2 | 2017

Slovanský přehled

Slavonic Review

Ročník 103 / Založen 1898

2 | 2017

Slovanský přehled

Časopis pro dějiny střední, východní a jihovýchodní Evropy

Slavonic Review

Journal for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

Ročník 103 / Založen 1898

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:
Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků.
The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – http://cejsh.icm.edu.pl společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS) a v rámci Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v České republice.

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – http://cejsh.icm.edu.pl/, along with the author´s name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

© Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2017

ISSN 0037–6922

OBSAH | *CONTENTS* | *СОДЕРЖАНИЕ*

Studie | *Studies* | *Статьи*

POPEK Krzysztof
Cruel Tormentor or Good Neighbour? Stereotype of the Turk and Bulgarian State Policy towards the Muslim Minority in 1878–1912 261

ПОПЕК Кшиштоф
Жестокий мучитель или добрый сосед? Стереотип турка и болгарская государственная политика по отношению к мусульманскому меньшинству в 1878–1912 гг.

HOFMEISTEROVÁ Karin
Koncept „symfonie církve a státu" v srbském prostředí a jeho vliv na utváření postoje Srbské pravoslavné církve k jugoslávské krizi 285

The Concept of "Symphony Between the Church and State" in the Serbian Orthodox Milieu and its Influence on the Serbian Orthodox Church's Attitude to the Crisis in Yugoslavia

ГОФМЕЙСТЕРОВА Карин
Концепт „симфонии церкви и государства" в сербской среде и его влияние на формирование позиции Сербской православной церкви к югославскому кризису

PÍCHA Vojtěch
Stát v křesťansko-anarchistické ideologii tolstojovce Valentina Bulgakova. Dějiny jednoho pacifismu 319

The State in the Christian-Anarchist Ideology of the Tolstoyan Valentin Bulgakov: The History of a Pacifism

ПИХА Войтех
Государство в христианско-анархистской идеологии толстовца Валентина Булгакова. История одного пацифизма

GUŽVICA Stefan
Books and Rifles: The Political Activity of Yugoslav Communist Students in Prague from 1927 until 1937 (Part II) 343
ГУЖВИЦА Стефан
Книги и ружья: политическая активность югославских коммунистических студентов в Праге с 1827 по 1937 гг. (Вторая часть)

HORÁK Slavomír
Vnitropolitický vývoj Gagauzské republiky v letech 1991–1995 jako de-facto státu 373
The Domestic Political Development of the Gagauz Republic 1991–1995 as a de facto state
ГОРАК Славомир
Внутриполитическое развитие Гагаузской республики в 1991–1995 гг. как де-факто государства

Materiály a dokumenty | *Contributions and documents* | *Материалы и документы*

MICHAL MACHÁČEK
Zvolila jsem Československo. Rozhovor s historičkou Valentinou Vladimirovnou Marjinou o životě, dějinách a česko-slovensko-ruských vztazích 395
I Chose Czechoslovakia: An Interview with the Historian Valentina Vladimirovna Maryina About Her Life, History, and Czech-Slovak-Russian Relations
МАХАЧЕК Михал
Я выбрала Чехословакию. Беседа с историком Валентиной Владимировной Марьиной о жизни, истории и чехословацко-русских отношениях

STELLNER František, Car je mrtev, ať žije carevna!.
Převraty na ruském dvoře 18. století
(Radomír Vlček) 417

NYKL Hanuš, Slavjanofilství a slavjanofilské paradigma.
Příspěvek ke studiu ruské filosofie 19. století
(Radomír Vlček) 424

MAGIDOVA Marija, Pod znakom katalogov i materialov k...
V. N. Tukalevskij i russkaja kniga za rubežom 1918–1936 gg
(Jiří Vacek) 435

NĚMEČEK Jan a kol., Československo-sovětská smlouva 1943
(Dušan Segeš) 443

Současný vývoj české historické balkanistiky. Bilance knižní produkce
za léta 2005–2016
(Ladislav Hladký) 455

ŠKERLOVÁ Jana, Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské
politické vztahy v letech 1929–1934: přání, rozpory, realita
(Václav Štěpánek) 468

SOVILJ Milan, Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941:
Od zániku Československé repuliky do okupace Království Jugoslávie
(Václav Štěpánek) 471

ŠABIĆ Marijan – ČERNÝ Marcel, Matija Mesić i češki i slovački
suvremenici (pisma 1846.–1875.)
(Jan Boháček) 476

KARLOVIĆ SABOLIĆ Marina, Zoran Milanović.
Mladić koji je obećavao
(Jan Pelikán) 478

MACHOVÁ Barbora, Bitovo: Každodenní život
v makedonských horách
(Václav Štěpánek) 485

KLADIWA Pavel – GAWRECKI Dan – KADLEC Petr – POKLUDOVÁ Andrea – POPELKA Petr, Národnostní statistika v českých zemích 1880–1930: mechanismy, problémy a důsledky národnostní klasifikace, I.–II. díl
(Pavel Cibulka) 490

JURČIŠINOVÁ Nadežda, Česko-slovenské porady v Luhačoviciach (1908–1913)
(Anna Zelenková) 498

Zprávy | *Notices* | *Сообщения*

501

Zprávy z vědeckého života | *Reports from the scholarly life* | *Сообщения из научной жизни*

K jubileu Valentiny Vladimirovny Marjiny 509
Valentina Vladimirovna Maryina's Jubilee
(Michal Macháček)
К юбилею Валентины Владимировны Марьиной
(Михал Махачек)

Jiří Vacek (29. října 1939 - 17. června 2017) 504
Jiří Vacek (29 October 1939 – 17 June 2017)
(Lukáš Babka)
Йиржи *Вацек (29-го октября 1939 – 17-го июня 2017)*
(Лукаш Бабка)

Za Valeriánem Bystrickým 518
In Memory of Valerian Bystrický
(Vladimír Goněc)
В память Валериана Быстрицкого
(Владимир Гонец)

Rok 2016 v Kašubsku 521
The Year 2016 in Kashubia
(Dariusz Szymikowski)
2016-й год в Кашубии
(Дариуш Шимиковски)

Letní škola mladých historiků zemí Společenství nezávislých států 523
The Summer School of Young Historians from the CIS Countries
(Jaroslav Vaculík)
Летняя школа молодых историков стран СНГ
(Ярослав Вацулик)

CENTRAL Project Workshop Meeting, Institut für Osteuropäische Geschichte, Universität Wien, 9.–10.12.2016 524
(Jiří Kocian)
CENTRAL Project Workshop Meeting, Institut für Osteuropäische Geschichte, Universität Wien, 9.–10.12.2016
(Иржи Кциан)

STUDIE

Cruel Tormentor or Good Neighbour? Stereotype of the Turk and Bulgarian State Policy towards the Muslim Minority in 1878–1912

KRZYSZTOF POPEK

Institute of History, Jagiellonian University in Cracow

Cruel Tormentor or Good Neighbor?
Stereotypes of the Turk, and Bulgarian State Policy towards the Muslim Minority in 1878–1912

The paper presents the problem of the influence of positive and negative stereotypes of the Turk on the Bulgarian state's policy towards the Muslim minority in 1878–1912. The first part of the text analyses the evolution of the negative stereotype of the Turk as the "cruel tormentor" and the positive one of the "good neighbor" in Bulgarian culture from the beginning of the Ottoman period to the turn of the 19th and 20th centuries. The second part focuses on the discriminative aspects of Bulgarian minority policy towards the Muslim population that was mostly implemented at the end of the 1870s and the beginning of the 1880s. Part three presents examples of the tolerant attitude by Bulgarian authorities that dominated Sofia's policy towards the Muslims from the Union from 1885 to the outbreak of the Balkan Wars.

Key words: Bulgaria, Muslim minority, stereotype, Islam in the Balkans

Introduction

In 1878 the Balkan Peninsula underwent crucial changes among which the creation of the Bulgarian state was one of the most important ones. The idea of the "Greater Bulgaria", proposed after the San Stefano Treaty, did not survive, but the Principality of Bulgaria (a Turkish vassal and a Russian protectorate) and Eastern Rumelia (an autonomous province of the Ottoman Empire) were founded in its place. Similar to the rest of the Balkans, they were not ethnically and religiously homogeneous in character. At that time there were 527 thousand Muslims in the Principality (26 % of the population) and 200 thousand in Eastern Rumelia (21 %). After the Unification, in 1887, 676 thousand Muslims lived in the territory of Bulgaria. In the following years their percentage decreased systematically, mainly because of emigration, but they remained a numerous minority: in 1892 – 643 thousand (19 % of the whole population), in 1900 – 643 thousand (17 %), in 1905 – 603 thousand (15 %) and in 1910 – 602 thousand (14 %).[1]

Muslims were not a unitary group in Bulgaria – among them there were Turks (about 85 %), Pomaks (native Bulgarian Muslims), Roma, Tatars, before the Russo-Turkish War (1877–1878) also Circassians. They were concentrated in two areas of Bulgaria: in the northeastern part of the country and by its southern frontier; smaller communities lived in almost every part of the state. It is worth pointing out that at the turn of the 19th and 20th century members of the Muslim population identified themselves through the prism of religion (as "ummah") and membership of local communities. National identity based on language and ethnic origin was not a widespread concept in the Balkan Peninsula at that time, especially among Muslims. In the sources the term "Muslim" is usually alternative to "Turk".

A state's policy is not determined only by rational elements like political ideology, socioeconomic factors, international situation or current events inside a country, but also by emotions that are frequently driven by stereotypes. In contrast to rational thinking a stereotype is a formal and simplified generalization about a group of people (lumped together by their national, religious, or ethnic identity etc.), a product of the sociohistorical development of a specific communi-

1 Velichko GEORGIEV – Stayko TRIFONOV, eds., *Istoriya na bălgarite 1878–1944 v dokumenti v tri toma,* vol. 1: *Văzstanovyavane i razvitie na bălgarskata dărzhava* (Sofia: Prosveta, 1994), p. 135; *Statisticheski godishnik na Bălgarskoto Tsarstvo*, vol. 1: 1909 (Sofia: Dărzhavna pechatnitsa, 1914), pp. 46–47; Justin MCCARTHY, "Muslim in Ottoman Europe: Population from 1880 to 1912," *Nationalities Papers* 28 (2000), no. 1, p. 39.

ty. On the other hand, it is also based on personal experience and social standing of a person who confronts assimilated clichés with reality. The relation between policy and stereotype is one of the central research problems of post-colonialism, whose methodology gained much popularity in Balkan studies (known as "balkanism"). Researchers usually use the term while analysing the problem of the creation and functioning of the stereotypical image of the Balkan Peninsula in the Western world.[2] However, the ideas of post-colonialism can be applied in other ways – they inspire to ask questions about the impact of stereotypes about Turks and Islam on a Balkan state's minority policy after the Liberation from the Ottoman Empire. I would like to present that problem on the example of Bulgaria at the turn of the 19th and 20th century.

Stereotype of the Turk in Bulgarian Culture

The stereotype of the Turk has two faces in Bulgarian culture. On the one hand the Turk is the "cruel tormentor" associated with the images of Muslim barbarians who took away Bulgarian independence and were trying to destroy its Christian culture. They are a residue after the "Turkish yoke", the Balkan "dark ages", the "500 years of occupation". On the other hand there is a stereotype of the Turk as the "good neighbour" next to whom Bulgarians lived in peace for centuries.[3] That positive image is strongly linked with a belief that tolerance is one of the most important Bulgarian values.

In medieval Bulgarian culture the image of the Turk was based strictly on the former of those stereotypes, the "cruel tormentor". At the end of the 14th century, during the collapse of the medieval Bulgarian state, the writers of the Tărnovo literary school, such as Gregory Tsamblak, presented Turks as brutal and barbaric invaders, as scourge and catastrophe that had been brought on the Bulgarian people by God as a punishment for their sins. The grim image of the Turk was naturally continued during the Ottoman period – the Sofia literary school focused on martyrs who were tortured and finally killed by Turks and never recanted the Christian faith. These texts are full of images of Christians' suffering at the hands of

2 Maria TODOROVA, *Imagining the Balkans* (Oxford: Oxford University Press, 1997); Edward SAID, *Orientalism* (London: Penguin Books, 2003).

3 Grażyna SZWAT-GYŁYBOWA, ed., *Leksykon tradycji bułgarskiej* (Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2011), pp. 21–29; Aleksey PAMPOROV, *Sotsialni distantsii i etnicheski stereotipi za malcinstvata v Bălgariya* (Sofia: Institut Otvoreno Obshtestvo, 2009), pp. 112–113.

"pagans"; they expressed a strongly critical attitude to conversion to Islam.[4] The negative stereotype was reproduced by the Orthodox Church literature in a generally toned way, whereas the second pillar of Bulgarian culture during the Ottoman period – the folklore – used motifs of sophisticated torments, brutality and violence to describe Turks. There were a lot of popular anti-Muslim tropes in Bulgarian folk poetry and songs, e.g. the Tatar invasion of the Second Bulgarian Tsardom in the 13th century, the people's enslavement by Turks, the resistance of the last Bulgarian tsar Shishman or Prince Marko against Turks, the forced turkification and Islamization of the Bulgarian people, the tragedy of the *devşirme* and the Janissaries who criminally abused their ex-compatriots, the heroic fight of the *hajduks* against the enemy.[5] These images of Turks who personified danger to the vulnerable Christians became widespread in Bulgarian culture before the 19th century. That exact representation of Turks can be found during the Bulgarian Revival, e.g. in *A Woeful Family* (*Neshtastna familiya*, 1860) by Vasil Drumev or works by Iliya Blăskov, like *Lost Stanca* (*Izgubena Stanka*, 1865). However, at that time, with the development of Bulgarian national idea, that image started to be replaced by the figure of the Turk – the enemy of the Bulgarian nation. In texts by authors like Georgi Rakovski, Hristo Botev or Lyuben Karavelov, Turks personify the Ottoman Empire – the alien occupier of Bulgarians against whom the nation should fight in spite of everything. The particularly demonized images of the Turkish people are created in Lyuben Karavelov's books, written in Russian and created for the Russian audience in the 1860s. In his *Memorials of the National Life of Bulgarians* (*Pamĭatniki narodnogo bŷta bolgar,* 1861) and *Pages from the Book of Miserable Bulgarian Tribes* (*Stranitsŷ iz knigi stradaniĭ bolgarskogo plemeni*, 1868) Turks are excluded from humanity and civilisation – they are presented not only as brutes but as sodomites and depraved lunatics.[6] In another text of his Karavelov writes: "[...] Turks from European Turkey – who even have some contacts with Europea-

4 Grigoriy TSAMBLAK, Pohvalno slovo za Evtimiy, in: *Iz starata bălgarska literatura* (Sofia: Bălgarski pisatel, 1988), pp. 177–190; Ivan SNEGAROV, *Istoriya na Ohridskata ariepiskopiya-patriarshiya ot padaneto i pod turtsite do neynoto unishtozhenie (1394–1767 g.)* (Sofia: Marin Drinov, 1995), pp. 572–573; G. SZWAT-GYŁYBOWA, ed., *Leksykon tradycji*, pp. 325–326.

5 Vera MUTAFCHIEVA, "The Turk, the Jew and the Gypsy," in: *Relations of Compatibility and Incompatibility between Christians and Muslims in Bulgaria*, eds. Antonina Zhelyazkova – Jørgen S. Nielsen – Jilles Kepell (Sofia: IMIR, 1994), pp. 18–20.

6 G. SZWAT-GYŁYBOWA, ed., *Leksykon tradycji*, pp. 326–327; Bernard LORY, *Sădbata na osmanskoto nasledstvo. Bălgarskata gradska kultura 1878–1900*, trans. Lilina Jankieva (Sofia: Amicitia, 2002), pp. 57–58; Rositsa GRADEVA, "Turtsite v bălgarskata knizhina XV–XVIII v.," *Liberalen pregled* 3 (2011), pp. 211–230.

nization and who sometimes open their eyes and become humans – still are just *delibashi* and extreme fanatics for whom the European way of life is incomprehensible and uncomfortable. It needs to be clearly said that the Turk would become human if he were overthrown first".[7] After the creation of the Bulgarian state in 1878 that image was still topical, especially remembered through the prism of the cruelty and massacres committed on Bulgarians by the Muslim "bachibouzouk" during the April Uprising of 1876. These experiences created circumstances essential for the establishment of the negative stereotype of the Turk in post-Revival Bulgarian culture, where he was still treated as a public enemy.[8] The first great Bulgarian novel, *Under the Yoke* (*Pod igoto*, 1889–1890) by Ivan Vazov, popularised the term "Turkish yoke", which was strongly linked with the grim figure of Turks as the butchers of the April Uprising.[9] Similar images feature in the monumental work of Zahari Stoyanov, *Memoirs of the Bulgarian Uprisings* (*Zapiski po bălgarskite văstaniya*, 1884, 1887, 1892), especially in the last part of the book where the author presents the brutal pacification of Bulgarian villages by the "bachibouzouk" in 1876.[10] The April Uprising was not the only theme through the prism of which Turks were demonised. In *The Book on the Bulgarian People* (1897) by one of the greatest Bulgarian satirists, Stoyan Mihaylovski, the Ottoman Empire is presented as the universal empire of evil, an anti-state with the degenerate and immoral Turks as its rulers. Even though the poem is a satire on Bulgaria ruled by Prince Ferdinand I Coburg it is significant that the author uses the Turkish state as a starting point to his critique.[11] Probably the most important role in the dissemination of the negative stereotype of the Turk was played by the education of that time. The interpretation of the Ottoman period in Bulgarian history as the "Turkish yoke" was present in almost every textbook till the Liberation (during the Revival that idea had been unacceptable because of Turkish censorship).[12] Thus the image of the

7 *Nezavisimost,* vol. IV, no. 8, 8 dekemvri, 1873, p. 2.

8 Nikolay ARETOV – Nikolay CHERNOKOZHEV, *Bălgarsa literatura XVIII–XIX vek. Edin opit za istoriya* (Sofia: Anubis 2008), p. 232; G. SZWAT-GYŁYBOWA, ed., *Leksykon tradycji*, pp. 326.

9 Mary NEUBURGER, *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria* (Ithaca-London: Cornell University Press 2004), pp. 37–38.

10 Zahari STOYANOV, *Zapiski po bălgarskite văstaniya. Razkaz na ochevidtsi 1870–1876*, vol. 1–3, ed. Veselin Andreev (Sofia: Bălgarski pisatel, 1977).

11 Stoyan MIHAYLOVSKI, *Izbrani tvorbi*, ed. Bancho Banov (Sofia: Bălgarski pisatel, 1974), pp. 289–402.

12 Nadya DANOVA, "The Image of the 'Other' in Bulgarian Textbooks during the National Revival," in: *Relations of Compatibility,* eds. A. Zhelyazkova – J. S. Nielsen – J. Kepell, p. 256;

Turk as the "cruel tormentor" created by Bulgarian culture in the Middle Ages was valid till the beginning of the 20th century (till today as well, but it is a subject for another article).

However, there is another image of Turks in Bulgarian tradition – the "good neighbour", maybe it is not as popular and widespread as the grim stereotype but nonetheless important.[13] It is worth noting that in Paisiy Hilendarski's *Slavic-Bulgarian History* (*Istoriya slavyanobolgarska*, 1762) the Turks are enemies of the Bulgarian nation, but not the main ones. The archenemies of the nation for Paisiy were Greeks, who became main villains of the whole Bulgarian Revival culture.[14] Since the 1840s one of the most important fields of Bulgarian national movement's activity was the church conflict with the Greek Orthodox Patriarchate of Constantinople, continued until 1870 when the autocephalous Bulgarian Church (the Exarchate) was founded.[15] Of course it was largely determined by Ottoman censorship which prevented critique of Turkish officials and the Empire and minded whether the negative stereotype of the Greek partly overshadowed the figure of the "cruel tormentor" at the time. It also needs to be said that the Bulgarian Revival memoirists presented Turks more often as good neighbours than dangerous enemies. They presented "komshuluk" – the lifestyle of local communities of Christians and Muslims who lived peacefully side by side without violence or conflicts. A relationship like that can be found in the memoirs of Mihail Madzharov, also in the aforementioned work by Zahari Stoyanow, who described not only the Bulgarian-Turkish conflicts but also the Christian-Muslim coexistence in the Balkans.[16]

G. SZWAT-GYŁYBOWA, ed., *Leksykon tradycji*, p. 328; Ali EMINOV, "Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans," *Nationalities Papers* 28 (2000), no. 1, p. 158.

13 Bogdana TODOROVA, "Bulgarian Ethnic Model – Tolerance between Christians and Muslims," in: *Islam at the Balkans in the Past, Today and in the Future,* eds. Dragoljub Đorđević – Dragan Todorović – Ljubiša Mitrović, (Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion, 2007), pp. 21–26.

14 PAISIY HILENDARSKI, *Istoriya slavyanobălgarska*, ed. Yordan Ivanov, Sofia 1914.

15 About the Bulgarian-Greek conflict: Toncho ZHECHEV, *Bălgarskiyat Velikden ili strastite bălgarski* (Sofia: Zahari Stoyanov, 2007); Zina MARKOVA, *Bălgarskoto tsărkovno-natsionalno dvizhenie do Krimskata vojna* (Sofia: Marin Drinov, 1976); Vera BONEVA, *Bălgarskoto tsărkovno-natsionalno dvizhenie 1856–1870* (Sofia: Za bukvi – O pismeneh', 2010); Krzysztof POPEK, "'Mała kwestia wschodnia'. Aspekty polityczne dziewiętnastowiecznego bułgarskiego ruchu cerkiewnego," in: *Studenckie Zeszyty Naukowe IFS UJ* 3 (2013), pp. 73–88.

16 G. SZWAT-GYŁYBOWA, ed., *Leksykon tradycji*, p. 327; Eadem, *Europa i Orient w świetle bułgarskiej prozy wspomnieniowej XIX stulecia*, in: *Kategoria Europy w kulturach słowiańskich,* eds. Teresa Dąbek-Wirgowa – Andrzej Makowiecki (Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki, 1992), pp. 169–173.

After the Liberation of 1878 Bulgarians were facing problems linked with the construction of a European state and the modernisation of society. Many political conflicts followed – the new reality brought not only freedom, but also disappointments. For a group of the Bulgarian intelligentsia the new, dehumanized era of capitalism was worse than the Turkish era when the taxes had been lower, the days had been simpler, and society more stable. At turn of the 19th and 20th century there was a popular Bulgarian proverb "Ot tursko po-losho" – "Things are worse than [they were] under the Turks", especially after the Agrarian Crisis of 1899–1900.[17] The nostalgia for the lost Turkish neighbour was illustrated in a report by the British Consul-General in Sofia John Ashburnham from March 1880: "Already the [Bulgarian] peasants are beginning to regret the departure of the wealthy Mussulman lands owners, who, as they themselves admit, were always ready to lend them seed, or to find work during the winter months. The people will someday perceive the ill effect of their short sighted policy in driving away their Mussulman brethren [...]."[18] These phenomena of nostalgia for the "better Turkish days" existed also in the literature of that time. For example, in a work by a "narodnik" and education activist, Mihalaki Georgiev, the brutal times of aggressive capitalism are compared to the idyllic reality of the patriarchal countryside under the rule of the kindly Turk.[19]

The stereotype of the Turk as the "brutal tormentor" existed alongside the idea of "komshuluk" and the image of the "good neighbour", but it needs to be said that the former played a more important role in Bulgarian culture till the turn of the 19th and 20th century. Many Turkish and Western European researchers characterize Bulgarian minority policy after 1878 as discriminative, aggressive and assimilative;[20] on the other hand a numerous group of historians (mostly Bulga-

17 Richard CRAMPTON, *Bulgaria* (Oxford: Oxford University Press 2008), p. 159. More about the Agrarian Crisis: Hristo HRISTOV, *Selskite văstaniya i buntove 1899–1900* (Sofia: Izdatelstvo na Natsionalniya săvet na Otechestveniya front 1962).

18 Foreign Office Archives, Public Record Office, London (FO), Embassy and Consulates, Turkey, formerly Ottoman Empire: General Correspondence, Bulgaria, 195/1311, Ashburnham to the Marquis of Salisbury, no. 42, Sofia 03.1880.

19 Mihalaki GEORGIEV, *Merakăt na chicho Dencho. Izbrani tvorbi*, ed. Damyan Damen (Sofia: Bălgarska proza 1980), pp. 16–106.

20 Ali EMINOV, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria* (London: Psychology Press, 1997), pp. 4, 50; J. MACCARTHY, *Smărt i izgnanie: Etnicheskoto prochistvane na osmanskite myusyulmani (1821–1922)*, trans. Kapka Panayatova (Sofia: UI Kliment Ohridski, 2010), passim; Ömer TURAN, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878–1908)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), passim; Bilâl ŞIMŞIR, *The Turks of Bulgaria (1878–1985)* (London: K. Rustem and Brother, 1988), passim; Hüseyin MEMIŞOGLU, *The Education of the Turks in*

rian) insist that Bulgaria at the turn of the century was tolerant of Muslims.[21] The post-colonial concept of a strict relation between policy and culture begs the question about the relation between the stereotypes of the Turk/Muslim and Bulgarian minority policy. Which image, of the "cruel tormentor" or the "good neighbour", played the more important role among Bulgarian elites who were responsible for policy regarding Muslims after the Liberation?

Retaliation against the "Cruel Tormentor"

Researchers who define Bulgarian minority policy from the Liberation till the breakout of the First Balkan War as oppressive, indicate a numerous fields of discrimination of Muslim people such as: "the agrarian revolution" (expropriation of Turkish lands), acts of violence in Eastern Bulgaria between the decades of the 1870s and 1880s, destruction of Islamic infrastructure, and military conscription. These factors led to rebellions against the Bulgarian state and mass emigration to the Ottoman Empire, which are further evidence of Bulgaria's ill-treatment of the Muslim population.

Before 1877 about 70 % of agricultural land in the territory of the future Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia belonged to Muslims.[22] The war and creation of the Bulgarian state led to a drastic change of the ownership structure – already during the conflict in 1877–1878 many fields, vineyards, orchards, pastures and animals were appropriated by Bulgarians who used chaos, warfare and mass migration to enlarge their own property. When "Muhajirs" (i.e. Muslim refugees) came back to their households, they met new owners, among whom there were

Bulgaria (Ankara: Şafak Matbaasi, 1992), pp. 7–15; Zbiegniew KLEJN, "Rola mniejszości narodowych w państwowym i narodowym odrodzeniu Bułgarii (1877–1914)," *Balcanica Posnaniensia* 11/12 (2001), pp. 114–115; Talip KÜÇÜKCAN, "Re-claiming identity: Ethnicity, religion and politics among Turkish-Muslims in Bulgaria and Greece," *Journal of Muslim Minority Affairs* 19 (1999), 1, pp. 53–54; Slobodan DRAKULIC, "Anti-Turkish Obsession and the Exodus of Balkan Muslims", *Patterns of Prejudice* 43 (2009), no. 3/4, pp. 233–249.

21 Valeri STOYANOV, *Turskoto naselenie v Bălgariya mezhdu poliusa na etnicheskata politika* (Sofia: LIK, 1997), pp. 73–74; Velko MILOEV, "Mităt za etnicheskata tolerantnost na bălgarina," *Liberalen pregled*, 3 (2011), pp. 531–541; Zhorzheta NAZĂRSKA, "Maltsinstvena-religioznata politika v Iztochna Rumeliya (1879–1885)," *Myusyulmanskite obshtnosti na Balkanite i v Bălgariya*, vol. 1, ed. Antonina Zhelyazkova (Sofia: IMIR, 1997), p. 153.

22 B. ŞIMŞIR, *The Turks*, p. 6.

many Bulgarian newcomers from Macedonia and Thrace.[23] The authorities supported the transfer of abandoned Muslim property into Bulgarian hands – Russians called this phenomenon "the agrarian revolution".

In first place the authorities expropriated Circassian and Tatar lands without exceptions under the Act of 4th January 1880 (23th December 1881 old style).[24] These ethnic groups came to Bulgaria relatively late, mainly after the Crimean War and could not adapt to the local conditions. Many Circassians and Tatars continued their nomadic lifestyle from the Black Sea steppe and the Caucasus, which became very problematic for the native rural community. In the 1860s Ottoman authorities decided to allot them the lands that had belonged to districts ("obshtina") or private citizens. This was the main ground of the expropriation of 1880 (1881), it was said that the lands were returned to their rightful owners.[25] It needs to be said that Circassians took an active part in anti-Christian pogroms during the April Uprising in 1876, which led to the later Bulgarian aversion to them.[26]

Legislation regarding lands of other Muslim groups was milder, still, in many cases Bulgarian authorities discriminated against Turks and Pomaks, favouring Bulgarians in arguments about land. The Muslim landowners were in the worst situation. Under the *Improvement of Country Population's Situation Act* of 22th

23 During the War 1877–1878 75 thousand Bulgarians from Macedonia and Thrace took refuge in Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia. Mirosław DYMARSKI, *Konflikty na Bałkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX wieku* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010), pp. 129–130.

24 Centralen Dărzaven Arhiv v Sofia (CDA), Ministerstvo na finansite, f. 159k, op. 1, a.e. 25, l. 77; The act was changed in 13th (1st) March 1883: Zakon za cherkezkite i tatarskite zemi, 1 mart 1883, in: V. GEORGIEV – S. TRIFONOV, eds., *Istoriya na bălgarite 1878–1944,* vol. 1, pp. 424–425.

25 CDA, Ministerstvo na finansite, f. 159k, op. 1, a.e. 49, passim; CDA, Ministerstvo na finansite, f. 159k, op. 1 a.e. 107, passim; CDA, Ministerstvo na finansite, f. 159k, op. 1 a.e. 26, l. 12; Arhiv na Bălgarskata akademiya na naukite v Sofia (BAN), Materialite na mitropolit Simeon Varneno-Preslavski, f. 144k, op. 1 a.e. 176, l. 8–19; Konstantin JIREČEK, *Knyazhestvo Bălgariya. Negova povărhina, priroda, naselenie, duhovna kultura, upravlenie i noveysha istoriya*, part 1: *Bălgarska dărzhava* (Plovdiv: Hristo G. Danov, 1899), pp. 172–173.

26 Konstantin KOSEV – Nikolay ZHECHEV – Dojno DOJNOV, *Aprilskoto văstanie v sădbata na bălgarskiya narod* (Sofia: Marin Drinov, 2001), p. 250; Some Bulgarian historians say that the number was higher, even 30–100 thousand. Nikolay GENCHEV, *Bălgarskoto văzrazhdane* (Sofia: Ivan Vazov, 1995), p. 412; Barbara JELAVICH, *Historia Bałkanów*, vol. 1: *Wiek XVIII i XIX*, trans. Krzysztof Salawa, Jędrzej Polak (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005), p. 338.

(10th) December 1882[27] and the *Lord's Estate and Chiflic Act* of 17th (5th) February 1885,[28] "chiflics", large private estates owned mostly by Turks, were parcelled out among Bulgarian peasants who had worked on them as farmhands in the Ottoman period. A high property tax was introduced in Eastern Rumelia in 1883, which made Muslim landowners sell their property and emigrate from the country. Bulgarian politicians from Plovdiv were conscious of the results of that regulation – during debates in the Eastern-Rumelian Provincial Assembly a group of deputies (Georgi Konsulov, Dimităr Stambolov, Jovi Vodenicharov among others) declared: "If we introduce that law, it will lead to a mass displacement [of Muslims] from the departments of Burgas and Sliven".[29] The scale of "the agrarian revolution" can be illustrated by the fact that in the department of Stara Zagora till 1885 Turks sold Bulgarian land worth 40 million groshes – it was about 70 % of all land transaction in the department at that time.[30]

Muslims repeatedly protested against these actions – they argued that the expropriation regulations were contradictory to the Constitution and Article 12 of the *Berlin Treaty*, which guaranteed property rights of Muslims in the Balkan states.[31] Bulgarians claimed that all land had belonged to Christians in the old times and was illegally grabbed by the Muslims during the Turkish rule.[32] External observers point out that during "the agrarian revolution" there were many instances of abuse as Bulgarians were taking land not only from "chiflic" owners but also from small Muslim farmers. The French economist who cooperated with the Bulgarian government at that time, Eumène Queillé, wrote that "the [Bulgarian] peasant was looking for land and would do anything to get it or enlarge his estate."[33] Lawsuits about illegally expropriated Muslim land were expensive, long and inconvenient, they lasted till the 1890s.[34] Additionally it needs to be said that Muslims

27 Bălgarski istoricheski arhiv v Sofia (BIA), Materialite na Dragan Tsankov, f. 11k, a.e. 38, l. 3–4; BAN, Materialite na Konstantin Jireček, f. 3k, op. 1, a.e. 1115, l. 4; Jarosław RUBACHA, "Gospodarka Bułgarii na przełomie XIX i XX wieku," *Słupskie Studia Historyczne* 17 (2011), pp. 145–146.

28 Zakon za gospodarskite i chiflichki zemi (5 fevruari 1885), in: V. GEORGIEV – S. TRIFONOV, eds., *Istoriya na bălgarite 1878–1944,* vol. 1, pp. 441–443.

29 CDA, Oblastno săbranie na Iztochna Rumeliya, f. 20k, op. 2, a.e. 6, l. 137.

30 K. JIREČEK, *Knyazhestvo Bălgariya*, pp. 177–178.

31 Berlinski dogovor, Berlin 13 yuli 1878 g., in: V. GEORGIEV – S. TRIFONOV, eds., *Istoriya na bălgarite 1878–1944,* vol. 1, p. 24; *Vitosha*, vol. I, no. 10, yuni 30, 1879, p. 1.

32 *Vitosha*, vol. I, no. 83, 9 april, 1880, p. 4.

33 Eumène QUEILLÉ, *V Bălgariya i Rumeliya*, trans. Georgi Peev (Sofia: Polis, 2006), p. 50.

34 CDA, Ministerstvo na finansite, f. 159k, op. 1, a.e. 192, passim.

were not blameless either. There were many cases of the Turkish repatriates presenting fake property deeds and selling buildings and lands that had not belonged to them.[35]

Another aspect of the discrimination were numerous acts of violence committed against the Muslim people between the decades of the 1870s and 1880s by Bulgarians, mostly the police and the military but also by their Christian neighbours. Most of them took place during the War of 1877–1878: there were many reports of pogroms on Muslim civilians in villages near Stara Zagora and Tărnovo (Balvan, Kajabunar, Kelemence, Batak, Pavlikan), but also in Nova Zagora, Karadjaviran (the Chirpan area), Kalofer, Karlovo or Kazanlăk.[36] It is estimated that during the conflict 250 thousand Muslims died of hostilities, hunger, diseases and cold.[37] After the cease-fire acts of violence were still widespread, mostly on the Black Sea coast. The Bulgarian police were terrorising Muslim villages till the beginning of the 1880s – there were many cases of beating, robbery, unlawful arrest, even murder.[38] They looked for weapons, and Muslim brigands whose activity became a large problem in the area. It is hard to say whether Bulgarian oppression led to Muslim resistance or vice versa. Regardless of the reason, the Muslim civilians who did not support the rebels suffered as terribly as the people who were involved in the "war against 'giaours'". The pacification campaign in Eastern Bulgaria in spring 1880 (coordinated by Minister of War Johan Casimir Ehrnrooth) concluded in the final suppression of the brigands, but also resulted in the burning of many Muslim villages.[39] Cruelties of a similar scale were committed by the Bulgarians during the fight against the Muslim rebels in the Rodophe Mountains. In February 1880 the Eastern Rumelia militia took action against the Turkish population in the department of Kărdzhali who did not recognize the authorities in Plovdiv. The rebels were defeated and the local villages were burnt down, meanwhile many Muslims were slaughtered in retaliation. Similar events took place in the Babyak region in 1891 when the Bulgarian military and police forced the rebelling

35 BIA, Materialite na Todor Ikonomov, f. 19k, op. 1, a.e. 90, l. 4–5; CDA, Ministerstvo na finansite, f. 159k, op. 1, a.e. 33, l. 5, 8; *Vitosha*, vol. I, no 91, 14 may, 1880, p. 3.

36 Bejtullah DESTANI, ed., *Ethnic Minorities in the Balkan States 1860–1971*, vol. 1: 1860–1885 (Cambridge: Archive Editions Limited 2003), pp. 284–301.

37 J. MACCARTHY, *Smărt i izgnanie*, pp. 126–129.

38 Mr. Malet to the Marquis of Salisbury, Therapia 5.10.1879, no. 178, in: *Ethnic Minorities*, vol. 1, pp. 493–497; Second Petition from Mussulman Bulgarians to Prince of Bulgaria, 28.11/10.12.1879, no. 232, in: *Ethnic Minorities*, vol. 1, pp. 510–511.

39 BIA, Materialite na Stefan Stambolov, f. 63k, op. 8, a.e. 99, l. 1147; E. QUEILLÉ, *V Bălgariya*, pp. 109–111; *Balkanska zora*, vol. I, no. 108, 14 yuni, 1890, p. 2.

Pomaks to subordinate to the Bulgarian state. All these events caused protests and outrage in the Ottoman Empire and Europe.[40]

What can be interpreted as another plane of discrimination of Muslims in Bulgaria are the changes in the public space after 1878 that were closely linked with the destruction the old buildings from the Ottoman times. During the first decades of the young state's existence Islamic sacred architecture (mosques, minarets, "tekkes") and other communal buildings ("charshiya", "cheshma") were eliminated on a large scale by Bulgarian authorities. Mosques were demolished or converted into military warehouses, printing houses, administrative buildings and churches. For example, after the war the Old Mosque in Sofia (Büyük Camii) was rebuilt and converted into the printing house of the National Library, in 1888 most of its rooms were adopted as offices for the Supreme Chamber of Control.[41] In 1896 a piece of information emerged that some of the former mosque's rooms were turned into a museum.[42] Another example is the Black Mosque in Sofia (Kara Camii), which was used as military warehouses and a prison after the Liberation, in 1903 it was converted into an Orthodox church. It is hard to say whether actions of that sort were more related to the idea of "de-Ottomanization" or to modernization and Europeanization – these two phenomena overlapped each other and led to a transformation of Bulgarian towns – for example, Sofia, the "forest of minarets" or the "small Constantinople" as it had been called, became an imitation of European capitals. Regardless of the intention of Bulgarian authorities, the Muslims treated these changes as a signal that Islam had no place in Bulgaria, that it should disappear from the modernising state (or at least keep a low profile) just as its followers have.[43]

---

40 Hristo POPKONSTANTINOV, *Spomeni, pătepisi, pisma,* eds. Atanas Primovski – Nikola Primovski (Plovdiv: "Hristo G. Danov" 1970), p. 426; Elena STATELOVA, *Iztochna Rumeliya. Ikonomika, politika, kultura 1879/1885* (Sofia: Otechestven front 1983), pp. 86–87; Zh. NAZĂRSKA, *Maltsinstvena-religioznata politika*, pp. 131–132.

41 CDA, Ministerstvo na finansite, f. 159k, op. 1, a.e. 131, passim.

42 FO, Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire, 78/5217/113–115, Elliot to Marquis of Landsdowne, Sofia 25.03.1902; *Zname* vol. II, no. 83, 18 fevuari, 1896, p. 2.

43 B. LORY, *Sădbata na osmanskoto*, pp. 99–119; Elitza STANOEVA, "Interpretations of the Ottoman Urban Legacy in the National Capital Building of Sofia (1878–1940)," in: *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean. The Balkans and the Middle East Compared*, ed. Eyal Ginio – Karl Kaser (Jerusalem: The European Forum at the Hebrew University 2013), pp. 209–222; Kiril STANILOV – Veselin DONCHEV, "The Restructuring of Bulgarian Towns at the End of Nineteenth Century," *Urban Morphology* 8 (2004), no. 2, pp. 91–105; Hristyan

From the Muslim point of view another discriminative factor of the Bulgarian policy was the army recruitment.[44] Many Muslims sent petitions, objecting to compulsory military service, to the High Porte, representatives of the Great Powers, and Bulgarian authorities. The service of Muslim soldiers under Christian officers was perceived as humiliating, moreover, they were afraid of breaking the Islamic religious rules (connected with a prohibition on eating pork or wearing the regulation soldier's hat adorned by the Christian Orthodox cross). There were also economic reasons for that reluctance to the recruitment. One of the petitions sent to Prince Alexander Battenberg by Muslims on 3rd December (21st November) 1879 states that: "In the first place, the Mussulmans have given their children as soldiers – their brothers, their relations; and the greater number of these have as yet not returned; thus the Mussulmans are in great need of help in their labours. Secondly, during the war there were so miserable that those who were formerly rich and powerful are now perishing, and those who are labourers have lost their horses and other means of carrying on their work. It is not necessary to show how many years it will require the Mussulmans to regain their former position. [...] Thus, if of two children one be taken for military service, the father, certainly if an old man who depended on his sons, will be prevented for his business or his agriculture, and not be able to flee from poverty and want, and will perhaps starve, and thus became a burden upon the Government."[45]

Even in December 1881 potential recruits could buy themselves out of their enlistment with one thousand leva,[46] however many Muslims could not afford that and resolved on desertion and emigration to the Ottoman Empire.[47]

GEORGIEV, "Evropeyskata arhitektura na bălgarskiya grad v kraya na XIX vek. Kulturnite izmereniya na edna nova balkanska identichnost," *Bălgarska nauka* 46 (2012), pp. 125–138.

44 CDA, Ministerstvo na finansite, f. 159k, op. 1, a.e. 94, l. 1–2; K. JIREČEK, *Knyazhestvo Bălgariya*, pp. 177–178; *Slavievi gori* vol. I, no. 5, 1894, pp. 27–30, 40; Vladimir ARDENSKI, *Zagasnali ognishta. Izselnicheskite protsesi sred bălgarite mohamedani v perioda 1878–1944 g.* (Sofia: Van'o Nedkov, 2005), p. 31; Richard CRAMPTON, *A Concise History of Bulgaria* (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2005), p. 113.

45 Petition presented by Mussulman Bulgarians to Prince Alexandre of Bulgaria, 21.11/3.12.1879, no. 232, in: *Ethnic Minorities*, vol. 1, p. 509.

46 BIA, Materialite na knyaz Aleksandăr Battenberg, f. 271k, a.e. 21, l. 50–51.

47 H. POPKONSTANTINOV, *Spomeni*, pp. 462–463; *Izlozhenie za săstoyanie na Shumenskoto okrăzhie prez 1902–1903* (Shumen: "Iskra" 1903), pp. 12–13; Vasil DECHEV, *Minaloto na Chepelare. Prinos za istoriya na Rodopa*, vol 2., ed. Georgi Chichovski (Chepelare: Obshtina Chepelare, 2002), pp. 173–174; V. GEORGIEV – S. TRIFONOV, eds., *Istoriya na bălgarite 1878–1944,* vol. 1, pp. 144–146; Stoyu SHISHKOV, *Izbrani proizvedeniya*, ed. Kiril Vasilev (Plovdiv: "Hristo G. Danov" 1965), pp. 280–282; Zhorzheta NAZĂRSKA, *Bălgarskata dărzhava i neynite*

The most significant reactions to those discriminative aspects of Bulgarian minority policy were Muslim emigration and rebellions. During the War of Liberation about 500 thousand Muslims emigrated from Bulgaria, in 1878–1912 another 350 thousand left.[48] Turkish researchers say that that number could be even higher – a million during the War[49] and 500 thousand between the Liberation and the First Balkan War.[50] The changing landscape of the new Bulgarian state illustrates the scale of the phenomenon. In 1878–1893 88 Muslim villages depopulated because of emigration.[51] In 1906 Bulgarian authorities decided to change the Turkish names of 423 villages into Bulgarian (10.5 % of all existing settlements in the country), which was generally related to the change of their ethnic/religious composition.[52]

The flipside of the Muslim dissatisfaction were revolts against Bulgarian authorities. The first rebellion started promptly after the end of the warfare in 1878. In February in the Rhodope Mountains the local community of Pomaks (native Bulgarian Muslims) and deserters from the broken Ottoman army took up arms against the Russian occupying troops and the newly created Bulgarian state. These events are known as the Rhodope Uprising, the Pomak Uprising, or the St. Claire Rebellion (named after the revolt's leader – Stanislas Saint Claire, a British agent of Polish descent). The insurrection was suppressed by the Russians in July 1878.[53] After the pacification the new authorities (the Russian occupation

maltsinstva 1878–1885 g. (Sofia: LIK, 1999), p. 168; *Rodopski napredăk*, vol. IV, no 6, 1906, p. 267.

48 Kiril POPOV, "Stopanska Bălgariya (Sofia 1916)," in: V. GEORGIEV – S. TRIFONOV, eds., *Istoriya na bălgarite 1878–1944,* vol. 1, p. 144; Alexandre TOUMARKINE, *Migrations des Populations Musulmanes Balkaniques en Anatolie (1876–1913)* (Istanbul: Éditions Isis, 1995), p. 33; Darina VASILEVA, "Bulgarian Turkish Emigration and Return," *International Migration Review* 26 (1992), p. 346.

49 Ö. TURAN, *The Turkish Minority*, p. 154; Kemal KARPAT, *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristic* (Wisconsin-London: University of Wisconsin Press, 1985), p. 49.

50 Ibidem, p. 154–155.

51 *Periodichesko spisanie* no. 41–42, 1893, pp. 743–749.

52 *Dărzhaven vestnik* vol. 28, no. 281, 1906, pp. 2–5; Petăr KOLEDAROV – Nikolay MICHEV, *Promenite v imenata i statuta na selishtata v Bălgariya 1878–1972* (Sofia: Nauka i Izkustvo, 1973), pp. 6–7; Look also: Krzysztof POPEK, "Muhadżirowie. Uwagi na temat emigracji muzułmanów z ziem bułgarskich na przełomie XIX i XX wieku," *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia* 23 (2016), pp. 47–69.

53 Hristo GINEVSKI, *Minaloto na Srednite Rodopi – XIX i nachaloto na XX vek. Văzrazhdane* (Varna: "Chernorizets Hrabăr" 2008), pp. 152–157; Bernard LORY, "Ahmed Aga Tămrašlijata: The Last Derebey of the Rhodopes", in: *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political*

administration and then the administration of Eastern Rumelia) could not take control over the inaccessible mountainous terrain. Twenty two villages in the Rupchos region, in the Arda river valley, were still out of control – the local Pomaks proclaimed the independent Republic of Tămrash (known also as the Pomak Republic or the Unruly Villages), whose leader was Ahmed aga Tămrashli. In the Rhodope, the Turkish-populated department of Kărdzhali and the Pomak region of Babyak also rebelled against the authorities in Plovdiv.[54] As mentioned above the Muslim resistance was present in the eastern part of the Principality and in Eastern Rumelia, concentrated in the region of Aytos, but it had different character – instead of a rebellion of the whole Muslim population, it manifested in the activity of small brigand groups.

The negative attitude towards the Muslim population was widespread among Bulgarian politicians, mostly between the end of the 1870s and the first half of the 1880s. It was partly linked with the negative stereotype of the Turk in the Bulgarian mentality – the Muslims were treated as an unwanted element, a relic of the hated "Turkish yoke", the culprits of the 1876 Batak massacre. Such anti-Turkish beliefs were spread mostly among the graduates of Russian schools and universities – in the 19th century about 50 % of Bulgarians with secondary or higher education diplomas completed their education in Russia – where attitude towards Islam and the Muslims was quite malevolent (especially with the development of Pan-Slavism, but also because of the tradition of the conflict with Ottomans or the

Fate of a Minority, ed. Kemal Karpat, (Istanbul: Isis Press 1990), pp. 193–194; Zbigniew KLEJN, "Polacy na czele powstania w Rodopach", *Wojskowy Przegląd Historyczny* 3 (1996), pp. 128–156.

54 The fates of each of these rebellions were different. Only the revolt in Rupchos was successful. Till the unification in 1885 Pomaks of Ahmed aga did not subjugate under the Plovdiv's control. In 1886 that area were given to the Ottoman Empire as part of a compensation for annexation of Eastern Rumelia to Principality of Bulgaria. More about the Republic of Tămrash: Hristo POPKONSTANTINOV, *Nepokorenite sela*, vol. 1 (Tărnovo: Pechatnitsa na P. H. Panaiotov 1887); Idem, *Nepokorenite sela*, vol. 2, (Sofia: Narodna pechatnitsa na B. Proshek 1886); Angel VĂLCHEV, *Tămrash*, (Sofia: Otechestven front 1973). In February 1880 the Rumelian militia suppressed the rebellion of Turks in Kărdzhali. That territory also was given to the Ottoman Empire in 1886 (H. POPKONSTANTINOV, *Spomeni*, p. 426; E. STATELOVA, *Iztochna Rumeliya*, pp. 86–87). The Babjak region was conquered by Bulgarian troops in 1889. (H. POPKONSTANTINOV, *Spomeni*, pp. 451–454; Ivan VAZOV, *Săbrani săchineniya*, vol. 12, ed. Georgi Tsanev (Sofia: Bălgarski pisatel, 1977), pp. 176–177; *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, no. 3 (1890), pp. 716–731.

Russian policy of homogenization of its own minorities).[55] However, the more important factors were probably the ongoing problems with that community at the end of the 1870s and the beginning of 1880s: the chaos resultant of mass emigration, rebellions, conflict over land which additionally led to many international ramifications for Bulgarians. The accusations regarding the discriminative minority policy were used by the High Porte and the Great Powers (mostly Great Britain) to interfere into internal matters of the Bulgarian state. However, after the unification of the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia the authorities in Sofia were significantly more tolerant towards that religious group.

Coexistence with the "Good Neighbour"

On the other hand, the Muslim community was guaranteed administrative, educational and judicial autonomy in the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia by a series of official state and international documents. *The Berlin Treaty* (1878), *The Tărnovo Constitution* (1879), *The Organic Status of Eastern Rumelia* (1879), *The Temporal Act of Religious Administration* (1880), *The Act of Religious Administration of Muslims in Eastern Rumelia* (1881), *The Temporal Act of Religious Administration of Muslims* (1895), and *The Constantinople Treaty* (1909) were the basis of the Muslim population rights in the Bulgarian lands at the turn of the 19th and 20th century. Muslims were represented in the central administration by the Grand Mufti in Sofia and deputies to the National Assembly.[56] Also Bulgarian authorities did not introduce any assimilative policy towards the Muslim population (they

55 Nikolay GENCHEV, *Bălgarskata kultura XV–XIX v.* (Sofia: UI Kliment Ohridski, 1988), pp. 265–266.

56 BAN, Materialite na Konstantin Jireček, f. 3k, op. 1, a.e. 1118, l. 14–16; Berlinski dogovor, in: V. GEORGIEV – S. TRIFONOV, eds., *Istoriya na bălgarite 1878–1944*, vol. 1, pp. 23–24; Konstitutsiya na Bălgarskoto Knyazhestvo, in: V. GEORGIEV – S. TRIFONOV, eds., *Istoriya na bălgarite 1878–1944,* vol. 1, pp. 42–44; Organicheski ustav na Iztochna Rumeliya, Plovdiv 1879 g., in: V. GEORGIEV – S. TRIFONOV, eds., *Istoriya na bălgarite 1878–1944,* vol. 1, pp. 71–72; Săglashenie podpisano v Carigrad mezhdu Osmanskoto pravitelsko ot edna strana i Bălgarskoto – ot druga na 6/16 april 1909 godina v izpălnenie na Rusko-turskiya protokol, no. 39, in: *Ofitsialnata i taynata bălgaro-turska diplomatsiya (1903–1925). Dokumentalen sbornik*, ed. Tsocho Bilyarski – Valentin Kitanov (Sofia: Dărzhavna agentsiya Arhivi, 2009), pp. 90–94; *Dărzhaven vestnik* vol. 17, no. 210, 1895, pp. 2–4; Dimităr GYUDUROV, "Religioznata politika na Bălgariya i myusylmanite (1919–1925 g.)", *Godishnik na departament Istoriya NBU* 2 (2007), pp. 344–348.

even counteracted actions undertaken by the Orthodox Church), additionally they subsidized mosques and Muslim schools.

The structures of local autonomous governments for religious minorities in Bulgaria followed the millet model from the Ottoman Empire. The autonomous Muslim community in the Principality of Bulgaria was based on four institutions: School Councils, Mosque Councils, "kadis" and muftis.[57] The School Councils were regulated by the 1879 *Act on Education*, based on which Muslim educational institutions, defined as private schools, were financed by local communities, perhaps they could receive government subsidies. The curriculums were composed by councils, but, due to Article 78 of the Constitution, Bulgarian language lessons were obligatory.[58] Mosque Councils were responsible for mosques' budgets and ordinance of "waqfs", i.e. inalienable religious endowments, generally a building or plot of land, for Muslim religious community (maintenance of school, mosque etc.) or charitable purposes.[59] In practice the earnings achieved from "waqfs" were not only used for mosques' purposes but they were the basis of the Muslim community's existence: they financed schools, public buildings such as inns or libraries, and salaries for imams, muezzins, "kadis", writers and janitors.[60] The "kadis" (also known as "naibs") were Sharia judges – responsible for cases regarding heirdom, marriages, divorces and wills involving Muslims – were the pillars of the Islamic law autonomy in Bulgaria.[61] The muftis (there were ten of them, each for every strategic Muslim province in Bulgaria) controlled the functioning of all councils, schools, and Sharia judges in the country, also they represented the communities in contacts with local and central Bulgarian authorities.[62]

The Muslim local autonomy in Eastern Rumelia was tightly linked with regional administration, which was organised similarly to the one for Christians. Elders Councils in villages and Municipal Councils in cities, which had functioned during the Ottoman times were kept; members of councils with a mufti at the head were elected by local Muslim communities. The councils' responsibilities were concentrated on the observance of Sharia law, countering emigration, helping the poor, charity (among which the central problem was the war orphans), education (creating primary schools in villages and district secondary schools, control of thereof),

57 B. LORY, *Sădbata na osmanskoto*, pp. 62–63.
58 A. EMINOV, *Turkish and Other*, pp. 123–125.
59 BIA, Materialite na Dimităr Grekov, f. 290k, a.e. 176, l. 23–30.
60 CDA, Ministerstvo na vănshnite dela i na izpovedaniyata, f. 166k, op. 1, a.e. 815, passim.
61 Ö. TURAN, *The Turkish Minority*, p. 168.
62 BIA, Materialite na Dimităr Grekov, f. 290k, a.e. 176, l. 23–30.

keeping registers of births, marriages and deaths. In lieu of these councils there was also the institution of Sharia judges ("kadi"), also elected by communities, but they needed to be additionally examined and accepted by the Meshihat (the central religious council) in Plovdiv. The salaries of religious personnel were calculated basing on the *Ottoman Act* of 12th April 1873. After 1885, the autonomous system of Eastern Rumelia for Muslims was replaced by the Principality's administration.[63]

The autonomous system in the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia created significant offshoot for the Muslim community, such as a continuous lack of money or isolation from their Bulgarian neighbours, but it was the price for their relative independence. These institutions created conditions for Muslims in Bulgaria to cultivate their traditions and faith, to continue their lifestyle and develop in their own way.

The Muslim population had guaranteed representation in front of central Bulgarian authorities, which was meaningful for protecting the rights described above. The mufti in Sofia was responsible for Muslim schools, councils, judges and muftis in the whole country, he also represented the community before the Bulgarian government and in contacts with the Shaykh al-Islām in Constantinople (i.e. the council of outstanding scholars of the Islamic law). The duties of the grand mufti were regulated by the Temporal Act of Religious Administration of Muslims of 1895[64] and the Bulgarian-Ottoman Treaty of 1909,[65] but the main role of the Sofia mufti within the Muslim community in Bulgaria was recognized earlier, for example, after the appointment of Osman Nuri efendi to that office in 1884 he could use the title of the Grand Mufti.[66] Muslims were also represented by their deputies in the National Assembly. For example, in the Legislative Assembly (1879) there were 12 Muslims (5,2 % of all deputies), in the 1st Grand National Assembly (1879) – 27 (11,7 %), in the 1st Regular National Assembly (1879) – 14 (8,9 %), in the 2nd Regular National Assembly (1880) – 17 (10 %), in the 2nd Grand National Assembly (1881) – 57 (18,6 %), in the 3rd Regular National Assembly (1881–1883) – 15 (32 %); Konstantin Jireček said it was "a half-Turkish, fake parliament", in the 4th Regular National Assembly (1884–1886) – 26 (13,3 %), in

63 Ö. TURAN, *The Turkish Minority*, pp. 170–171.

64 *Dărzhaven vestnik*, vol. 17. no. 210, 1895, pp. 2–4.

65 Săglashenie podpisano v Carigrad mezhdu Osmanskoto pravitelsko ot edna strana i Bălgarskoto – ot druga na 6/16 april 1909 godina v izpălnenie na Rusko-turskiya protokol, no. 39, in: *Ofitsialnata i taynata bălgaro-turska diplomatsiya*, pp. 90–94.

66 Todor BALKANSKI, *Osman Nuri Efendi: golemiyat pomak na bălgarite* (Veliko Tărnovo: Znak, 1997), pp. 79–81; Zh. NAZĂRSKA, *Bălgarskata dărzhava*, pp. 13–14.

13th Regular National Assembly (1903–1908) – 12 (6,3 %).[67] Muslim deputies were mostly passive during parliamentary debates and voted along the government line, however some meaningful legislative initiative came from their camp. In December 1882 the first organised group of Muslim deputies formed and presented a programme of legislation protecting the Muslims' rights (among others a project about work-free days on Muslim holidays or one about protecting "waqfs").[68] In 1902 the government consulted Turkish parliament members about the ideas about countering Muslim emigration from Bulgaria to the Ottoman Empire.[69] On 3rd November 1911 the deputies presented the National Assembly with a project of an improvement of Muslims' situation in Bulgaria, which presumed: keeping buyouts from military service, tax relief in cases of selling a Muslim's land, a raise of muftis' salaries, creating the official position of a Muslim assistant to the governors in the 12 department populated by the followers of Islam, 150 thousand leva for Muslim schools in every state budget and the foundation of the Pedagogic School for Muslims, which was planned to open in 1912.[70]

Some Bulgarian researchers, such as Stoyan Mihaylov, Boncho Asenov, or Veselin Bozhkov, claim that Christianization was an important part of Bulgarian policy till the Liberation and after 1878 there were tens of thousands of Muslims who freely chose to be baptized and accepted their "old Christian faith and Slavic names".[71] However, sources show that it is doubtful – Bulgarian authorities did not introduce any assimilative policy towards Muslims till 1912, even they counteracted the Orthodox Church's attempts at Christianization. That policy can be illustrated by the cases of Muslim war orphans who lost their families during the conflict of 1877–1878 and were given to Christian families and baptized. After the situation in the region calmed down, the parents who had taken refuge to Turkey and survived went back to Bulgaria, looking for their missing children. The typical example of a situation like that was the case of Zeloglu Selim from Pleven. During

67 FO, Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire, 78/5425/224–227, Buchaman to Marquis of Landsdowne, Sofia 25. 4. 1905; Zh. NAZĂRSKA, *Maltsinstvena-religioznata politika*, pp. 13–17.

68 Zh. NAZĂRSKA, *Maltsinstvena-religioznata politika*, pp. 16–17.

69 FO, Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire, 78/5217/162–164, Elliot to Marquis of Landsdowne, Sofia 7. 4. 1902.

70 CDA, Narodno sǎbranie, f. 173k, op. 2, a.e. 1616, l. 1–2.

71 Veselin BOZHKOV, *Vǎzroditelniyat protses i bǎlgarite mohamedani* (Sofia: Propeler, 2012), pp. 109–122; Svetlozar ELDĂROV, "Bǎlgarskata pravoslavna tsǎrkva i bǎlgarite myusyulmani 1878–1944 g.", in: *Istoriya na myusyulmanskata kultura po bǎlgarskite zemi*, vol. 7, ed. Rositsa Gradeva (Sofia: IMIR 1997), p. 592.

the war Zeloglu took refuge in Salonika, in the chaos he lost sight of his 10-year-old son Samil. The child was saved by Kiritsa Ivanov, was subsequently baptized and stayed at Ivanov's. In the autumn of 1881 Zeloglu came back to Bulgaria to find his son. Ivanov refused to give him back unless Zeloglu paid the costs of the boy's three-year care. The Muslim refused and tried twice to kidnap Samil – every time he was stopped on the way to Turkey: for the first time in Varna, the second in Ruse. Zeloglu sent many petitions to Bulgarian authorities and to the Prince; the case was publicized and became the symbol of the problem of the Muslim orphans baptized after the war.[72] In connection to cases like that, on 13 (25) July 1880 Dragan Tzankov, Minister of Foreign Affairs and Confessions, wrote a circular to the local authorities in which he clearly supported the rights of Muslim parents to their children. In these cases they should be returned, the baptism cancelled and the name changed back to the Muslim one. The protests of the Bulgarian Orthodox Church authorities against that decision were ignored by the government.[73]

It also needs to be said that the Church tried to organise Christianisation among the Muslims after the War of Liberation but it had limited scope and was eventually ineffective. For example, the action undertaken in the Lovech department among Pomaks by bishop Natanail in 1880–1881 quickly failed because of the lack of state support – there were only 85 Muslims who decided to get baptized.[74]

Consequential of the minority autonomy in the Bulgarian state were the unstable financial conditions of Muslim schools and mosques which did not have permanently guaranteed government grants as state schools and Orthodox churches did. Despite this the authorities additionally supported Muslim education: in the school year 1881–1882 they granted 342 leva for that purpose, in 1894–1895 – 11,946, in 1901–1902 – 22,225, in 1903–1904 – 22,222. Even if it was only 4–10 % of the whole budget of Muslim schools, these subsidies show that Bulgarian governments did not ignore the financial problems of the Muslim community.[75] There were also many examples of government support for mosques (mostly for repairs or regular functioning). In June 1881 the Banya Bashi Mosque in Sofia

72 CDA, Ministerstvo na vănshnite dela i na izpovedaniyata, f. 166k, op. 6, a.e. 12, l. 8, 14, 17, 19, 21; S. ELDĂROV, *Bălgarskata pravoslavna*, pp. 593–595.

73 BAN, Materialite na Konstantin Jireček, f. 3k, op. 1, a.e. 1118, l. 32–34.

74 S. ELDĂROV, *Bălgarskata pravoslavna*, pp. 597–598.

75 BAN, Materialite na Konstantin Jireček, f. 3k, op. 1, a.e. 1131, l. 12; H. Memişoglu, *The Education*, pp. 13–14; A. EMINOV, *Turkish and Other*, pp. 123–124;

got 800 leva for current expenses from the Ministry of Education,[76] in August 1881 the Mosque in the village of Ashiklare (the Eski Dzhumaya disctrict) received 400 leva from the department authorities for repairs,[77] in June 1897 the government gave 5,100 leva to mosques in various parts of the country (the 29 grants of the overall 109 for religious buildings).[78]

It is unfair to judge Bulgarian authorities' relation to the Muslims without a reflection on European standards of tolerance at the turn of the 19th and 20th century. The minority policies of other European states were clearly stricter. In Germany or the Kingdom of Hungary there were assimilation by education, prohibition on development of minority organisations, fight against minor creeds, additionally the Russian Empire supported the Anti-Jewish rioting in the 1880s and the 1900s. A comparison with these examples shows that Muslims' situation in Bulgaria was relatively favourable. They had wide autonomy, their rights were generally respected and the authorities were not openly repressive to them. Of course compared with modern religious minority protection standards Bulgarian policy at the turn of the 19th and 20th century counts as discriminative, but it was surely more liberal than its European counterparts in the day.

That tolerant line towards the Muslim population dominated among Bulgarian politicians since 1885, when the Muslim uprisings had ended and the migration had not brought Turkey's and Great Britain's interference in Bulgarian internal affairs. That change in minority policy was also a result of the Muslims' attitude during the Unification and the "War of the Captains" in 1885 – there were about 1.2 thousand Muslim volunteers who joined the Bulgarian army to fight against the Serbian invasion.[79] The process of the Muslim emigration from the Principality started to be considered as unfavourable to the state's interests, which defined the whole policy of Sofia towards the Muslims. First of all, that point of view concerned Pomaks who were seen as integral part of the Bulgarian nation by the local Rhodope activists such as Stoyu Shishkov, Vasil Dechev, or Hristo Popkonstantinov. The integrative actions among Pomaks were based on education, secularization, increasing access to public offices, land allotment, and financial help for Pomak communities. It was only a local-scale activity – the Pomak question was not considered important or meaningful for the state that more often ignored them

76 CDA, Ministerstvo na vănshnite dela i na izpovedaniyata, f. 166k, op. 1, a.e. 886, l. 219.

77 Ibidem, l. 338.

78 *Dărzhaven vestnik* vol. 19, no. 128, 1897, pp. 1–4.

79 FO, Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire, 78/3770/301–302, Brophy to White, Varna 1.12.1885.

altogether.[80] In the case of the Turkish population there were opinions that mass emigration had bad influence on the economy and led to desolation of agricultural land. That was an opinion of Stefan Stambolov, who during his regime in Bulgaria (1886–1894) tried to counteract that phenomenon.[81] There were appeals for separating "our Turks from the Asian ones, who had fought with the Russians in the last war". Georgi G. Dimitrov, a 19th century Bulgarian historian, said that "our Turks" had nothing in common with religious fanaticism, they were different even in their physiognomy and culture from "Asian Turks". The common opinion was that the Turkish population had Bulgarian origins; their hospitality and generosity being the evidence of that.[82] These theories became later dangerous for Muslims in Bulgaria because they led to assimilative actions in the name of "restoring the Turcified and Islamicized Bulgarians to their true nation", but at turn of the 19th and 20th century they were a source of Bulgarian tolerance.

Conclusion

Although the negative stereotype of the Turk had had a wider range in the Bulgarian culture than the image of "komshuluk", it did not have significant influence on minority policy in the first decades of the Bulgarian state's existence (1878–1912). The decades of the 1870s and 1880s saw numerous anti-Muslim actions, however they were determined not only by the want of retaliation on the "cruel tormentor" for "the 500 years of the Turkish yoke", but also by contemporary problems linked with the regulation on land property, Muslim rebellions, brigand activity and mass emigration. After the Union of 1885, Sofia started to allow Muslims to live as they wanted, thanks to wide autonomy in education, administration and religion. There were no assimilative actions or deportations at that time, quite the contrary, the

80 BAN, Materialite na Stefan Stambolov, f. 19k, op. 1, a.e. 355, l. 1–2; V. DECHEV, *Minaloto na Chepelare*, p. 10; S. SHISHKOV, *Izbrani proizvedeniya*, pp. 21–22; H. POPKONSTANTINOV, *Spomeni*, pp. 11–13.

81 *Zname*, vol. 3, no. 48, 11 oktomvri 1897, pp. 1–3; Ö. TURAN, *The Turkish Minority*, p. 154; Richard CRAMPTON, "The Turks in Bulgaria, 1878–1944," in: *The Turks of Bulgaria: The History*, pp. 43–78.

82 Georgi G. DIMITROV, *Knyazhesvtvo Bălgariya v istorichesko, geograficheskо i etnograficheskо otnoshenie*, vol. 1, ed. Petăr Velichkov (Sofia: Iztok–Zapad, 2013), pp. 87–88; Also: *Izlozhenie za săstoyanie na Shumensko okrăzhie prez 1893–1894* (Shumen: Iskra, 1894), pp. 9–10; Lubomir MILETICH, *Staroto bălgarsko naselenie v severoiztochna Bălgariya* (Sofia: Dărzhavna pechatnitsa, 1902), pp. 9–21; *Vitosha*, vol. I, no. 93, 28 may, 1880, pp. 3–4.

Bulgarian state protected Muslims from the Orthodox Church and supported their schools and mosques financially.

In practice, however, there was no such thing as a regulated and planned minority policy of Bulgaria at the turn of the 19th and 20th century; activity in that field was determined mostly by specific events and current situation, among which by the changing relations with the High Porte, the protector of Muslims in the new Balkan states.[83] That policy reminded mostly of the Ottoman system of millets, which is ironic, because till the Revival Bulgarians tried to cut themselves off from most aspects of Ottoman heritage in pursuit of becoming a part of Europe. Muslims were more likely ignored by the Bulgarians, they were not treated as enemies as long as they were obedient and did not cause troubles (alike to the position of Christian subjects in the Ottoman Empire). For 19th-century standards, that kind of approach to a religious minority can be called tolerant. Therefore it can be figuratively said that the image of the Turk as the "good neighbour" supplanted the stereotype of the "cruel tormentor" in the hearts of Bulgarian politicians at turn of the 19th and 20th century. Nonetheless, it did not mean that the negative image of the Turk had little meaningful influence on Bulgarian policy towards Muslims which can be illustrated by the later events. Compulsory assimilative actions during the Balkan Wars (1912), World War II (1943) and the Communist era in the 1970s and the 1980s show that they were lying dormant in the hearts of Bulgarians.[84]

83 *Balkanska zora*, vol. I, no. 93, 26 yuni, 1890, p. 2.

84 Look also: Krzysztof POPEK, "Mniejszość muzułmańska w Bułgarii," *Przegląd Geopolityczny* 14 (2015), pp. 71–85.

SUMMARY

In 1878 there were 527,000 Muslims in the Principality of Bulgaria (26 % of the population), and 200,000 in Eastern Rumelia (21 %). After the Unification in 1887, 676,000 Muslims lived in the territory of Bulgaria. In the following years their percentage steadily decreased, mainly because of emigration, but they still remained a numerous minority: in 1892 – 643,000 (19 % of the population); in 1900 – 643,000 (17 %); in 1905 – 603,000 (15 %); and in 1910 – 602,000 (14 %).

This paper presents the problem of the influence of positive and negative stereotypes of the Turk on the Bulgarian state's policies towards the Muslim community in 1878–1912. The research questions are derived from the post-colonial category of the relation between "images" and sociopolitical reality.

The first part of the text analyses the evolution of the negative stereotype of the Turk as the "cruel tormentor" and the positive one as the "good neighbor" in Bulgarian culture from the beginning of the Ottoman period to the turn of the 19th and 20th centuries.

The second part focuses on the discriminative aspects of Bulgarian policies towards the Muslim population that were mostly implemented at the end of the 1870s and the beginning of the 1880s. These include enactments that promoted the "agrarian revolution", acts of violence against the Muslim population, devastation of Islamic sacral architecture, and military conscription. The after-effect of those aspects of the policy included Muslim emigration to the Ottoman Empire and the rebellions against the Bulgarian state.

The third part presents examples of the tolerant attitude of Bulgarian authorities, which dominated Sofia's policy towards Muslims from the Unification in 1885 to the outbreak of the Balkan Wars. The most important aspects of Bulgarian tolerance were: broad administrative, educational, and religious autonomy, appointment of Muslim deputies to the parliament, countering assimilative projects, and subsidies for schools and mosques. The goal of the paper is to characterize the Bulgarian policy towards the Muslim minority at the turn of the 19th and 20th centuries through the prism of contradictory national stereotypes about Turks and Islam.

STUDIE

Koncept „symfonie církve a státu“ v srbském prostředí a jeho vliv na utváření postoje Srbské pravoslavné církve k jugoslávské krizi

KARIN HOFMEISTEROVÁ

Institut mezinárodních studií FSV UK, Praha

The Concept of “Symphony Between the Church and State” in the Serbian Orthodox Milieu and its Influence on the Serbian Orthodox Church’s Attitude to the Crisis in Yugoslavia

The role of the Serbian Orthodox Church in the violent disintegration of Yugoslavia and its reactions to the atrocities committed during the conflict have been highly controversial in both scholarly and public discourse. In this article, I identify and examine the predominant theoretical concepts upon which the Serbian Orthodox Church based its policies in the period of the late 1980s and 1990s. The notion of symphony between the church and state established during the Byzantine Empire proved to be the cornerstone on which Orthodox churches built their perception of ideal political and social organization as well as their own position in relation to the state and society. The original Byzantine concept has been, however, modified by particular Orthodox churches depending on the historical context in which they developed. The specifics of the symphony adopted by the Serbian Orthodox milieu are analyzed here. Regarding the modification of the concept, I emphasize the importance of two crucial figures of the 20th century’s Serbian orthodox theology: Nikolai Velimirović and Justin Popović.

Drawing on rich primary sources, especially journals published by the Serbian Orthodox Church, I argue that the symphony and other theoretical concepts relating to the ideal form of the political and social organization of the state postulated by Velimirović and Popović dominated the Church's official discourse in the period examined. They also represented the ideological framework that later influenced the Serbian Orthodox Church's attitudes towards the crisis in Yugoslavia and the consequences of the state's violent dissolution. To some extent, they still shape the Serbian Orthodox Church's self-understanding in the conflict.
Key words: symphony concept, Serbian Orthodox Church, Dissolution of Yugoslavia, Slobodan Milošević.

Úvod

Rozpad Jugoslávie provázený největším ozbrojeným konfliktem v Evropě od konce druhé světové války poutá pro svoji turbulentní povahu pozornost akademických kruhů i široké veřejnosti. To často vede ke zjednodušeným či tendenčním interpretacím dané problematiky. Jeden z mnoha takových výkladů popisuje dezintegraci Jugoslávie jako střet tří náboženství, islámu a západního a východního křesťanství.[1] Přestože je tato interpretace značně zjednodušená, je nesporné, že církve reprezentující tato náboženství sehrály v konfliktu přinejmenším velmi kontroverzní úlohu. Zejména Srbská pravoslavná církev (Srpska pravoslavna crkva, SPC) si z této doby odnesla pověst instituce, která se podílela na nacionální mobilizaci srbské společnosti a podpořila konfrontační politiku srbských politických představitelů.[2] To

1 Tento výklad, častý především v publikacích žurnalistického charakteru, úzce koresponduje s populární tezí Samuela Huntingtona o nevyhnutelném střetu civilizací plynoucím z rozdílných kulturně-náboženských tradic. Samuel P. HUNTINGTON, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996. Většina balkanistické odborné literatury ovšem takovýto výklad jugoslávské krize a následných ozbrojených konfliktů odmítá. Více například Lenard J. COHEN – Jasna DRAGOVIĆ-SOSO (eds.), *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's disintegration*, West Lafayette 2008. Současný stav akademické diskuse o rozpadu Jugoslávie včetně různých kontroverzních interpretací mapuje publikace Florian BIEBER – Armina GALIJAŠ – Rory ARCHER (eds.), *Debating the End of Yugoslavia*, London 2016.

2 Přestože největší pozornost je tradičně upírána na SPC, odborná literatura reflektuje také existující propojení Katolické církve v Chorvatsku a Islámského společenství s nacionální politikou. Roli všech dominantních církví v jugoslávském konfliktu se věnoval například Vjekoslav PERICA, *Balkan idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*. New York 2002. Více o úloze ná-

souvisí i se stereotypním, především na Západě, běžným chápáním konfliktu jako výsledku velkosrbských ambicí a agrese proti ostatním jugoslávským národům. Otázka postoje SPC k jugoslávské krizi však není zdaleka tak jednoznačná, jak by se mohlo na první pohled jevit. Naopak, má velmi komplexní charakter a neměla by být nahlížena bez znalosti širšího kontextu vývoje pravoslavných filozoficko-teologických konceptů souvisejících především s ideální formou společenského uspořádání, stejně jako bez pochopení způsobu, jakým SPC tyto koncepty v daném období interpretovala.

Tento text nejprve osvětluje byzantský termín „symfonie církve a státu", jenž většina pravoslavných církví považuje za vzorový model interakce s politickou reprezentací a zároveň z něj vychází i pravoslavné chápání postavení a funkce církve ve společnosti. Ačkoliv byzantská „symfonie" dodnes představuje pomyslný základní kámen, na němž pravoslavné církve staví svoji percepci ideální společensko-politické organizace, nejedná se o výlučně statickou veličinu. Mnohé církve původní koncept modifikují s přihlédnutím ke svým interním potřebám a stejně tak reagují na různé vnější faktory. V předkládané studii proto mapuji formování konceptu „symfonie" v rámci SPC a identifikuji specifické rysy, jež v srbském prostředí získal. Důraz přitom kladu na roli teologů 20. století Nikolaje Velimiroviće a Justina Popoviće, kteří se mu ve svých dílech intenzivně věnovali a přispěli k jeho pevnému ukotvení v moderní srbské pravoslavné teologii. Nakonec se soustředím na symfonický ideál v podobě prezentované srbským pravoslavným tiskem[3] a církevním vedením[4] v letech 1987–2000 a zkoumám jeho vliv na utváření postoje SPC k rozpadu Jugoslávie a jejím důsledkům.

---

boženství a církví v procesu rozpadu Jugoslávie Lenard J. COHEN, *Prelates and Politicians in Bosnia: The role of religion in nationalist mobilization*, Nationalities Papers 25, 1997, č. 3, s. 481–499 či Paul MOJZES, *Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans*, London 2016.

3 Vycházela jsem primárně z listu *Pravoslavlje*, jenž vydává Srbský patriarchát a jenž je nejčtenějším pravoslavným periodikem, dále z periodika *Glasnik, službeni list Srpske pravoslavne crkve*, který je taktéž vydáván Srbským patriarchátem a slouží spíše jako interní informační kanál SPC. V neposlední řadě jsem využívala časopis *Glas Crkve* eparchie šabacko-valjevské, jenž publikoval příspěvky duchovních z radikálnějšího křídla SPC. Uvedená periodika vydávaná v letech 1987 až 2000 byla prostudována v plném rozsahu. Pro ilustraci názorů jednotlivých významných církevních činitelů byla kromě církevního tisku využita také jiná média, která těmto činitelům poskytovala autorský prostor či s nimi přímo vedla rozhovory.

4 Za církevní vedení lze označit patriarchu SPC, dále Svatý archijerejský sněm (Sveti arhijerejski sabor), který je nejvyšším legislativním kolektivním orgánem SPC a koná se pravidelně jednou až dvakrát za rok, v případě potřeby řešení aktuálních problémů je svolán mimořádně, a v neposlední řadě Svatý synod (Sveti arhijerejski sinod), jenž je nejvyšší kanonickou, věroučnou a administrativní autoritou SPC. Synodu předsedá patriarcha a jeho členy jsou čtyři archijerejové, které

Byzantský koncept „symfonie církve a státu“

Byzantská říše nepředstavuje pro většinu pravoslavných církví pouze jednu z etap v historii východního křesťanství, ale formativní období, v jehož průběhu se utvářela základní křesťanská teologická dogmata, vnitřní církevní struktura a také představa o ideální podobě vztahů církve a státu.[5] Zásadním obratem v postavení křesťanství v Římské říši[6] i v přístupu církve k politické moci byla vláda císaře Konstantina I. (324–337) a jeho veřejná a materiální podpora křesťanských institucí. Konstantinův současník, historik a křesťanský teolog, Eusebios z Kaisareie popisoval ve svých dílech Konstantina jako „Božího místokrále“ a říši v době jeho vlády jako obraz nebeského království.[7] Oficiální přiznání křesťanství a pozitivní percep-

volí Svatý archijerejský sněm na dva roky. Více *Ustav Srpske Pravoslavne Crkve*. Dostupné na: http://www.svetosavlje.org, 10. 3. 2014. Vyjádření církevních představitelů, popřípadě Svatého synodu a sněmu použité v článku byly překládány tak, aby byl zachován smysl a zabarvení původních textů a jejich výpovědní hodnota zůstala nepozměněna. Z toho vyplývá mimo jiné i emotivní povaha citací vlastní církevním činitelům. S tím souvisí také užití kapitálek, které odpovídá psaní v srbském jazyce a často reflektuje význam, jaký ten který činitel SPC danému pojmu přikládá. S problematikou překladu projevů srbských duchovních je spojena také specifická terminologie SPC a pravoslaví jako takového. Přestože k některým termínům existují odpovídající české ekvivalenty, jsou spojovány s katolickým prostředím. Jedná se například o označení episkop tedy biskup a eparchie čili biskupství. Přiklonila jsem se proto k zachování původních označení v českém přepisu, tak jak je užívá Pravoslavná církev v českých zemích a na Slovensku. Dostupné na: http://www.pravoslavnacirkev.info/, 10. 5. 2014.

5 Až do velkého schizmatu v roce 1054 lze Římskou říši respektive Byzantskou říši označit za formativní období pro celou křesťanskou církev, později již pouze pro východokřesťanskou/pravoslavnou církev. Z hlediska církevní dogmatiky i církevní organizace jsou klíčové tzv. ekumenické koncily. Pravoslavné církve dodnes uznávají sedm ekumenických koncilů: první nikajský koncil (325), první konstantinopolský koncil (381), efezský koncil (431), chalkedonský koncil (451), druhý konstantinopolský koncil (553), třetí konstantinopolský koncil (680) a druhý nikajský koncil (787). Jak uvádí současný pravoslavný teolog a metropolita ekumenického patriarchátu ve Velké Británii Kallistos Ware: „Spolu s biblí jsou ustanovení sedmi ekumenických koncilů pravoslavnými církvemi považována za základní dogmatické a kanonické normy křesťanské víry, jež slouží jako zásady pro řešení problémů, které se objevují s každou novou generací.“ Timothy WARE, *Byzantium, I: The Church of the Seven Councils*, in: T. Ware, The Orthodox Church: An Introduction to Eastern Christianity, London 1993.

6 V Konstantinově době se stále formálně jednalo o Římskou říši. Ačkoliv o tom, kdy přesně lze hovořit o faktickém počátku existence Byzantské říše, se mezi badateli vedou spory. Někteří jej vidí v přenesení hlavního města na Bospor a založení Konstantinopole, další v definitivním rozdělení Římské říše na západní a východní část v roce 395. Velmi často se uvádí také rok 476, kdy zanikla Západořímská říše. Více Robert BROWNING, *Introduction*, in: R. Browning, The Byzantine Empire, Wahington DC 1992.

7 Aristotle PAPANIKOLAOU, *Byzantium, Orthodoxy, and Democracy*, Journal of the American Academy of Religion 71, 2003, č. 1, s. 75–98. Dostupné na: http://www.jstor.org, 16. 3. 2014.

ce politické moci mezi církevními kruhy ovlivněnými Eusebiovým myšlením zajistily Konstantinovi a jeho nástupcům právo zasahovat do církevní administrativy. Byzantští císaři dokonce získali privilegium svolávat ekumenické koncily a řídit jejich průběh. Aby se usnesení koncilu stalo součástí byzantské občanské legislativy, muselo být začleněno do tzv. nomokánonů, dokumentů kombinujících církevní a občanské právo.[8]

Samotný termín „symfonie" označující ideální koncept vztahu církve a státu byl poprvé formulován v šesté části sbírky zákonů *Novella* přijatých za vlády císaře Justiniána I. (527–565). Justinián rozlišoval mezi termíny „imperium" a „sacerdotium". První pojem se vztahoval k panovníkovi, který měl pečovat o „lidské záležitosti", zatímco druhý ztělesňoval patriarcha, jenž sloužil „božským věcem".[9] Justinián zároveň prohlašoval, že císař je zodpovědný za udržování harmonie mezi entitami „imperium" a „sacerdotium". Církev a stát podle něj představovaly neoddělitelné součásti lidské společnosti, za jejíž blaho na zemi však ručil pouze panovník. Církev a zejména konstantinopolský patriarcha měli dohlížet na dodržování křesťanských hodnot ve společnosti. Také panovník se měl řídit doporučeními církve v otázkách morálky. Pro společnost sestávající v analogii k lidskému tělu z různých částí byla podle konceptu „symfonie" nezbytná spolupráce jejích dvou nejdůležitějších složek, politické moci (panovníka) a církve (patriarchy). Justiniánovo pojetí vztahů církve a státu zmiňované ve sbírce zákonů *Novella* bylo dále rozpracováno v 9. století v dokumentu *Epanagoge*, jehož autorem je s největší pravděpodobností patriarcha Fótios. Mír a blaho obyvatelstva tak byly podle byzantského modelu neoddělitelně spjaty se „symfonií státu a církve".[10] Ačkoliv vztahy mezi státem a církví v průběhu existence Byzantské říše nelze označit za zcela bezkonfliktní a koncept „symfonie" za bezvýhradný a vždy naplňovaný ve své teoretické podobě, otázka platnosti tohoto konceptu založeného na byzantských spisech *Novella* a *Epanagoge* nebyla ze strany církve nikdy zpochybněna.[11]

S oslabením moci Byzantské říše a formováním slovanských křesťanských států na Balkáně, zejména bulharské a srbské středověké říše, se začaly i tamní církve vydělovat z jurisdikce konstantinopolského patriarchátu a postupně získaly nezá-

8 Steven RUNCIMAN, *The Byzantine Theocracy,* Cambridge 1977, s. 46.

9 Růžena DOSTÁLOVÁ, *Byzantská vzdělanost*, Praha 1990, s. 52–53.

10 Richard POTZ, *State and Church in the European Countries with an Orthodox Tradition*, Derecho y Religión 2, 2008, s. 34.

11 S. RUNCIMAN, *The Byzantine Theocracy,* s. 146.

vislý neboli autokefální status.[12] Nově samostatná Bulharská (919/927)[13] a později Srbská pravoslavná církev (1219) vycházely z byzantského modelu „symfonie" jako ideální podoby vztahů církve a politické moci a stejně tak bulharští a srbští panovníci byli nakloněni tomuto konceptu.[14]

Po definitivním pádu Byzantské říše v roce 1453 a dalších křesťanských států na Balkáně se většina tradičního východokřesťanského prostoru postupně stala součástí Osmanské říše. Pravoslaví se tak dostalo do pozice minoritního náboženství v impériu, kde byl státem preferovaným a kulturně dominantním náboženstvím islám. Pravoslavné církve přišly o nezbytnou součást konceptu „symfonie", křesťanského panovníka. Osmanská společnost byla konfesně rozdělená a nemuslimské obyvatelstvo bylo rozčleněno do zvláštních církevně-správních společenství, pro něž se v 19. století vžil termín miléty.[15] Systém milétů obyvatelům poskytoval jistou míru náboženské svobody a kulturní autonomie a zároveň přenesl odpovědnost za řízení těchto sfér života obyvatelstva na církevní hierarchii. Představitelé pravoslavné církve často reprezentovali východokřesťanskou populaci i v politické interakci s Vysokou Portou a jejími regionálními zástupci.[16]

---

12 Více o církevní organizaci a otázce autokefality John MEYENDORFF, *Ecclesiastical Organization in the History of Orthodoxy*, St Vladimir's Theological Quarterly 4, 1960, s. 2–22; J. MEYENDORFF, *Ecclesiastical Regionalism: structures of communion or cover for separatism? Issues of dialogue with Roman Catholicism*, St Vladimir's Theological Quarterly 24, 1980, s. 155–168.

13 Bulharská pravoslavná církev byla prohlášena za autokefální v roce 919 a bulharský arcibiskup získal titul patriarcha. V roce 927 byly tyto změny uznány i ze strany Byzantské říše a konstantinopolského patriarchátu. Více Ivan ŽELEV DIMITROV, *Bulgarian Christianity*, in: Ken Parry (ed.), The Blackwall Companion to Eastern Christianity, Chichester 2010, s. 51.

14 Daniela KALKANDJIEVA, *A Comparative Analysis on Church-State Relations in Eastern Orthodoxy: Concepts, Models and Principles*, Journal of Church and State 53, 2011, č. 4, s. 587–614. Dostupné na: http://jcs.oxfordjournals.org, 16. 3. 2014.

15 Zpočátku byl rozlišován pouze pravoslavný milét (Rum millet) a arménský milét. Židovský milét byl oficiálně uznán až v roce 1839, prakticky však fungoval již od roku 1453. Termín milét byl většinou používán pouze pro ne-muslimy, ačkoliv ojediněle se lze setkat i se zmínkami o muslimském milétu. Peter F. SUGAR, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, *1354–1804*, Seattle 1996, s. 43–49. Podrobněji o organizaci osmanské společnosti a problematice milétů srov. například Benjamin BRAUDE, *Foundation Myths of the Millet System,* in: Benjamin Braude a Bernard Lewis (eds.), Christians and Jews in the Ottoman Empire, New York 1982, Donald QUATAERT, *The Ottoman Empire, 1700–1922,* Cambridge 2005, Alan PALMER, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, London 2011 či Viktor ROUDOMETOF, *From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453–1821*, Journal of Modern Greek Studies 16, 1998, s. 11–48.

16 Více o srbské pravoslavné církvi v Osmanské říši Radovan SAMARDŽIĆ, *Srpska pravoslavna crkva u XVI i XVII veku*, in: Dragutin Srejović a Slavko Gavrilović et al., Istorija srpskog naroda III – 2, Beograd 1994. Vedle duchovenstva ovšem existovala i sekulární hospodářská a politická

Církev tedy nebyla jen nositelem křesťanské víry, ale také ochráncem kulturních a jazykových specifik pravoslavných věřících pod vládou Osmanů. Za přispění osmanského systému milétů se zejména v balkánském prostoru vytvořila pevná vazba církve a pravoslavného obyvatelstva.[17] V souvislosti s formováním národních konceptů v 19. století pak došlo ke spojení konfese, církve, jež ji představovala, a národa (lidu). Odtud pochází teze o církvi jako výlučném a stálém ochránci národní a kulturní identity, jež je na Balkáně v pravoslavném diskurzu přítomna dodnes. Identifikace církve a národa se přenesla také do procesu vytváření národních států v 19. a 20. století a provázala se s byzantským konceptem ideálního vztahu církve a státu – „symfonií".[18]

Harmonická spolupráce církve a politické moci tak byla podle daného modelu nezbytná pro blaho národa a jeho spásu. Důraz na roli národa ve vzájemném vztahu s církví se umocnil s nárůstem moderního nacionalismu. Národně-emancipační snahy politického charakteru probíhaly na Balkáně současně s úsilím o získání či znovuzískání autokefality pravoslavných církví. To vedlo ke vzniku premisy, že podmínkou naplnění národní emancipace by měla být jak existence národního státu, tak národní církve. V teoretické rovině se většina tehdejších pravoslavných teologů shodovala na tom, že tento trend, neboli etnofilétismus, neodpovídá legitimnímu a kanonickému církevnímu regionalismu a představuje herezi.[19] Pravoslavný Svatý synod v Konstantinopoli v roce 1872 ve snaze o řešení tzv. bulharského schizmatu jasně odsoudil nacionalismus a propojení církve s jedním národem.[20] Pravoslavné církve se však tímto rozhodnutím v praxi neřídily a sám konstantinopolský

elita, jež také částečně plnila roli prostředníků ve vztahu mezi křesťanskými poddanými a Osmany. Více R. SAMARDŽIĆ, *Srpski narod pod turkosm vlašću*, in: Dragutin Srejović a Slavko Gavrilović et al., Istorija srpskog naroda III – 1, Beograd 1993.

17 Mitja VELIKONJA, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Hercegovina*, College Station 2003, s. 17.

18 D. KALKANDJIEVA, *A Comparative Analysis on Church-State Relations*, s. 597.

19 Za herezi etnofilétismu či pouze filétismu označil ekumenický patriarchát v roce 1872 „praxi zakládání církví, které přijímají pouze členy jedné národnosti a odmítají členy jiných národností a jsou vedené pastýři stejné národnosti [jako její členové]". Dále byl filétismus popsán jako „koexistence nacionálně definovaných církví reprezentujících stejnou víru, nezávislých jedna na druhé, avšak působících na stejném území, ve stejném městě nebo vesnici". J. MEYENDORFF, *Ecclesiastical Regionalism: structures of communion or cover for separatism?*, s. 164–165.

20 Pro praktikování filétismu a porušování principu místní církve byla Bulharská pravoslavná církev označena za rozkolnickou. Daniel P. PAYNE, *Nationalism and the Local Church: The Source of Ecclesiastical Conflict in the Orthodox Commonwealth*, Nationalities Papers 32, 2007, č. 5, s. 836.

patriarchát se stal symbolem a částečně také nástrojem řeckého nacionalismu.[21] V nově vznikajících balkánských národních státech se koncept triády církve, státu a národa na konci 19. století etabloval jako nedílný prvek fungování pravoslavných církevních organizací.[22]

Střet s komunistickými politickými strukturami, jež se k moci dostaly po druhé světové válce, představoval pro pravoslavné církve velkou změnu, neboť se poprvé ve své historii staly součástí státních uspořádání, které byly svým charakterem sekulární, až ateistické a protináboženské. S krizí socialistického zřízení se otázka reorganizace vztahů státu a církve stala velmi aktuální. Pravoslavné církve nikdy neopustily koncept „symfonie" coby ideálního uspořádání jejich vztahů s politickými představiteli. Demokratické politické systémy, které byly, ač s kontroverzními výsledky, postupně přijaty v balkánském prostoru po pádu komunismu, a jejichž součástí je také princip striktní odluky církve a státu, představují pro pravoslavné církve novou výzvu, na niž doposud většina z nich nenašla efektivní odpověď.[23]

Specifika konceptu „symfonie" v kontextu Srbské pravoslavné církve: triáda církve, státu a národa

První nezávislý a centralizovaný srbský stát se zformoval v druhé polovině 12. století. Jeho panovníkem se stal Stefan Nemanja, který byl zároveň zakladatelem dynastie Nemanjićů vládnoucí srbské středověké říši do roku 1371. Jeho syn Rastko Nemanjić, později známější pod mnišským jménem Sáva, byl ústřední postavou procesu utváření a osamostatnění srbské pravoslavné církve, jež dosáhla autokefálního statusu v roce 1219.[24] Právní uspořádání středověkého srbského státního útvaru i nezávislé pravoslavné církve vycházelo z jím sestaveného *Nomokánonu*

21 Nárůst moderního nacionalismu měl dalekosáhlé důsledky pro pravoslavnou ekleziologii. Jak uvádí John Meyendorff, je potřeba rozlišovat mezi legitimním církevním regionalismem v rámci univerzální jednoty víry zajišťované ekumenickými koncily a rozdělujícím církevním nacionalismem. Meyendorff píše: „Nic nebylo rané církevní organizaci více cizí než moderní chápání autokefality, kdy každá autokefální církev působí na poli mezinárodních vztahů jako plně samostatný subjekt mezinárodního práva." J. MEYENDORFF, *Ecclesiastical Regionalism: structures of communion or cover for separatism?*, s. 162.

22 R. POTZ, *State and Church in the European Countries*, s. 35.

23 D. KALKANDJIEVA, *A Comparative Analysis on Church-State Relations*, s. 607–610.

24 Srbská archiepiskopie byla v roce 1346 na popud cara Dušana prohlášena patriarchátem jakožto nejvyšším možným institucionálním stupněm v rámci uspořádání autokefálních pravoslavných

(Zakonopravilo). Na principech zakotvených v *Nomokánonu* byly založeny také vztahy mezi církví a vládnoucí dynastií Nemanjićů. Sáva se inspiroval byzantským konceptem „symfonie", který pokládal za optimální formu interakce církve a politické moci. Sávův *Nomokánon* obsahoval části Justiniánova zákoníku *Novella* a dalších byzantských autorů, kteří model „symfonie" rozvíjeli. Sáva záměrně vypustil texty, jež by podle něj mohly vést k vytvoření asymetrické symfonie či cézaropapismu, tedy výrazné dominanci politické moci nad mocí církevní.[25] Na základě *Nomokánonu* měly být církev a politická reprezentace státu autonomními součástmi jednoho celku.

Zdůrazňování principu autonomie však zároveň nevylučovalo existenci státní církve. Pravoslaví bylo uznáno oficiálním náboženstvím srbského středověkého státu. V srbské říši nedocházelo k výraznějším neshodám mezi církevními představiteli a pravoslavnými panovníky, naopak vzájemně spolupracovali. Vysocí církevní činitelé navíc velmi často, podobně jako Sáva, pocházeli z panovnické rodiny. Vládnoucí rod tak většinou stál v čele církve i státu. Pravoslavné duchovenstvo rovněž díky rozšířené gramotnosti v církevních kruzích získávalo pozice ve státní správě a hrálo významnou úlohu v diplomacii srbského středověkého státu.[26] Toto období je v diskurzu SPC dlouhodobě vykreslováno jako zlatý věk a ideální vzor politického a společenského uspořádání Srbska, k němuž je zapotřebí se vrátit.[27]

Se zánikem srbského státu v roce 1459 a počátkem vlády Osmanské říše na tomto území se stejně jako v jiných oblastech řízených Osmany dostalo pravoslaví do minoritního politického i kulturního postavení.[28] I přes nesnáze spojené se zánikem samostatného srbského patriarchátu v roce 1463, formálním přechodem pravoslavných věřících pod jurisdikci patriarchátu v Konstantinopoli a výrazným poklesem počtu srbského duchovenstva, zůstali představitelé pravoslavné církve jedněmi z nejvýznamnějších reprezentantů obyvatelstva v původním srbském prostoru, jež se většinově hlásilo k východnímu křesťanství.[29] Církevní činitelé organi-

církví. Djoko SLIJEPČEVIĆ, *Istorija Srpske pravoslavne crkve I. Od pokrštavanja Srba do kraja XVIII veka*, Beograd 1991, s. 112–113.

25 Petar ZORIĆ, *Zakonopravilo Svetoga Save i Pravni transplanti*, Beograd 2011, s. 38–41. Dostupné na: http://www.alanwatson.org, 10. 3. 2014.

26 John V. A. FINE, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 2009, s. 117.

27 Marija NIKOLIĆ, *Filozofsko teološki izvori antizapadnog diskurza u SPC*, (diplomová práce, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), Beograd 2008, s. 23.

28 J. V. A. FINE, *The Late Medieval Balkans,* s. 569.

29 Srbský patriarchát nebyl oficiálně osmanskými autoritami zrušen, ale po smrti Arsenija II. (1463) zůstal post patriarchy záměrně neobsazen a srbská církev se stala součástí ochridské archiepisko-

zovali kulturní a společenský život křesťanských věřících a nezřídka se projevovali jako političtí vůdci. Vyšší pravoslavné duchovenstvo zcela běžně řešilo spory věřících, přičemž se řídilo původním Nomokánonem z doby dynastie Nemanjićů.[30]

Pravoslavní duchovní také stáli v čele velkých migrací slovanské pravoslavné populace do severnějších oblastí Osmanské říše i mimo ni.[31] Největší migrační vlnu slovanského obyvatelstva tímto směrem vedl pećský patriarcha Arsenije Čarnojević (1633–1706) na konci 17. století.[32] Město Sremski Karlovci, kde se usadil, se postupně stalo centrem srbského pravoslaví i srbského kulturního života v Habsburské říši.[33] I v rámci Habsburské monarchie plnila pravoslavná církev roli nejvyššího představitele srbské komunity a patriarcha respektive karlovický metropolita disponoval mnoha sekulárními pravomocemi. Pravidelně byly svolávány tzv. národně-

pie. K obnovení patriarchátu došlo v Peći roku 1557 zásluhou osmanského vezíra slovanského původu Mehmeda Sokoloviće, jehož příbuzný Makarije Sokolović se následně stal patriarchou. Fungování patriarchátu komplikovaly mocenské ambice vrstvy bohatých řeckých obchodníků v Osmanské říši, tzv. fanariotů. Ti nesli jméno podle prominentní konstantinopolské čtvrti Fanar, kde se usazovali. V Osmanské říši zastávali významné pozice ve státní správě a ekumenický patriarcha byl volen téměř výlučně z těchto kruhů. Právě skrze kontrolu nad ekumenickým patriarchátem a zejména od 18. století také prostřednictvím dosazování řeckého kléru do církevních úřadů šířili fanarioté řecký vliv v pravoslavném milétu. Jejich dlouhodobý tlak na osmanskou vládu přispěl k rozhodnutí Vysoké Porty v roce 1766 zrušit pećský patriarchát a srbská církev v Osmanské říši se tak opět dostala pod přímou správu Konstantinopole. D. SLIJEPČEVIĆ, *Istorija Srpske pravoslavne crkve I*, s. 208–322. Více o životě Mehmeda Sokoloviće, R. SAMARDŽIĆ, *Mehmed Sokolović*, Beograd 2010.

30 P. ZORIĆ, *Zakonopravilo Svetoga Save*, s. 42.

31 Severní hranice Osmanské říše se často proměňovaly v závislosti na výsledcích ekonomického, diplomatického a vojenského soupeření Osmanů s evropskými státy, předně s Habsburskou říší. Slovanské pravoslavné obyvatelstvo, které zejména v průběhu 17. století migrovalo z Kosova a Metochie do oblastí dnešní Šumadije, okolí Bělehradu a Vojvodiny, se proto v průběhu svého života nezřídka ocitlo na území obou říší. Více například Maria FALINA, *Pyrrhic Victory: East Orthodox Christianity, Politics and Serbian Nationalism in the Interwar Period*, (doktorská disertace, Central European University), Budapest 2011, s. 44 či Nicholas J. MILLER, *Between Nation and State: Serbian Politics in Croatia Before the First World War*, Pittsburg 1998, s. 8.

32 Velký přesun pravoslavného slovanského obyvatelstva pod vedením patriarchy Arsenije Čarnojeviće byl úzce spojen s vojenským obratem v rakousko-turecké válce (1683–1699) a ústupem habsburského vojska směrem na sever. Hlavním důvodem migrace byl strach z represí ze strany Osmanů, kterým se v říjnu 1690 podařilo znovu dobýt Bělehrad. Důležitou motivací k usazení se v Habsburské monarchii bylo i rozhodnutí císaře Leopolda I. udělit srbské populaci četná privilegia včetně plné náboženské autonomie. D. SLIJEPČEVIĆ, *Istorija Srpske pravoslavne crkve,* s. 339–347.

33 Město Sremski Karlovci, respektive karlovická metropolie se stala definitivně centrem srbského pravoslavného duchovního života po zrušení pećského patriarchátu v roce 1766. Více D. SLIJEPČEVIĆ, *Istorija Srpske pravoslavne crkve,* s. 364–373.

církevní sněmy (Narodno-crkveni sabori). Jejich oficiálním a primárním úkolem bylo volit církevní činitele, zabývaly se však i necírkevními otázkami, které se týkaly zájmů srbské komunity v Habsburské říši. Sloužily tak jako politický reprezentační orgán srbské populace pod primátem pravoslavné církve.[34] Někteří historici tuto situaci nezřídka označují za habsburskou verzi osmanského milétu.[35]

Období absence srbského státu je nesmírně důležité zejména s ohledem na atributy, které se na jeho základě SPC tradičně připisují. SPC je v rámci většinově přijímaného – nejen církevního – diskurzu prezentována jako jediná instituce, která vždy chránila srbský národ. Stala se nositelem duchovní, kulturní i politické kontinuity se srbskou středověkou říší a svým působením výrazně přispěla k zachování srbské národní identity, a tím zároveň i k obnovení srbské státnosti.[36]

To bylo spojeno s povstáními proti osmanské správě z počátku 19. století. První pokus o emancipaci Srbů v roce 1804 skončil pouze dočasným úspěchem a následně byla revolta potlačena. Teprve druhé povstání v roce 1815 pod vedením Miloše Obrenoviće vedlo k postupnému získání autonomie a v roce 1878 na berlínském kongresu k vyhlášení nezávislosti Srbského knížectví.[37] Střídající se rody Karadjordjevićů a Obrenovićů přistupovaly k pravoslavné církvi jako k nedílné součásti srbského společenského prostoru. Pravoslaví se opět stalo oficiálním náboženstvím srbského státu podporovaným panovníky pravoslavného vyznání.[38] Všechny státní svátky byly slaveny za přítomnosti církevních představitelů a přímo odkazovaly na pravoslavné tradice. Výuka náboženství (myšleno pravoslaví) byla povinná v celé zemi. Pravoslavná církev měla v Srbském knížectví jednoznačně privilegované postavení, politická elita však zároveň nezřídka zasahovala do církev-

34 Více o činnosti národně-církevních sněmů například Radoslav M. GRUJIČIĆ, *Pravoslavna Srpska Crkva*. Dostupné na: http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Istorija/PSC/Lat_PSC51.htm, 3. 5. 2014.

35 Barbara JELAVICH, *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth century,* Cambridge 1983, s. 149.

36 Radmila RADIĆ, *The Church and the Serbian Question*, in: Nebojša Popov (ed.), The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis, Budapest 2000, s. 271.

37 V roce 1882 Srbské knížectví získalo status království. Miroslav ŠESTÁK et al., *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 2009, s. 278.

38 V tomto postavení byla ovšem pouze pravoslavná církev v Srbském království. Další oblastní církevní organizace hlásící se k srbské pravoslavné tradici se nacházely mimo hranice nového království. Jednalo se jak o karlovickou metropolii v Rakousku-Uhersku, černohorskou metropolii, tak srbské církve v Dalmácii a Osmanské říši. Eparchie v Dalmácii a Boce Kotorské byly pod jurisdikcí bukovinsko-dalmátské metropolie a eparchie jižního Srbska, Makedonie a Bosny a Hercegoviny patřily pod správu ekumenického patriarchátu. R. RADIĆ, *88 godina od osnivanja SPC*, Pešćanik 12. 9. 2008. Dostupné na: http://pescanik.net/88-godina-od-osnivanja-spc/, 10. 2. 2017.

ních záležitostí ve snaze být jediným zdrojem legitimní moci v novém státě.[39] Církev se potýkala také s mnoha materiálními problémy i vnitřními konflikty, které pramenily mimo jiné z decentralizace srbského pravosla ví.[40]

V rámci srbské pravoslavné církve se navíc postupně etablovaly dva myšlenkové směry. Jeden proud duchovních sympatizoval se západními modernizačními vlivy a idejemi vycházejícími z osvícenství. Ty do srbského státu pronikaly prostřednictvím intelektuálů, kteří studovali na univerzitách v západních metropolích, či pravoslavných duchovních, již přicházeli ze Srby osídlených částí Habsburské monarchie. Druhý byl ovlivněn myšlenkami ruských teologů 19. století a slavjanofilskou kritikou západních hodnot.[41] Maria Falina na základě analýzy dobového srbského pravoslavného tisku tvrdí, že navzdory názorovým rozdílům mezi pravoslavným duchovenstvem, včetně odlišného pohledu na vztah církve a politické moci, dominoval církevnímu narativu této doby historizující argument přínosu srbského pravoslaví národní otázce.[42] Úzké propojení církve s národní otázkou a národním státem však nelze, na rozdíl od „symfonie", považovat za dědictví Byzantské říše. Šlo spíše o výsledek specifického historického vývoje balkánského prostoru, zejména pak o pozůstatek uspořádání osmanského státu na základě konfesionálního principu v kombinaci s celoevropským fenoménem vzniku národních konceptů a nárůstem nacionalismu v 19. století.[43]

Po první světové válce byl na Balkáně vytvořen multinacionální a multikonfesionální stát – Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Království SHS).[44] Pro srbskou církev znamenal vznik Království SHS příležitost k naplnění dlouhodobého cíle, kterým byla administrativní centralizace srbského pravoslaví a obnovení patriarchátu, k němuž v roce 1920 skutečně došlo.[45]

---

39 Za nejzásadnější intervenci srbského státu do církevních záležitostí lze v tomto období označit sesazení politicky aktivního metropolity Mihaila v roce 1881. Více M. FALINA, *Pyrrhic Victory: East Orthodox Christianity, Politics and Serbian Nationalism in the Interwar Period*, s. 50.

40 R. RADIĆ, *Verska elita i modernizacija – teškoće pronalaženja odgovora*, in: Latinka Petrović (ed.), Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. Veka 3, Uloga elita, Beograd 2003, s. 167.

41 Eadem, *Serbian Christianity* in: Ken Parry (ed.), The Blackwall Companion to Eastern Christianity, Chichester 2010, s. 235–236.

42 M. FALINA, *Pyrrhic Victory: East Orthodox Christianity, Politics and Serbian Nationalism in the Interwar Period*, s. 59–68.

43 D. KALKANDJIEVA, *A Comparative Analysis on Church-State Relations*, s. 597.

44 V roce 1929 bylo Království SHS oficiálně přejmenováno na Království Jugoslávie. M. ŠESTÁK et al., *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 419.

45 Do nové SPC vstoupily jednak do té doby samostatné pravoslavné církevní organizace, a to běle hradská, černohorská a karlovická metropolie, jednak další eparchie na území Království SHS, jež se ovšem nacházely pod jurisdikcí jiných autokefálních pravoslavných církví. Jednalo se o epar-

Nová situace přinesla SPC na druhé straně i mnohá negativa. SPC ztratila status státní církve a tím i oficiálně privilegované postavení.[46] Přestože byl z tzv. Vidovdanské ústavy přijaté v roce 1921 vypuštěn článek o hegemonii jedné církve a jednoho náboženství, nebyl nahrazen principem odluky církve a státu. To vytvořilo relativně velký prostor pro udělování neformálních výhod církevním organizacím ze strany politických činitelů a také nejasné vymezení hranic mezi sekulární a náboženskou sférou.[47] Prvotní euforii SPC z „dvojího sjednocení", tedy církve a národa, záhy vystřídala nespokojenost mnoha církevních představitelů s podobou vztahů církve a státu a rivalita zejména s Římskokatolickou církví. Přes značné výhrady k dané situaci však SPC zůstávala vůči jugoslávské vládě zpravidla loajální. To se proměnilo v roce 1937 v souvislosti s ratifikací konkordátu s Vatikánem, který měl právně upravovat postavení Katolické církve v Jugoslávii. SPC se obávala, že konkordát by mohl ohrozit její vlastní pozici a poprvé ostře vystoupila proti státní moci, aby zabránila uzavření této smlouvy. „Konkordátní krize" vyvrcholila tzv. krvavým procesím, označujícím demonstrace proti vládě ministerského předsedy Milana Stojadinoviće, jejichž iniciátorem byla kromě politické opozice i SPC. Vláda ve snaze zachovat klid v zemi nakonec těmto tlakům ustoupila a konkordát neschválila.[48] Jak uvádí Radmila Radić, „konkordátní krize" nebyla jen projevem odporu ke změně právního postavení Katolické církve, ale také vyjádřením nesouhlasu SPC s celkovou politikou režimu. V atmosféře narůstajícího napětí mezi Srby a Chorvaty SPC vyslovovala své znepokojení nad mnohonárodnostním charakterem Jugo-

---

chie v Dalmácii a Boce Kotorské, které spadaly pod bukovinsko-dalmátskou metropolii a eparchie jižního Srbska, Makedonie a Bosny a Hercegoviny, které patřily k ekumenickému patriarchátu. V březnu 1920 Svatý synod ekumenického patriarchátu uznal sjednocenou SPC se statusem patriarchátu a vzdal se svých nároků na eparchie v rámci Království SHS. Jugoslávská vláda se za tyto kroky zavázala zaplatit ekumenickému patriarchátu sumu 1,5 milionu francouzských franků. R. RADIĆ, *88 godina od osnivanja SPC*.

46 Ústava z roku 1921 garantovala stejná práva všem státem uznaným církvím, mezi něž kromě SPC patřila Římskokatolická církev, Islámské náboženské společenství, Židovské náboženské společenství a tři protestantské církve. M. FALINA, *Pyrrhic Victory: East Orthodox Christianity, Politics and Serbian Nationalism in the Interwar Period*, s. 79. Více o právním postavení SPC v Království Jugoslávie Dragan PANTIĆ, *Srpska pravoslavna crkva u Kraljevini Jugoslaviji 1929–1941 s obzirom na pravni položaj, političku ulogu i medjuvjerske odnose*, Istočno Sarajevo 2006.

47 SPC byla neoficiálně privilegována panovnickým rodem i dalšími státními strukturami, včetně armády. V. PERICA. *Sveti Petar i Sveti Sava. Sakralni simboli kao metafore povijesnih promena*, Beograd 2009.

48 M. FALINA, *Between Clerical Fascism and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and Nationalism in Interwar Serbia*, Totalitarian Movements and Political Religions 8, 2007, č. 2, s. 247–258. Dostupné na: http://www.tandfonline.com.ezproxy.is.cuni.cz/, 20. 2. 2014, s. 252.

slávie.[49] Velmi negativně reflektovala především dohodu z roku 1939 mezi jugoslávským premiérem Dragišou Cvetkovićem a předsedou Chorvatské selské strany Vladkem Mačkem, která vedla k decentralizaci království a jeho rozdělení do bánovin. Část kanonického území SPC se tak ocitla v autonomní Chorvatské bánovině. V této souvislosti si SPC stěžovala, že jsou Srbové neprávem stavěni do marginální pozice, a přitom to byla v první řadě „krev srbského národa a pravoslavného duchovenstva, jež byla v první světové válce prolita za svobodu a dobro bratrských národů".[50] Spory mezi církvemi i politickými frakcemi zastupujícími rozdílné, často nacionální, zájmy v královské Jugoslávii, které se nejvýrazněji projevily během „konkordátní krize", ovšem představovaly pouze předehru budoucího tragického vývoje této oblasti i neblahých osudů mnohých představitelů SPC během druhé světové války.[51]

Koncept „symfonické triády" v dílech Nikolaje Velimiroviće a Justina Popoviće

Období existence Království Jugoslávie je v dějinách SPC významné také co do vývoje moderní srbské pravoslavné teologie, za jejíhož „otce" je označován episkop žičský, teolog a křesťanský filozof Nikolaj Velimirović (1881–1956). Ten byl považován za jednoho z nejvzdělanějších duchovních, a i díky svému výjimečnému charizmatu za nejvlivnějšího představitele SPC své doby. V mládí platil za li-

49 R. RADIĆ, *Verska elita i modernizacija – teškoće pronalaženja odgovora*, s. 176.

50 SPC shodně s velkou částí srbské sekulární reprezentace zdůrazňovala politické a vojenské zásluhy Srbů na „osvobození jihoslovanských bratří". Argumentovala přitom zejména ústupem srbské armády na ostrov Korfu přes pohoří v dnešním Kosovu, Černé Hoře a Albánii v zimě 1915/1916 označovaném za „Srbskou golgotu v Albánské roklině". Vyzdvihovala také klíčovou úlohu srbské armády v prolomení soluňské fronty, a tím její přispění k celkovému vítězství Dohody. V neposlední řadě zmiňovala vojenskou pomoc Srbského království Státu Slovinců, Chorvatů a Srbů, jenž vznikl na měsíc na podzim roku 1918 na troskách habsburské říše, vůči italským nárokům na Dalmácii a další území. Mnozí církevní činitelé (ovšem nejen církevní) od těchto zásluh odvozovali „morální právo" Srbů na dominanci v Království SHS. M. FALINA, *Pyrrhic Victory: East Orthodox Christianity, Politics and Serbian Nationalism in the Interwar Period*, s. 95. Sama pravoslavná církev přišla během první světové války až o třetinu svého duchovenstva a utrpěla také velké materiální ztráty. D. SLIJEPČEVIĆ, *Istorija Srpske pravoslavne crkve II, Od početka XIX do kraja drugog svetskog rata*, Beograd 1991, s. 556.

51 R. RADIĆ, *Verska elita i modernizacija – teškoće pronalaženja odgovora*, s. 176–177. Více o historii SPC během druhé světové války D. SLIJEPČEVIĆ, *Istorija Srpske pravoslavne crkve II, Od početka XIX do kraja drugog svetskog rata.*

berálního teologa, který obdivoval západní kulturu a byl otevřený ekumenickému dialogu zejména s Anglikánskou církví. Ve 20. letech však prošel mimo jiné v souvislosti s úzkými vazbami na hnutí bogomoljců a pod vlivem mnichů ze Svaté hory osobní a duchovní přeměnou a svá původní přesvědčení významně přehodnotil.[52] Velimirović tehdy začal čerpat především z ruské organické teologie konce 19. století. Dále rozvíjel kritiku západních hodnot a zabýval se konceptem „sabornosti", který zasadil do srbského kontextu.[53] V duchu „sabornosti" a organické teologie formuloval svůj nejdůležitější filozoficko-náboženský koncept svatosávství, jenž se stal nedílnou součástí srbské pravoslavné teologie i diskurzu SPC.[54] Velimirović termín svatosávství poprvé použil během své přednášky s názvem *Nacionalismus svatého Sávy* (Nacionalizam Svetog Save) na univerzitě v Bě-

52 Hnutí bogomoljců fungovalo v rámci SPC v letech 1920 až 1944. Jeho cílem bylo obnovit zájem o církev mezi „obyčejným" lidem a zabránit nárůstu popularity nepravoslavných náboženských uskupení, zejména Adventistické církve. Mělo také za úkol oslabit vliv prozápadně orientované inteligence, která podle Bogomoljců prosazovala různé bezbožné západní ideologie od individualismu a kapitalismu po marxismus a bolševismus. Bogomoljci vycházeli z ruské organické teologie a slavjanofilství. Více na téma Dragan SUBOTIĆ, *Episkop Nikolaj i Pravoslavni Bogomoljački Pokret*, Beograd 1996.

53 „Sabornost" (řecky katholikotita, rusky sobornost) je církevní termín, který v užším smyslu znamená jednotu církve, která je jedna, nedělitelná a její hlavou je Kristus. Jedná se ovšem o pojem, jehož význam se často proměňuje v závislosti na kontextu a záměru, s jakým je použit. Mirko Djordjević významovou proměnlivost sabornosti ukazuje na příkladu ruského teologa a slavjanofila Alexeje Stěpanoviče Chomjakova. Ten napsal: „Církev se nazývá jedna, svatá, „soborna" (katolická a všeobecná), apoštolská, protože ona je jediná a svatá tím, že náleží celému světu, a ne nějakému místu, protože z ní je posvěcováno celé lidstvo a země a ne některý (určitý) národ nebo země." Alexej Stěpanovič CHOMJAKOV, *Jedna Církev*, Olomouc 2006, s. 46. Takto definován je koncept jasně v rozporu s jakýmkoliv etnickým či úzce nacionálním výkladem. Když však Chomjakov ideu „sabornosti" aplikoval na tehdejší ruskou společnost, zdaleka se anacionálního ideálu nedržel a často se uchyloval k idealizaci ruského národa a zejména tradiční „obščiny", jež taktéž označoval pojmem „sobornij". Djordjević pak uvádí, že již Nikolaj Berďajev upozorňoval na nebezpečí interpretace Chomjakovovy „společenské sabornosti" jako modelu křesťanského organického kolektivizmu. V tomto smyslu termín rozvíjeli také srbští teologové Nikolaj Velimirović a Justin Popović. V jejich pojetí „sabornost" odpovídá organickému konceptu jednoty národa, církve a státu. Mirko DJORDJEVIĆ, *Sabornost – regeneracija totalitarizma*, Republika XVI, 1.–30. 6. 2004, č. 334–335.

54 Podobně jako pojem „sabornost" je i termín svatosávství užíván z hlediska významu velmi široce. Pro označení problematiky proměnlivého výkladu fenoménu svatosávství se v praxi zažil termín svatosávské „paralipomenon", ve významu nedořečená, vynechaná, či nedostatečně vysvětlená skutečnost. Idem, *Enciklopedijski triptih o pravoslavlju*, Republika XV, 1.–31. 3. 2003, č. 304–305. Přestože koncept svatosávství má být přímým ideovým odkazem svatého Sávy, jednoznačně ho nelze spojovat s jeho osobou ani dílem, ale jedná se o ideologický konstrukt 20. století, jež má své základy ve Velimirovićově práci.

lehradě v roce 1935. Novou nacionální ideologii založil na tzv. „evangelním a organickém nacionalismu" (jevandjelski i organski nacionalizam), který podle něj rozpracoval a uvedl jako politicko-náboženskou koncepci do evropské tradice svatý Sáva. Velimirović zdůrazňoval, že kulturní a teologický odkaz svatého Sávy je stále velmi aktuální a zasluhuje být následován ve všech časech, jež srbský národ čekají.[55]

Koncept svatosávství je v díle *Nacionalismus svatého Sávy* definován jako „celek složený z několika propojených částí, národní církve, národního státu, národní dynastie, národní kultury a národní obrany, respektive vojska".[56] Národní církev tvoří základ a centrum svatosávského nacionalismu. Velimirović napsal: „Církev jedná jako duch, který oživuje celý národní organismus, osvěcuje ho, inspiruje a sjednocuje ve jménu jedné víry, jedné naděje a jedné lásky."[57] Formulace svatosávské ideologie v chápání Nikolaje Velimiroviće a jeho následovníků poukazuje na absenci hranic mezi náboženskou a národní identitou. Zároveň nese prvky sakralizace srbského národa, který je vyobrazen v biblickém duchu jako „vyvolený národ".[58] Zatímco v Byzantské říši byl sakralizován panovník, popřípadě jeho vláda, Velimirović rozšířil posvátný či nebeský status na celý srbský národ.[59] Ve svém spise *Srbský národ jako teodul* (Srpski narod kao Teodul) detailně rozvedl důvody srbské výjimečnosti, přičemž za ten klíčový považoval oddanost Srbů Kristu. „[...] Linie srbské historie za posledních 800 let se může vyjádřit dvěma slovy: služba Kristu. Srbský národ byl vždy pravý teodul, to jest boží služebník. [...] Proto osud Srby bičoval tak silně jako málokterý jiný národ, kromě toho židovského, v historii lidského rodu."[60] Motiv utrpení „vyvoleného" a následné vykoupení v království nebeském, či dle Velimiroviće nebeském Srbsku, je spojován s mnoha historickými udá-

55 Nikolaj VELIMIROVIĆ, *Nacionalizam Svetog Save, Srbski narod kao Teodul,* Beograd 2002, s. 15.

56 Ibidem, s. 11.

57 Ibidem.

58 Sakralizace národa vychází z biblické tradice spojování národa s posvátnými atributy. V tomto smyslu lze souhlasit například s Adrianem Hastingsem a dalšími autory, kteří zdůrazňují vazbu křesťanství s myšlenkou „vyvoleného národa", která ovlivnila vývoj a podobu moderních evropských nacionálních konceptů. Více o tom: Adrian HASTINGS, *The Construction of Nationhood: Ethicity, Religion and Nationalism*, Cambridge 1997.

59 Lucian N. LEUSTEAN, *Orthodoxy and political myths in Balkan national identities*, National Identities 10, 2008, č. 4, s. 421–432. Dostupné na: http://www.tandfonline.com.ezproxy.is.cuni.cz/, 12. 12. 2013.

60 N. VELIMIROVIĆ, *Nacionalizam Svetog Save, Srbski narod kao Teodul*, s. 28.

lostmi nebo obdobími, plně se však projevuje především v různých variantách kosovského mýtu.[61]

V otázce ideální interakce církve a státu Velimirović jasně navazoval na byzantský model a za nezbytný prvek svatosávského nacionalismu považoval harmonický vztah dvou entit. Ve svém spise *Srbský národ jako teodul* napsal: „Srbská historie nezná boj mezi církví a státem. [...] Kdekoliv byla církev oddělena od státu, tam byla nemocna církev, nebo stát, či oba dva. Rozdělená církev a stát, to znamená službu dvěma rozdílným pánům. Protože existuje pouze jeden opravdový pán, jemuž lze vědomě a čestně sloužit, to je Bůh, musí nutně jedna ze znesvářených a rozdělených institucí, církev, nebo stát, sloužit božímu protivníku, Ďáblu."[62] Velimirović absenci konfliktů mezi církví a politickou mocí v srbské historii či spíše v historii středověké srbské říše vysvětloval pomocí termínu „teodulia". Tento pojem episkop postavil do kontrastu s teokracií, kterou chápal v negativním slova smyslu jako společenský systém středověké západní Evropy.[63] Podle něj je rozdíl mezi panovníkem v teokracii a „teodulii" svatého Sávy stejný jako mezi „vynuceným pánem a dobrovolným sluhou."[64] Srbský stát v době vlády dynastie Nemanjićů fungoval na principu „teodulie". Politická moc a církev existují v „teodulii" v symfonické jednotě a slouží Bohu. V západních teokraciích však, jak píše Velimirović, církev a stát neustále soupeří, neboť cílem, který sdílejí, není služba Bohu, ale snaha o dominanci a nadvládu jednoho nad druhým.[65]

Velimirović byl nejen klíčovým pravoslavným autorem a tvůrcem mnoha filozoficko-teologických koncepcí, ale také velmi rozporuplnou postavou politické-

61 Kosovský mýtus se etabloval v 19. století v souvislosti s rozvojem nacionalismu. Staré příběhy o bitvě na Kosově poli, jež se odehrála v roce 1389 mezi křesťanskými jednotkami vedenými srbským knížetem Lazarem a osmanským vojskem, se začaly upravovat a doplňovat, aby mohly být použity jako tzv. zakládající mýtus a pilíř kolektivní identity srbského národa. Více o vývoji kosovského mýtu a jeho aplikaci Ivan ČOLOVIĆ, *Smrt na Kosovu polju: Istorija kosovskog mita*, Beograd 2016.

62 Dragoljub COKIĆ, *Vladika Nikolaj: moja razmišljanja i sećanja* Beograd 1996, s. 18; či N. VELIMIROVIĆ, *Nacionalizam Svetog Save, Srbski narod kao Teodul*, s. 38–42.

63 Termín teokracie je v pravoslavném světě tradičně definován jako forma vlády realizující božské právo na zemi a je ztělesněním nebeského království na zemi. Takto byl chápán i v srbském pravoslaví. V dílech Nikolaje Velimiroviće je však pojem teokracie spojován pouze se státy západní Evropy a slouží jako protipól ideální *teodulii*. Více V. S. SOLOVIEV, *Freedom, Faith and Dogma: Essays by V. S. Soloviev on Christianity and Judaism,* Vladimir Wozniuk (ed.), Albany 2008, s. 63.

64 D. COKIĆ, *Vladika Nikolaj: moja razmišljanja i sećanja*, s. 35.

65 Julia Anna LIS, *Anti-Western Theology in Greece and Serbia Today*, in: Andrii Krawchuk – Thomas Bremer (eds.), Eastern Orthodox, Encounters of Identity, and Otherness: Values, Self-reflection and Dialogue, New York 2014, s. 161–162.

ho významu. Ve 30. letech 20. století byl úzce spojován se srbským klerikálně-fašistickým politickým uskupením Zbor pod vedením Dimitrije Ljotiće. Zbor se v době okupace (1941–1944) stal nejhorlivější organizací kolaborující s nacisty a podílel se na perzekuci a deportaci civilního obyvatelstva, především Židů. Ve svých dílech se Velimirović otevřeně hlásil k protižidovským a xenofobně nacionalistickým myšlenkám, které zapracoval do širšího ideového rámce, jenž odpovídal jeho antizápadnímu a antimodernistickému přesvědčení. Podle Velimiroviće stáli Židé za modernizací a sekulárními hodnotami tehdejší západní Evropy, které považoval za zhoubné pro srbský národní organismus.[66] V rámci přednášky *Nacionalismus svatého Sávy* dokonce vyjádřil svůj obdiv k Hitlerovi a srovnával ho se zakladatelem autokefální srbské církve. Velimirović napsal: „Musí se přiznat respekt současnému německému vůdci, který jako prostý řemeslník, člověk z lidu, spatřil, že nacionalismus bez víry je jedna anomálie, jeden chladný a nejistý mechanizmus. Ve 20. století přišel na myšlenku svatého Sávy a jako laik převzal v rámci svého národa nejdůležitější úlohu, která přísluší jedině světci, géniovi a hrdinovi. U nás tento úkol vykonal svatý Sáva, první mezi světci, první mezi génii a první mezi hrdiny."[67]

Zároveň však spolu s tehdejším patriarchou SPC Gavrilem Dožićem podpořil vojenský puč, kterým se Jugoslávie distancovala od paktu se zeměmi tzv. Osy. Po tomto kroku vzápětí následoval německý útok a rozdělení části země do okupačních zón.[68] Na zbylém území předválečného Království Jugoslávie byl vytvořen Ne-

66 Velimirovićovy protižidovské postoje nesou jak znaky historického křesťanského antijudaismu, tak sekulárních tezí o židovském spiknutí, které v Evropě sílily od poloviny 19. století a kulminovaly ve 30. letech 20. století. Velimirović v díle *Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor* napsal: „Všechna moderní evropská hesla vymysleli Židé, kteří ukřižovali Krista: i demokracii, stávky, socialismus, ateismus, tolerování všech vyznání, pacifismus, revoluci, kapitalismus i komunismus. Všechno jsou to výmysly Židů, respektive jejich otce, Ďábla." N. VELIMIROVIĆ, *Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor (iz logora Dahau)*, Beograd 2000, s. 194. Více o protižidovských postojích Nikolaje Velimiroviće a reakcích SPC na tuto část jeho díla Jovan BYFORD, *Distinguishing „Anti-Judaism" from „Antisemitism": Recent Championing of Serbian Bishop Nikolaj Velimirović*, Sociology 2, 2006, s. 163–192.

67 N VELIMIROVIĆ, *Nacionalizam Svetog Save, Srbski narod kao Teodul*, s. 21. Velimirović také oceňoval údajnou Hitlerovu snahu o vytvoření německé národní církve: „S velkým úsilím, a přestože boj ještě není u konce, jemu se za poslední dva roky do určité míry podařilo z protestantské části německého národa vytvořit něco podobného národní církvi." Ibidem.

68 Po porážce jugoslávské armády v dubnu 1941 byla země rozdělena do okupačních zón: německé, která zahrnovala většinu území Srbska a část Slovinska, italské, do níž spadalo jadranského pobřeží včetně Černé Hory a zbytku Slovinska, a bulharské, do níž patřila Makedonie a srbský Pirot. Bačka a Baranja byly anektovány Maďarskem. Z většiny bývalé Chorvatské bánoviny vznikl Nezávislý stát Chorvatsko, k němuž byl dále připojen zbytek Bosny a Srem. M. ŠESTÁK et al., *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 447–452.

závislý stát Chorvatsko (Nezavisna Država Hrvatska) pod vedením fašistického hnutí Ustaša. Velimirović většinu okupace strávil společně s patriarchou v internaci postupně v několika srbských klášterech pod německým dohledem. V září roku 1944 byli oba převezeni do koncentračního tábora Dachau, v němž pobývali dva a půl měsíce v ubikaci pro čestné vězně (Ehrenhafling). Zatímco patriarcha se po skončení války vrátil do vlasti a vůči nové moci zaujal oficiálně loajální postoj, Nikolaj Velimirović především ze strachu z možné perzekuce ze strany jugoslávských komunistů emigroval do Spojených států amerických, kde v roce 1956 zemřel.[69]

Nastolení komunistického režimu znamenalo pro SPC radikální odklon od symfonického ideálu rozpracovaného ve Velimirovićově nacionální teologii. Nové společenské uspořádání vycházející z materialistické ideologie marxismu-leninismu navíc přineslo řadu proticírkevních opatření, která se vztahovala na všechny náboženské instituce v Jugoslávii, včetně SPC. Komunistická strana Jugoslávie přistoupila téměř okamžitě po uchopení moci k zestátnění církevního majetku, perzekuci kléru a zákazu vydávání církevního tisku.[70] Penze duchovenstva a další státní financování církví byly poválečnou monetární reformou drasticky zredukovány.[71] Komunistický režim také zakázal výuku náboženství ve školách a civilní sňatky se staly jedinou legitimní formou manželství. Stejně tak rozvodový proces či matriční evidence byly svěřeny do rukou občanských institucí.[72] Tyto kroky reflektovaly snahu komunistické vlády udržovat církve pod svou kontrolou a transformovat jejich dosavadní roli silných a vlivných společenských i politických aktérů – což platilo především pro předválečnou SPC – na pouhý nástroj státního aparátu.[73] Jugoslávští političtí představitelé zároveň zejména v počátku existence nového společného státu usilovali o překonání nacionálních tenzí, které během druhé světové války pře-

69 Více o životě Nikolaje Velimiroviće J. BYFORD, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma, Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Beograd 2005 a R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945–1970*, Beograd 2002, s. 44–91.

70 Perzekuce mnoha duchovních ovšem nevycházela pouze z plošné snahy komunistického režimu o marginalizaci církevních organizací. Nemalá část církevní hierarchie SPC byla obviněna z aktivní spolupráce s okupačními silami či místními kolaboranty. V případě SPC se jednalo zejména o podporu četnického hnutí a fašistické organizace Zbor. Totéž platilo pro hierarchii Katolické církve v Chorvatsku a v menší míře také pro reprezentanty Islámského společenství. Jozo TOMAŠEVIĆ, *War and Revolution in Yugoslavia*, 1941–1945*: Occupation and Collaboration*, Stanford 2001, s. 511–579.

71 Stella ALEXANDER, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, London 1979, s. 155–156.

72 Dragan NOVAKOVIĆ, *From the Draft on Spiritual Authority to the Law on Churches and Religious Organizations (170 Years of Orthodox Church Legislation in Serbia)*, in: Mirko Blagojević a Dragan Todorović (eds.), Orthodoxy from an Empirical Perspective, Niš 2011. s. 30.

73 D. KALKANDJIEVA, *A Comparative Analysis on Church-State Relations*, s. 603.

rostly v krvavé etnické střety a které měly být nahrazeny myšlenkou „bratrství a jednoty".

Velimirovićovo učení o organickém spojení církve, státu a národa proto neodpovídalo společensko-politickému klimatu socialistické Jugoslávie. Jeho díla byla systematicky vytlačována z kulturních dějin a veřejného života jugoslávské i srbské společnosti. On sám byl pro svoji rozporuplnou minulost vykreslován ze strany státního aparátu výhradně jako antisemita, zrádce a fašista. Ani vedení válkou oslabené a státem marginalizované SPC se k jeho myšlenkám oficiálně nehlásilo, a i přes diametrální odlišnost marxistické ideologie a pravoslavných hodnot volilo spíše smířlivější postoj k novému režimu a do jisté míry i spolupráci s ním. Zejména část nižšího kléru, která se také účastnila národně-osvobozeneckého boje na straně partyzánů, chovala k Titově Jugoslávii sympatie.[74] Přestože vliv filozoficko-náboženských konceptů Nikolaje Velimiroviće v rámci SPC poklesl, jeho dílo zůstalo populární mezi nacionalisticky orientovanou srbskou emigrací. V socialistické Jugoslávii našlo svého pokračovatele v Justinovi Popovićovi, jenž se stal minimálně srovnatelně významnou osobností ve vývoji a formování autentické srbské pravoslavné teologie, jakou byl Nikolaj Velimirović.[75]

Justin Popović (1894–1979) působil před druhou světovou válkou jako profesor na Pravoslavné teologické fakultě v Bělehradě (Pravoslavni bogoslovski fakultet u Beogradu). Po nástupu jugoslávských komunistů k moci byl pro své antikomunistické postoje akademické funkce zbaven a zbytek svého života strávil v izolaci v klášteře Ćelije. Popović v mnohém navazoval na učení Nikolaje Velimiroviće a stejně jako on kritizoval západní Evropu a katolickou církev. Převzal také koncept svatosávství jako církevního ideálu.[76] Jeho práce se však striktněji drží filozoficko-teologické roviny svatosávství. Politické a sociální aspekty svatosávského nacionalismu, jimž se Velimirović věnoval například v dílech *Nacionalismus svatého Sávy* a *Srbský národ jako teodul*, Popović rozváděl pouze ojediněle. Zároveň se neuchyloval k přímočaré glorifikaci srbského národa jako jeho předchůdce. I on však národ považoval za nedělitelný organismus. Popović v práci *Svatosávství jako filozofie života* (Svetosavlje kao filozofija života) napsal: „Příteli, může tvé oko hledět, když ho rozpůlíš? Může tvé srdce cítit, když ho rozsekneš? Může-li císařství vydržet, když ho rozdělíš? Všechna fakta jasně odpovídají a nepopiratelně svědčí, nemůže. Jak by

74 M. VELIKONJA, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Hercegovina*, s. 214–215.

75 M. NIKOLIĆ, *Filozofsko teološki izvori antizapadnog diskurza u SPC*, s. 38.

76 Popović se detailně věnoval konceptu svatosávství v knize Justin POPOVIĆ, *Svetosavlje kao filozofija života*, Valjevo, 1993

tedy mohla duše našeho národa žít, neumřít a stát se nesmrtelnou, pokud se rozdělí?“[77] Z širšího kontextu práce je zřejmé, že Popović měl primárně na mysli myšlenkovou a duchovní nedělitelnost srbského národního organismu, avšak zejména v souvislosti s rozpadem Jugoslávie a kosovskou otázkou získal princip nedělitelnosti také „fyzický“ a existenční význam.

Popović se ideálnímu vztahu církve a politické moci věnoval méně explicitně než Nikolaj Velimirović, přesto lze z jeho prací jasně vyčíst, že model sekulárního státu vnímal jako neslučitelný s tradicí svatého Sávy. Církev podle něj měla sloužit jako morální a duchovní arbitr jak národu, tak státu a politickým autoritám. Popović o tom napsal: „Podle svatosávské filozofie života a světa: člověk, společnost, národ i stát se mají přizpůsobit církvi jako věčnému ideálu. […] Národ má opravdové hodnoty pouze tehdy, když se řídí evangelními ctnostmi. To, co platí pro národ, platí i pro stát. Svatí Nemanjićové si toho byli vědomi a v tom spočívá jejich nesmrtelná sláva a věčná velikost. Bez evangelních ctností, co je národ? Průvod chodících mršin. A stát? Instituce ničící národní duši a její hodnoty. Ptám se vás, má národ kolektivní svědomí, národní svědomí? A stát? Má svědomí? Svatí Nemanjićové odpovídají, národ i stát mají svědomí, tím je církev a její evangelium.“[78] Z citátu opět vyplývá, že středověký srbský stát představoval pro Popoviće zlatý věk a ideál uspořádání společnosti, v němž církev a pravoslavné křesťanství hrají klíčovou úlohu ochránce morálních hodnot a v němž představitelé politické moci jednají v souladu s církevním učením.

Názory Justina Popoviće byly v socialistické Jugoslávii, obdobně jako koncepty jeho předchůdce Velimiroviće, marginalizovány a jeho práce záměrně zůstávaly nepublikovány. Přes svůj poměrně izolovaný způsob života i překážky ze strany státního aparátu se Popović stal uznávanou postavou srbské teologie opět zejména v nacionalisticky laděných kruzích srbské emigrace a mezi mladými, často v zahraničí vzdělanými církevními činiteli. „Justinovci“,[79] jak byli Popovićovi žáci a stou-

77 J. POPOVIĆ, *Svetosavska filozofija kulture* in: J. Popović, Svetosavlje kao filozofija života, Dostupné na http://www.svetosavlje.org, 25. 3. 2014.

78 J. POPOVIĆ, *Svetosavska filozofija društva* in: J. Popović, Svetosavlje kao filozofija života. Dostupné na: http://www.svetosavlje.org, 25. 3. 2014.

79 Mezi nejvýznamnější „justinovce“ jsou řazeni Atanasije Jevtić, Amfilohije Radović, Irinej Bulović a Artemije Radosavljević. V 90. letech všichni „justinovci“ působili na pozicích episkopů respektive metropolity. Amfilohije Radović je dodnes metropolitou černohorsko-přímořským a Irinej Bulović zůstává na postu episkopa bačského. Atanasije Jevtić se oficiálně ze zdravotních důvodů zřekl své funkce episkopa záhumsko-hercegovského v roce 1999 a Artemije Radosavljević musel v roce 2010 dočasně odstoupit z pozice episkopa raško-prizrenského z důvodu finančních nesrovnalostí ve své eparchii. Následně mu byl odebrán titul episkopa, neboť se podle Sva-

penci zpravidla označováni, se kriticky vymezovali proti komunistickému režimu a dostávali se tak stále častěji do sporu s umírněnější částí pravoslavného kléru a s patriarchou Germanem (patriarchou byl v letech 1958–1990), kterým zazlívali spolupráci s komunistickými politickými autoritami. Podle „justinovců" komunisté úmyslně oslabovali srbský národní organismus ve prospěch ostatních jugoslávských národů a nepředstavovali politickou moc, s níž by mohla SPC symfonicky koexistovat.[80] Zpočátku „justinovci" tvořili spíše menšinový teologický a ideový proud v rámci SPC, postupně se však jejich názory a postoje stávaly přitažlivější pro stále větší počet duchovních i věřících.

Nárůst popularity „justinovců" úzce souvisel s hlubokou politickou a společensko-ekonomickou krizí socialistické Jugoslávie, která se začala projevovat po smrti Josipa Broze Tita v roce 1980. Neschopnost jugoslávského vedení situaci efektivně řešit spočívala mimo jiné v absenci silného centra, a naopak v posílení pravomocí jednotlivých republik a autonomních oblastí. Generační výměna na politické scéně všech federativních republik, jež proběhla v polovině 80. let, tento trend dále umocnila, když se k moci dostali mladší politikové, kteří se soustředili téměř výhradně na prosazování specifických zájmů republik, které zastupovali.[81] Spolu s tím došlo ke zpochybnění do té doby dominantního narativu „bratrství a jednoty" a k opětovnému zintenzivnění pnutí mezi jednotlivými jugoslávskými národy. Odchod „titovské generace", jak byli často funkcionáři sdílející zkušenost národně-osvobozeneckého boje označováni, přinesl změny také v přístupu k využívání represivních metod jako nástroje politického boje o moc či prostředku potlačení protirežimních aktivit. Represivní metody byly aplikovány pouze mimořádně a do jisté míry je nahradila mediální propagace. Otevřel se tak prostor pro mobili-

---

tého sněmu SPC dopustil nejtěžších kanonických prohřešků. Svého titulu se ovšem Radosavljević odmítá vzdát. Se svými stoupenci se v současnosti nachází ve stavu rozkolu se SPC a po vzoru athoských zélótů z kláštera Esfigmen kritizuje z extrémních pozic výlučného pravoslaví hierarchii SPC včetně zbylých „justinovců". Více *Vanredno saopštenje za javnost Svetog Arhijerejskog Sabora Srpske Pravoslavne Crkve*, 19. 11. 2010. Dostupné na http://spc.rs/sr/vanredno_saopstenje_za_javnost_svetog_arhijerejskog_sabora_srpske_pravoslavne_crkve_19_novembra_2010, 11. 2. 2017.

80 „Justinovci" sdíleli názor na komunistický režim se svým učitelem Popovićem. Ten sepsal své myšlenky na téma církev a komunismus v 60. letech, publikovány však byly až v roce 1990 s předmluvou Atanasije Jevtiće. Více Prepodobni Justin ĆELIJSKI, *Istina o Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi u komunističkoj Jugoslaviji,* Valjevo 1990.

81 Nebojša VLADISAVLJEVIĆ, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milosevic, the Fall of Communism and Nationalist Mobilizatiion,* New York 2008, s. 61.

zaci nekomunistických složek jugoslávské společnosti, náboženských institucí, intelektuálních spolků a podobně.[82]

V rámci SPC začali této situace využívat zejména „justinovci" a jejich stoupenci, kteří od poloviny 80. let obsazovali vysoké posty v církevní hierarchii a častěji a otevřeněji vyjadřovali kritiku stávajícího stavu, přičemž se setkávali se stále slabším odporem ze strany režimu.[83] „Justinovci" mohli zároveň aktivně publikovat nejen své vlastní práce a názory, ale také učení Nikolaje Velimiroviće a Justina Popoviće, čímž zahájili relativně úspěšný proces rehabilitace těchto teologů a revitalizace jejich konceptů nejprve v rámci SPC a později i ve většinové srbské společnosti.[84] To bylo možné pouze za předpokladu, že dojde k proměně negativního narativu, který spojoval Nikolaje Velimiroviće výhradně s fašismem a antisemitismem. „Justinovci" si toho byli vědomi a od počátku 80. let usilovně budovali novou percepci Velimiroviće jako největšího srbského myslitele od doby svatého Sávy a národního mučedníka, přičemž zcela záměrně potlačovali kontroverzní aspekty jeho života a díla.[85]

Srbská pravoslavná církev a jugoslávská krize

Spolu s ovládnutím srbské politické scény Slobodanem Miloševićem a jeho spolupracovníky, jež bývá datováno k VIII. zasedání Ústředního výboru Svazu komunistů Srbska v září 1987, se začal měnit i postoj SPC k vládnoucí garnituře a její společenský status.[86] Zejména radikálnější část pravoslavného duchovenstva vítala názorově razantní a reformní rétoriku, která byla pro vystupování Slobodana Miloševiće charakteristická. Podle slov Mirka Djordjeviće, srbského církevního analytika, se

82 Ibidem, s. 282.

83 M. VELIKONJA, *Religious Separation and Political Intolerance*, s. 217.

84 V propagování konceptů a názorů Velimiroviće a Popoviće byl aktivní zejména časopis *Glas Crkve*, který části jejich prací od druhé poloviny 80. let zařazoval téměř do každého vydání. Eparchie šabacko-valjevská se pak podílela na souborných vydáních děl těchto teologů. *Glas Crkve* 1980–1990.

85 J. BYFORD, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma*, s. 42–46. Na změně negativního narativu spojeného s Nikolajem Velimirovićem a na nekritickém budování jeho obrazu v SPC i srbské společnosti se opět výrazně podílel časopis *Glas Crkve*, který dával publikační prostor nejen „justinovcům", ale i příslušníkům srbské nacionalistické politické a kulturní elity. V 80. letech *Glas Crkve* běžně publikoval články na témata spojená s Nikolajem Velimirovićem, jeho žákem Popovićem a jejich nacionální teologií, jejichž autory byli například Vuk Drašković, Matija Bećković, Danko Popović, Milić od Mačve a další. Více *Glas Crkve* 1980–1990.

86 Louis SELL, *Slobodan Milošević and the Destruction of Yugoslavia,* Durham 2002, s. 30–33.

navíc v Miloševićových raných projevech dají vysledovat určité prvky a syntagma z děl Nikolaje Velimiroviće a Justina Popoviće, což pravoslavné kruhy oceňovaly.[87] Obzvláště SPC kvitovala postup Miloševićova vedení v souvislosti s rostoucím etnickým napětím v Kosovu a jeho ujišťování o ochraně srbských zájmů a obyvatelstva v této problematické oblasti.[88] Právě potřeba záštity srbského národa, kterou měla zajistit politická reprezentace spolu se SPC, se od 80. let stala ústředním tématem pravoslavného diskurzu.[89]

SPC vkládala do nové vlády velké naděje a doufala v návrat k svatosávské tradici a přinejmenším přiblížení se konceptu „symfonické triády". Tato očekávání se však ukázala být lichá, neboť Milošević neměl v úmyslu se SPC spolupracovat jako s rovnocenným partnerem. Místo kompletní revize politiky státu vůči pravoslavné církvi spíše pouze umně využil její mobilizační potenciál v srbské nacionální otázce.[90] Na počátku 90. let si většina srbské církevní hierarchie tuto skutečnost začala uvědomovat a vyjadřovat s ní nesouhlas. Zároveň skrze tuto kritiku SPC stále jasněji definovala svoji představu o ideálním uspořádání společnosti podle pravoslavné tradice. Církevní tisk vydával pojednání o vztazích církevní a politické moci v Byzantské říši a ve středověkém srbském státě, v nichž vyzdvihoval jednotu církve a státu a jejich vzájemnou „symfonickou koexistenci". Stejně tak prostor, který pravoslavný tisk věnoval ideám Justina Popoviće a Nikolaje Velimiroviće, výrazně nabýval na objemu. Velký zájem zejména o episkopa Nikolaje a jeho dílo projevovala také širší srbská veřejnost, což bylo patrné především v souvislosti s přenosem jeho

87 Svetlana LUKIĆ a Svetlana VUKOVIĆ (eds.), *Peščanik FM. Knj. 3, Zašto se u crkvi šapuće?,* Beograd 2007, s. 99.

88 Václav ŠTĚPÁNEK, *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo: kosovská otázka ve 20. století*, Brno 2011, s. 385–396. Spojení SPC s tématem Kosova není překvapivé, neboť z jejího hlediska se jedná o klíčovou oblast v historickém, duchovním i čistě materiálním smyslu. SPC Kosovo označuje za srbský Jeruzalém a kolébku srbského národa. Tím odkazuje jak na tzv. „zlatý věk", tedy období existence středověkého srbského státu, tak na kosovský mýtus. V Kosovu je také množství středověkých církevních památek, včetně titulárního sídla srbského patriarchy, jehož oficiální titul je arcibiskup pećský, metropolita bělehradsko-karlovický a patriarcha srbský.

89 R. RADIĆ, *Crkva u politici i politika u Crkvi,* in: Srpska elita, Beograd 2000, s. 46.

90 Prostřednictvím církevních periodik a oficiálních zpráv ze zasedání Svatého archijerejského sněmu z konce 80. a počátku 90. let SPC jasně vyjadřovala, co si představuje pod pojmem kompletní revize přístupu státu k církvi. SPC opakovaně vznášela požadavky na vrácení majetku, jenž byl znárodněn komunistickými autoritami po druhé světové válce. Dalším klíčovým bodem k přiblížení se svatosávskému ideálu bylo podle církevních představitelů znovuzavedení výuky náboženství [myšleno v první řadě pravosloví] ve školách. SPC dále požadovala, aby byla Pravoslavná teologická fakulta, po druhé světové válce oddělená od Univerzity v Bělehradě, opět zařazena mezi její oficiální fakulty. Usilovala také o to, aby vláda legislativně uznala církevní svátky jako dny pracovního volna. *Pravoslavlje,* 1990.

ostatků ze Spojených států do Bělehradu v květnu 1991.[91] Pozitivní vnímání Miloševićovy vlády většinou srbských pravoslavných duchovních se na počátku 90. let začalo měnit nejen s ohledem na přístup k ní samé, ale SPC postupně stále více nesouhlasila s postojem srbské, respektive jugoslávské vlády k secesionistickým tendencím federativních republik, zejména těch s početnou srbskou populací.[92]

Ke konci roku 1990 stála Jugoslávie na pokraji systémového kolapsu a scénář rozpadu společného státu se jevil čím dál reálnější. Miloševićův plán na řešení krizové situace pomocí recentralizace politické moci se setkal s odporem především ze strany slovinských a následně chorvatských politických špiček. Neochota všech aktérů přistoupit na kompromisní řešení zablokovala jakoukoliv dohodu, která by umožnila mírovou přeměnu země v moderní federaci či konfederaci. V červnu 1991 vyhlásily Slovinsko a Chorvatsko nezávislost, čímž byl započat definitivní rozklad Jugoslávie. Doprovázely ho krvavé střety zejména na území Chorvatska a od poloviny roku 1992 se násilí projevilo také v národnostně nejheterogennější republice Bosně a Hercegovině (BaH). Na odtržení BaH od zbývajícího torza jugoslávské federace odpověděly vlády Srbska a Černé Hory vytvořením užší varianty svazového státního uspořádání a 27. dubna 1992 vyhlášením nezávislé Svazové republiky Jugoslávie (Savezna republika Jugoslavije, SRJ).[93]

Rozpad Jugoslávie, a tím roztříštění srbského národního organismu, který by se ocitl v dominantně „nesrbských" státech odtržen od „svého" politického vedení a církve, jež by v symfonickém vztahu dbaly o jeho blaho, byl z hlediska SPC, ovlivněné názory „justinovců" a jejich učitelů, zcela nepřijatelný. SPC opakovaně vyjadřovala své obavy o osud Srbů na území Chorvatska, což vycházelo primárně z historické zkušenosti druhé světové války a působení ustašovského hnutí, které vůči Srbům i pravoslavné církvi aplikovalo extrémně represivní politiku. Podle SPC měly být oblasti s většinovým podílem srbského obyvatelstva spojeny s mateřským národním státem, tedy Srbskem, a jeho národní církví.[94] Tato varianta se zdála být za daných vnitropolitických i mezinárodních okolností nerealizovatelná mírovou

91 *Glas Crkve* u příležitosti přenesení ostatků episkopa Nikolaje věnoval celé Vidovdanské vydání jeho životu a dílu. Více *Glas Crkve* 3, 1991. Z eparchie šabacko-valjevské také vzešel návrh na Velimirovićovu kanonizaci.

92 Týkalo se to zejména svazové republiky Chorvatsko, kde se na přelomu 80. a 90. let k srbské národní identitě hlásilo 12 % obyvatelstva, přičemž srbská komunita představovala většinu populace v několika regionech tzv. Krajiny, tedy Lice, Kordunu, Baniji a Baranji. Ve svazové republice Bosně a Hercegovině tvořili Srbové 31,46 % obyvatelstva. M. ŠESTÁK et al., *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 569, 627.

93 Ibidem, s. 577–592.

94 *Pismo srpskog Patrijarha Pavla britanskom lordu Karingtonu*, Pravoslavlje 591, 1. 11. 1991, s. 1.

cestou. SPC se proto postavila za ozbrojené snahy chorvatských Srbů a vznik srbského státního útvaru nezávislého na Záhřebu – Republiky srbské Krajiny (Republika Srpska Krajina, RSK). Stejný postoj zaujali církevní představitelé i v případě konfliktu v Bosně a Hercegovině a vytvoření Republiky srbské (Republika Srpska, RS).

Vztah církevních kruhů k režimu Slobodana Miloševiće byl v mnoha ohledech komplikovaný a proměnlivý. V rané fázi Miloševićovy vlády SPC jeho politické kroky v souvislosti se srbskou národní otázkou oceňovala a pozitivní ohlasy vyvolaly také jeho výroky o potřebě chránit srbské obyvatelstvo v Chorvatsku a BaH. Brzy se ale ukázalo, že církevní vedení má o ochraně existence a celistvosti národního organismu jiné představy než srbský režim. Podle SPC byla podpora chorvatských a bosenských Srbů ze strany Miloševiće a jeho spolupracovníků nedostatečná. Terčem kritiky byla také Miloševićova ochota, jakkoliv motivovaná, jednat o mírových plánech navrhovaných mezinárodním společenstvím, které se snažilo, ač velmi rozpačitě, krvavý konflikt zastavit. Ze stejného důvodu se pro SPC postupně stala neakceptovatelná i srbská politická opozice, kterou přestala považovat za vhodnou mocenskou alternativu založenou na svatosávském odkazu.[95]

Naopak reprezentace srbských útvarů RSK a RS byly z pohledu SPC daleko nakloněnější „symfonické triádě". Významný „justinovec" a metropolita černohorsko-přímořský Amfilohije Radović se v roce 1993 k dané problematice vyjádřil následovně: „Naději přináší pouze vzájemnost Církve a státu v prostoru nově zformovaných srbských zemí v Bosně a Hercegovině a v srbské Krajině."[96] Zejména vláda bosenských Srbů v čele s Radovanem Karadžićem byla považována za politickou moc, jež chápe jedinečnou úlohu církve jakožto jednoho z nejvýznamnějších ochránců srbského národního organismu. Metropolita dabrobosanský Nikolaj Mrđa se pravidelně účastnil jednání parlamentu RS a byl v úzkém kontaktu se srbskými generály, včetně Ratka Mladiće. Sám metropolita Nikolaj v rozhovoru pro jugoslávský společenský týdeník *Duga* vydaném v dubnu 1993 prohlásil, že Mladić přijímá všechny jeho návrhy.[97] Tuto symbiózu potvrdil na počátku roku 1994 i sám Karadžić, který popsal vztahy SPC a své vlády jako vynikající a řekl: „Naše duchovenstvo je přítomné všem našim úvahám a rozhodování. Hlas Církve je přijímán jako hlas nejvyšší autority."[98] Situace v RS se tedy velmi lišila od postavení, které

95 R RADIĆ, *Crkva i srpsko pitanje,* in: Nebojša Popov (ed.), Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju, Beograd 2002, s. 298.

96 *Hrišćanska misao-Svečanik* 6–8, 1993 převzato z R. RADIĆ, *Crkva i srpsko pitanje*, s. 300.

97 *Duga*, 24. 4.–7. 5 1993.

98 R. RADIĆ, *Patrijarh Pavle*, Beograd 2005, s. 76.

měla SPC v socialistické Jugoslávii i v SRJ. Zdá se, že spolupráce a relativně „symfonický" vztah SPC a politických reprezentací v srbských republikách RS a RSK vyvolávaly v církevních kruzích veskrze pozitivní ohlasy. Kritika přílišného zapojení SPC do politiky RS se ozývala pouze výjimečně především od nižšího kléru a zřídkakdy se objevila v církevním tisku.

S eskalací konfliktu v BaH stále častěji přicházely informace o vojenských útocích na civilní obyvatelstvo a také o enormním sexuálním násilí na ženách. Západní média většinu zločinů připisovala srbským jednotkám a mezinárodní kritice čelila také SPC. Ta na jednu stranu vyzývala zúčastněné strany k míru a ukončení bratrovražedného boje, zároveň však podporovala srbský režim v BaH, který na zločinech, k nimž během války docházelo, nesl výrazný, ne-li klíčový, podíl.[99] SPC oceňovala srbské oddíly v BaH pro jejich návrat k „srbské tradici" a církvi. Podle celocírkevního listu *Pravoslavlje* bojovali bosenští Srbové pod svojí národní trikolorou a církevními kohortami, jednali v duchu pravosla ví a hledali své vzory v národních junácích.[100] Mnozí pravoslavní duchovní včetně členů vyšší církevní hierarchie se netajili svými kontakty s vůdci nechvalně známých paramilitárních jednotek složených zejména ze srbských ultranacionalistů a kriminálních živlů. Metropolita Amfilohije Radović se například opakovaně setkal s Željkem „Arkanem" Ražnatovićem a jeho Tygry (Arkanovi Tigrovi).[101] Svět také obletěla fotografie, na níž pózoval pozdější vladyka mileševský Filaret s kulometem v ruce spolu se srbskými bojovníky.[102] SPC a pravoslavný církevní tisk však o kontroverzních aktivitách svého kléru mlčely a násilí vykonané na civilistech srbskými jednotkami popisovaly jako ojedinělé excesy, agresi proti ženám ze strany Srbů pak zcela popírály.[103]

Výsledek válečných konfliktů v Chorvatsku i v BaH představoval pro většinu pravoslavného duchovenstva velkou porážku, s níž se jen těžko smiřovala. Místo splnění dlouhodobého cíle SPC sjednotit „srbské země" byla většina tzv. krajinských Srbů z Chorvatska vyhnána a Republika srbská, jež byla podle slov metropo-

99 O výzvách SPC k míru a ukončení násilností více například *Pravoslavlje* 607, 1.–15. 7. 1992, *Pravoslavlje* 609–610, 1.–15. 8. 1992, nebo *Glasnik SPC*, listopad 1994.

100 *Pravoslavlje* 628, 15. 5. 1993, *Pravoslavlje* 640, 15. 11. 1993.

101 Arkanovi Tygři působili především během konfliktu v Chorvatsku ve městě Vukovar a jeho okolí, částečně i v BaH a představovali jednu z nejobávanějších srbských paramilitárních jednotek. Željko „Arkan" Ražnatović, který měl za sebou bohatou kriminální minulost, byl vůdcem Tygrů a pro radikálně nacionalistické kruhy se stal ikonickou postavou srbského „heroismu". Robert THOMAS, *The politics of Serbia in the 1990s*, New York 1999, s. 93–106.

102 Milorad TOMANIĆ, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd 2001, s. 91.

103 *Saopštenje Svetog Arhijerejskog Sabora*, *Pravoslavlje 618, 15. 12. 1992, s. 1.*

lity Amfilohija „Piemontem srbství a pravosla ví“, se stala součástí mezinárodního protektorátu.[104]

Část pravoslavného kléru, opět myšlenkově nejbližší „justinovcům“, dospěla k názoru, že srbské politické vedení nemůže být vzhledem ke své neúspěšné politice nadále považováno za reprezentanta Srbů a církev, jakožto nejstarší ochránce srbské národní identity a kultury, by měla do jisté míry převzít jeho povinnosti a vystupovat de facto jako politický aktér. To se nejvíce projevilo ve spojitosti se situací v Kosovu, kde od druhé poloviny 90. let znovu rostlo etnické napětí, když se radikální křídlo albánských separatistů nespokojené s téměř nulovými výsledky umírněné politiky Ibrahima Rugovy přiklonilo k násilnému řešení a založilo Kosovskou osvobozeneckou armádu (Ushtria Çlirimtare e Kosovës, UÇK). Ta o sobě dala poprvé výrazněji vědět v roce 1996, když podnikla několik útoků a atentátů zejména na srbské policejní složky.[105] Na přelomu let 1996 a 1997 se zdálo, že ozbrojené střety mohou vypuknout každým dnem. SPC byla vývojem na území, jež má pro ni stejně jako pro celý konstrukt srbské pravoslavné a národní identity klíčový význam, velmi znepokojena. Miloševićova vláda podle SPC podnikala v řešení kosovské problematiky jen velmi málo kroků s ještě menšími pozitivními výsledky pro církev a srbské i albánské obyvatele. Část pravoslavného duchovenstva se proto snažila převzít iniciativu v úsilí o medializaci kosovského problému i ve snaze o nalezení východiska z něj. Ani aktivity některých církevních představitelů však nezabránily z pohledu SPC jedné z největších možných katastrof, bombardování SRJ silami Severoatlantické aliance (NATO) a následné ztrátě Kosova. To bylo nejprve převedeno pod mezinárodní správu a nakonec v roce 2008 vyhlásilo nezávislost.[106]

SPC z této situace vinila jak mezinárodní společenství a „prohnilý, bezbožný“ Západ, tak politickou reprezentaci Srbska, respektive SRJ, v níž církevní před-

104 Republika srbská Krajina padla počátkem září 1995 poté, co proti ní chorvatská armáda podporovaná a cvičená americkými poradci v létě 1995 zahájila ofenzivu „Bouře“. Následkem toho bylo několik set tisíc krajinských Srbů z Chorvatska buď přímo vyhnáno, nebo ze strachu zemi opustilo. Přesný počet vyhnaných je opět předmětem dohadů mezi chorvatskou a srbskou stranou sporu. Odhaduje se však, že se jednalo o více než dvě stě tisíc uprchlíků. Více P. MOJZES, *Balkan Genocides*,*Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century,* Lanham 2011, s. 162. Konflikt v Bosně a Hercegovině ukončilo podepsání Daytonské dohody v prosinci 1995. Na jejím základě měla být BaH z mezinárodněpolitického hlediska zachována jako jednotný stát ve stávajících hranicích. Vnitřně však byla rozdělena na dva subjekty: bosňácko-chorvatskou federaci s 51 % teritoria a Republiku srbskou, která zaujímala 49 % území BaH, a dodnes zůstává pod mezinárodním dohledem. M. ŠESTÁK et al., *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 602.

105 V. ŠTĚPÁNEK, *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo,* s. 430–436.

106 R. RADIĆ, *Crkva u politici i politika u Crkvi*, s. 46–58.

stavitelé viděli pokračovatele někdejších komunistů. SPC nebyla rozhořčena jen přístupem režimu k ní samotné a k jejímu duchovenstvu z důvodu neochoty politické elity vrátit SPC pozici významného aktéra ve společnosti. SPC byla zároveň přesvědčena, že tato elita není schopná ochránit srbský národní organismus a sjednotit jej v jeden národní stát. To SPC připisovala zejména jejímu ateistickému charakteru a vyloučení církve z rozhodování o osudu národa.[107] Otevřeně proto požadovala změnu režimu a odstoupení Slobodana Miloševiće ze všech politických funkcí.[108] Církevní představitelé zároveň vyjadřovali své představy o formě politické moci, potažmo jejím vztahu k pravoslavné církvi, který by byl optimální jak pro SPC samotnou, tak pro její věřící. V jednom z článků vydaných v listu *Pravoslavlje* před říjnovými volbami 2000 se uvádělo: „Věřící národ očekává, že pozemské vlády budou mít s Církví co nejharmoničtější vztah. Ten, kdo Církev tlačí na okraj společnosti, stále ji nutí, aby se do ničeho „nezapojovala", ten není vhodným vladařem tohoto národa. Politika nesmí převážit nad morálkou, naopak. Být politikem znamená být připraven obětovat se, a ne toužit ovládat lid."[109]

Pád režimu Slobodana Miloševiće na podzim roku 2000 SPC vítala opět v naději na změnu politicko-církevních vztahů a „ukončení padesáti pěti let administrativní ateizace".[110] Nová srbská vláda a zejména Vojislav Koštunica (prezidentem byl v letech 2000–2003, předsedou vlády 2004–2008) skutečně k církvi přistupovali jako k nedílné součásti srbského společensko-kulturního prostoru a jako k aktérovi, který by se měl vyjadřovat k závažným otázkám života jednotlivce i národa jako celku.[111] Z hlediska postavení církve ve společnosti a její interakce s politickou mocí tak došlo k výraznému posunu směrem k „symfonickému vzoru".[112]

107 M. TOMANIĆ, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, s. 160.

108 V červnu 1999 vydal Svatý synod SPC oficiální prohlášení, kterým žádal odstoupení Miloševiće ze všech politických funkcí. Tuto žádost zopakovala o dva měsíce později také episkopská rada a stejně tak veřejně učinil i patriarcha Pavle. V srpnu 1999 pak Svatý synod v dokumentu výstižně nazvaném *Apel* požadoval vypsání předčasných parlamentních i prezidentských voleb. *Apel*, Pravoslavlje 779, 1.–15. 9. 1999, s. 1.

109 *Pred izbore*, Pravoslavlje 804, 15. 9. 2000, s. 1.

110 *Pravoslavlje* 806, 15. 10. 2000, s. 1.

111 Kladný vztah mezi církevní hierarchií a Vojislavem Koštunicou byl podpořen i na základě osobních vazeb, neboť Koštunicova manželka Zorica Radović byla blízkou příbuznou metropolity černohorsko-přímořského Amfilohija.

112 Srbské vedení přijalo mnohé ústupky vůči SPC, o které církevní představitelé usilovali celá 90. léta. V roce 2001 byl schválen zákon zavádějící výuku náboženství do škol a také do Armády Jugoslávie. Pravoslavná teologická fakulta byla znovu zařazena do systému Univerzity v Bělehradě. Milan VUKOMANOVIĆ, *O čemu crkva (ne) može da se pita: SPC, društvo i država u Srbiji 2000–2005*, Beograd 2005.

V otázce zahraničně-politické orientace Srbska však již vztahy vládních a církevních představitelů nebyly zdaleka tak pozitivní jako ty, které se týkaly domácí politiky. To se projevilo zejména v posledních letech, kdy se Srbsko reálně přiblížilo vstupu do Evropské unie a významně pokročila jednání s Kosovem. Tento vývoj je pro SPC v prvním případě problematický a v rozporu s antizápadním uvažováním většiny „justinovců", v druhém případě pak zcela nepřijatelný. S faktickou ztrátou Kosova stejně jako s dalšími důsledky rozpadu Jugoslávie se SPC vyrovnává stále velmi těžce. V praxi s sebou fungování mimo mateřský národní stát často přináší tenze s vládnoucími garniturami, popřípadě pravoslavnými církvemi, jako je tomu zejména v Černé Hoře a Republice Makedonie. Jak Makedonská pravoslavná církev, tak Černohorská pravoslavná církev nejsou uznané ze strany kanonických pravoslavných církví, oficiálně se tedy jedná o schizmatické církve působící v oblastech, jež si SPC nárokuje.

I přes existenci liberálnějšího křídla v rámci srbské církevní hierarchie a především na úrovni nižšího kléru, které se s mnoha aspekty myšlení Nikolaje Velimiroviće a Justina Popoviće neztotožňuje, nebyla SPC v teoretické rovině prozatím schopna vygenerovat propracovanou a široce přijímanou alternativu organické nacionální teologie.[113] Jednota srbského národa, církve a státu tak nadále představuje v oficiálním diskurzu SPC ideál, jehož je potřeba dosáhnout. Tato skutečnost dodnes ovlivňuje církevní pohled na události spojené s rozpadem Jugoslávie a přinejmenším výrazně znesnadňuje jakékoliv pokusy o kritickou sebereflexi SPC v souvislosti s rolí, jakou v nich sama sehrála.[114]

Shrnutí

Vliv byzantského konceptu „symfonie" lze vysledovat v diskurzu i politice SPC již od roku 1219, kdy získala autokefální status. Ačkoliv byl model symfonie v srbském historickém kontextu modifikován a získal určité specifické rysy, jež jej odli-

113 Mezi nejvýraznější práce, které nabízejí částečně alternativní náhled na danou problematiku, lze zařadit publikace teologa a děkana Pravoslavné teologické fakulty v Bělehradě, Radovana Bigoviće (1956–2012). Radovan BIGOVIĆ. *Crkva u savremenom svetu*. Beograd 2011. Také „justinovci" od některých radikálních postojů postupně upouštějí. Amfilohije Radović a Irinej Bulović jsou například, na rozdíl od svého učitele Popoviće, relativně otevření ekumenickému dialogu, jehož se sami aktivně účastní.

114 M. VUKOMANOVIĆ, *O čemu crkva (ne) može da se pita: SPC, društvo i država u Srbiji 2000–2005*, s. 5–35.

šují od původní byzantské teorie, základní princip, tedy harmonický vztah církve a státu, zůstal ideálem SPC dodnes. Zcela klíčovou charakteristikou srbského pravoslaví, která se jasně zformovala v průběhu 19. století, je začlenění národa jako nedělitelné součásti symfonie a vytvoření tak pomyslné triády národa, církve a státu. S těmito prvky ve svých dílech pracovaly také dvě významné postavy srbského církevního života Nikolaj Velimirović a Justin Popović. Jejich učení šířené zejména žáky Justina Popoviće se v polovině 80. let 20. století stalo jedním z hlavních myšlenkových a teologických proudů v SPC. Od počátku 90. let jej již lze označit za dominantní ideologický prvek srbského pravoslaví. Právě nacionální organická teologie a koncept „symfonické triády" výrazně ovlivnily přístup SPC k rozpadu Jugoslávie a ozbrojeným konfliktům s ním spojených a do velké míry předurčily vztah církevního vedení k srbským politickým představitelům v Chorvatsku, Bosně a Hercegovině, ale také k režimu Slobodana Miloševiće. Dodnes pak představují dominantní ideologický rámec, skrze nějž SPC události 90. let nahlíží.

SUMMARY

The breakup of Yugoslavia and the greatest military conflict in Europe since the Second World War, which were only intensified by an enormous measure of violence inflicted upon the civilian population, caused a shock not only in the Balkans but on the international scene as well. The attempts of the international community to stop the bloodshed proved to be, at the very least, unwieldy and mostly ineffective. The dissolution and helplessness in the question of how to approach the situation often led to a simplified interpretation of the whole Yugoslavian issue as inevitable because of the extreme ethnic and religious heterogeneity of the region. The bloody disintegration of the region was therefore often described as a conflict of three dominant creeds: Islam, Catholicism, and Christian Orthodoxy. Even though this view is greatly simplified, it is indisputable that the churches representing these faiths played a controversial role in the turbulent 1990s in Yugoslavia. The Serbian Orthodox Church (SOC) was especially associated with the rise of Serbian nationalism, the Serbian political regime, and also with its confrontational politics. For this article, I focused on theoretical concepts dominating the SOC's discourse in the late 1980s and 1990s, upon which the Church based its policies during the period. Drawing on extensive primary sources, especially Orthodox periodicals published between 1987–2000, I claim that the SOC's attitudes to the Yugoslav crisis were closely connected to its perception of ideal political and social organization as well as by its understanding of the church's role and position in society. The Orthodox ideal stems from legacy of Byzantine theocracy and specifically from the concept of symphony between church and state/political power which demands harmonic coexistence of the two, whereby their cooperation is absolutely necessary for the good of the people. The original Byzantine concept was modified by the SOC due mainly to the particular historical context in which it developed. The era of the Ottoman rule during which the SOC became the bearer of spiritual, cultural and also partially political continuity with the Serbian medieval state as well as the Serbian national awaking in the 19th century represent crucial historical periods that influenced the form of symphony. The close link between church and nation had been established, and the notion of nation itself expanded the original concept of creating the symphonic triad. Two theologians of the 20th century, Nikolai Velimirović and Justin Popović, extensively elaborated on the triad by emphasizing its organic character and indivisibility. Their thoughts were suppressed in the socialist Yugoslavia, only to fully reemerge in the late 1980s among most of the Orthodox clergy. The national organic theology together with the symphonic triad then dominated the SOC's official discourse in the examined period, and they were employed to explain the Church's policies (predominantly tended to "protect and preserve"

the united Serbian national organism) concerning the breakup of Yugoslavia, which was accompanied by massive atrocities. To some extent, they also predetermined the Orthodox leadership's relation to Serbian political representatives in Croatia, and in Bosnia and Herzegovina and to Slobodan Milošević's regime. Still to this day, these concepts represent the ideological framework shaping SOC's self-understanding in the conflict as well as its complicated coping with its consequences.

STUDIE

Stát v křesťansko-anarchistické ideologii tolstojovce Valentina Bulgakova. Dějiny jednoho pacifismu[1]

VOJTĚCH PÍCHA

Filozofická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

The State in the Christian-Anarchist Ideology of the Tolstoyan Valentin Bulgakov: The History of a Pacifism

This essay traces the evolution of the attitudes of Valentin Fyodorovich Bulgakov, a Tolstoyan Christian anarchist, pacifist, and Russian emigrant, towards the institution of the state, mainly during his interwar period of exile in Czechoslovakia. Its goal is to capture the way the following influences worked together in shaping his ideological conceptions: the Russian prerevolutionary and revolutionary milieu translated into the Central European reality of a national state with a liberal democratic regime; the influence of collaboration with western European pacifist organizations; the influence of the atmosphere in an interwar Europe split into defenders and implacable opponents of the Soviet regime; and of course the influence of the social and political development of Europe between the two world wars and during the second of them. The research methodology is based in an analysis of Bulgakov's journalistic work, organizational activities, and correspondence which is found in the materials from his written estate that are

1 Tento článek je výstupem grantového projektu IGA_FF_2015_019 *Kulturní a intelektuální transfery na pomezí střední a východní Evropy v historické perspektivě* řešeného na Katedře slavistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

stored in the Memorial of National Literature in Prague, and the Russian State Archive of Literature and Arts in Moscow. These sources are examined in the context of the development of religiously and secularly-motivated pacifism. From the analysis, it is evident that despite his rigorous insistence of maintaining the principle of not participating in armed activities of the state in the interwar period; a time when, particularly in the 1930s, a substantial part of the pacifist contingent was inclined towards some form of armed resistance to the war, the shock of the Nazi expansion represented a turning point for Bulgakov that marked his retreat from ethical radicalism towards a more conformist defense of the purportedly peaceful politics of the Soviet Union.
Key words: antimilitarism, Bolsheviks, Christian ethics, Christian anarchism, Lev Tolstoy, pacifism, Romain Rolland, Tolstoyanism, Valentin Bulgakov

Tolstojovství – vymezení pojmu

Sledovat tolstojovství jako ideologické hnutí je komplikované i proto, že netvoří myšlenkově soudržnou a institucionálně provázanou síť komunit. Sám Lev Nikolajevič Tolstoj, který se od začátku osmdesátých let devatenáctého století intenzivně zabýval kritikou společenského systému, zaujímal k pokusům organizovat život podle jím hlásaných východisek ambivalentní postoj. Na jedné straně vyjadřoval obdiv k těm, kteří se snažili vést svůj život v souladu s radikální etikou, kterou sdílel, na druhé straně odmítal být kolektivní autoritou a zdůrazňoval odpovědnost každého jedince před svým svědomím. Moment osobní odpovědnosti tvořil jádro jeho koncepce, a proto ani samotné komuny a jednotliví myslitelé, kteří Tolstého filozofii rozvíjeli, nemohli být myšlenkově jednotní, protože by to znamenalo vnějškovou závislost na autoritě učitele. Proto pro ně bylo Tolstého myšlení spíše impulsem k dalšímu promýšlení vlastního jednání a vlastní odpovědnosti za stav světa a každá nová situace, do níž se tolstojovci v překotném vývoji první třetiny dvacátého století dostávali, byla příčinou přehodnocování a hledání. „V Tolstého učení naprosto chybí dogma jako struktura. Proto se nemohlo stát předobrazem vzniku jakékoli nové sekty," píše italská historička Antonella Salomoni.[2]

2 Antonella SALOMONI, *Emigranty-tolstovcy: meždu christijanstvom i anarchizmom (1898–1905 gg.)*, in: Jutta Scherrer – Boris Vasiljevič Ananjič (eds.), Russkaja emigracija do 1917 goda

I z těchto důvodů nebylo do poslední doby hnutí příznivců myšlenek Tolstého předmětem systematického výzkumu. Impuls k uchopení tolstojovského hnutí jako relevantního evropského politického proudu dala už zmiňovaná Antonella Salomoni v citované stati, v níž na základě analýzy tolstojovského emigrantského tisku přelomu devatenáctého a dvacátého století zasazuje tolstojovství do provozu levicových politických polemik té doby a překonává dosavadní přístup, který v tolstojovství viděl především odrůdu křesťanského sektářství. Salomoni rozšiřuje kontext tolstojovství z čistě ruské kuriozity na komplex změn, kterými v Evropě procházelo křesťanství v době okouzlování světa, a staví jej do blízkosti anglického křesťanského socialismu.

Komplexněji se k hnutí tolstojovců postavila britská historička Charlotte Alston. Výsledkem jejího bádání je monografie *Tolstoy and His Disciples* (*Tolstoj a jeho učedníci*), v níž se sice soustředí především na britskou komunitu a pracuje hlavně s jejími archivními materiály, ale díky vyložení ruského kontextu i stopování vlivu tolstojovství na jiné ideologické systémy se z knihy stává „názorný příspěvek k historii zintenzivnělé mobility idejí, ke které na přelomu staletí docházelo".[3]

Vývojem tolstojovského myšlení v ruském prostředí, a šířeji komunitárním a radikálně pacifistickým hnutím, se zabývá moskevská historička Irina Alexandrovna Gordějeva. Ta definovala tři okruhy problémů, které brání studiu tolstojovství jako společenského hnutí.[4] Zatímco první dva, a sice nesprávné ztotožnění tolstojovství s učením Tolstého (viz níže) a podcenění společenského potenciálu tolstojovců, překonávaly už její zmíněné předchůdkyně, na odstranění třetího z nich pracuje intenzivně teprve ona. Jde o zmapování a vytěžení, případně digitalizaci a zpřístupnění archivních materiálů tolstojovských „lídrů" (Vladimira Grigorjeviče Čertkova, Ivana Ivanoviče Gorbunova-Posadova, Pavla Ivanoviče Birjukova a dalších), především z období bolševické diktatury. Z její stati *Tolstovcy kak anarchisty* (*Tolstojovci jako anarchisté*) vychází také ztotožnění podstatných elementů tolstojovského světonázoru s anarchistickým pojetím společnosti, který použiji v tomto textu.

Užívání pojmu „tolstojovství" (*tolstovstvo*) a „tolstojovci" (*tolstovcy*) je určeno tradičním územ v publicistickém diskurzu a jen částečně je dáno sebeidentifika-

– laboratorija liberalnoj i revoljucionnoj mysli, Sankt-Petěrburg 1997, s. 112–127, citace ze s. 116.

3 William NICKELL, *Alston, Charlotte. Tolstoy and His Disciples: The History of a Radical International Movement* [recenze], Revolutionary Russia 28, 2015, č. 2, s. 201–203, citace ze s. 201.

4 Irina GORDĚJEVA, *Tolstovcy kak anarchisty,* in: Sergej Gavrilovič Kornilov et al. (eds.), Prjamuchunskije čtěnija 2015 goda, Moskva 2016, s. 145–165.

cí těch, kteří byli takto označováni. Pojem vytvořili představitelé ruské pravoslavné církve, která zvláště v devadesátých letech devatenáctého století vedla intenzivní kampaň proti Tolstého interpretaci křesťanství (definitivně byl Tolstoj exkomunikován na začátku roku 1901), jež z biblického poselství akcentovala evangelium, a z něj samotného pak především etiku. Tolstoj přitom pojem „tolstojovství" odmítal z toho důvodu, že jím byl postaven do role duchovního vůdce, přičemž však hlásal, že „všichni ti, kteří chtějí být někým vedeni, stejně jako ti, kteří se rozhodli vést jiné, by jen ukázali, že nepochopili nic z odkazu evangelia."[5]

Po oficiální církvi a příznivcích Tolstého světonázoru potřeboval termín „tolstojovství" vymezit dobový politický diskurz. Konstituční demokrat Lev Velichov definoval v roce 1917 ve své práci *Sravnitělnaja tablica russkich političeskich partij* (*Srovnávací tabulka ruských politických stran*) tolstojovce lapidárně, přičemž je zařadil do oddílu „stoupenci bezvládí" a pododdílu „křesťanští anarchisté": „‚Tolstojovci' (neorganizovaný směr) jsou stoupenci bezvládí. Taktika: neúčastnit se činnosti vlád, neodvádět dobrovolně vládám daně, neobracet se ke státnímu násilí v zájmu ochrany majetku a bezpečí, vyhýbat se přímé účasti na činnosti kapitalistů, odmítat účast v záležitostech armád. Národnostní otázky: Všichni lidé jsou si bratry. Hranice nejsou potřeba. Vztah ke Státní dumě a ústavodárnému shromáždění: zastupitelské vládnutí představuje jako každé jiné vládnutí jeden z druhů organizovaného násilí, a proto je škodlivé. Volební právo a občanská práva: Bůh dal lidem svobodu a stát ji nemůže ani odejmout, ani rozšířit. Soudnictví, armáda a další otázky: Soudy jsou zbytečné. Stát je hlavní příčinou zločinů. Armáda je zbytečná – je nástrojem násilí."[6] Velichov tedy tolstojovství v podstatě ztotožnil s koncepcí Lva Tolstého, nicméně samotný fakt, že je mezi politické strany zařadil, poukazuje na to, že už v této době byli na rozdíl od svého guru, který se vyhýbal společenské agitaci, vnímáni jako síla politická.

Sami sebe označovali ruští příznivci Tolstého myšlenek a jeho blízcí spolupracovníci spíše za „svobodné křesťany" či „lidi svobodně náboženského světonázoru" v narážce na svou ideovou opozici vůči institucionalizovanému a obřadnickému náboženství. Zároveň tím zdůrazňovali, že jejich politické aktivity (agitace pacifismu a pomoc odpíračům vojenské služby) vycházejí z mravních (náboženských)

5 A. SALOMONI, *Emigranty–tolstovcy*, s. 112–127, citace ze s. 113–114.

6 Lev Alexandrovič VELICHOV, *Sravnitělnaja tablica russkich političeskich partij.* Petrograd 1917. Citovaný text převzat z Irina GORDĚJEVA, *Tolstovcy kak anarchisty,* in: Sergej Gavrilovič Kornilov et al. (eds.), Prjamuchunskije čtěnija 2015 goda, Moskva 2016, s. 145–165, citace ze s. 146.

východisek, nikoli materialistické ideologie.[7] Sami tolstojovci promýšleli svůj vztah ke spřízněným politickým směrům a „nejednou své hnutí označili za odrůdu anarchismu".[8] Tolstého jméno bylo pro sebeidentifikaci jeho následovníků méně důležité než jeho myšlenky. Politicky nejaktivnějšími organizacemi tolstojovců v Rusku v průběhu a po revolucích roku 1917 byla Společnost pravé svobody na památku L. N. Tolstého a Moskevská vegetariánská společnost.

Sám Valentin Bulgakov, poslední tajemník Tolstého a pozdější čelný představitel tolstojovství, o němž bude v následujícím textu řeč, se v těsně porevolučním Rusku vymezil vůči pojmu „tolstojovci". Podle něj totiž neodpovídal podstatě společenství, protože bylo „jen jednou z historických modifikací, v nichž [...] se obrozovalo křesťanství překroucené ortodoxními církvemi."[9] Zakrýval tak podle něj skutečnou podstatu snah tzv. tolstojovců a dělal z nich sektu vytrženou z kontextu. Když Bulgakov v emigraci kritizoval přísný individualismus Tolstého a žádal intenzivnější společenské angažmá křesťanského anarchismu (v čemž se v podstatě shodoval se svými soudruhy v Rusku), napsal: „V tom už nejsem tolstojovec."[10] Tím se ovšem vrátil k užívání tohoto pojmu k označení těch, kteří striktně trvají na dodržování odkazu Tolstého včetně jeho nechuti k veřejnému aktivismu.

Z uvedeného je zřejmé, že náplň pojmů tolstojovství a tolstojovec kolísá nejen v závislosti na tom, zda jej užívají církevní oponenti, nebo třeba političtí komentátoři, ale také na tom, v jakém kontextu jej použije například jeden konkrétní člověk (nota bene stoupenec tolstojovství). S tímto vědomím budu v následujícím textu používat pojmy „tolstojovství" a „tolstojovci" tak, jak se tradičně ustálily v odborném diskurzu, tedy jak pro ty příznivce Tolstého, kteří odmítali vést cílevědomou veřejnou činnost, tak pro ty, kteří si stanovili za cíl napomoci „duchovní

7 Na terminologickou sebeprezentaci upozorňuje Gordějeva v Eadem, *Samizdat „tolstovcev" 1920-ch – načala 1930-ch godov*. in: Acta Samizdatica / Zapiski o samizdatě: Almanach, vyp. 1(92), Москва 2013, s. 199–209.

8 S odkazem na texty P. I. Birjukova a V. G. Čertkova z doby jejich exilu v první polovině prvního desetiletí 20. století Eadem, *Tolstovcy kak anarchisty,* in: Sergej Gavrilovič Kornilov et al. (eds.), Prjamuchunskije čtěnija 2015 goda, Moskva 2016, s. 145–165, citace ze s. 146. Otázka, jsou-li tolstojovci anarchisté, je samozřejmě výsostně politická, a komentátoři i badatelé k ní přistupují na základě svých politických preferencí a svých představ o „pravé podstatě" anarchismu. S respektem k sebeidentifikaci můžeme naštěstí ponechat tuto otázku stranou a soustředit se na vývoj postoje jednoho z Tolstého učedníků, Valentina Bulgakova, k instituci státu, aniž bychom jej museli nálepkovat.

9 Valentin Fjodorovič BULGAKOV, *Opomnitěs, ljudi-braťja! Istorija vozzvanija jedinomyšlennikov L. N. Tolstogo protiv mirovoj vojny 1914–1918 g.,* Moskva 1922, s. 8.

10 V. F. BULGAKOV, *Tolstoj, Lenin, Gandi.* Praha 1930, s. 13.

revoluci“ agitací, podporou odpíračů vojenské služby nebo zapojením do mezinárodních pacifistických organizací.

Valentin Fjodorovič Bulgakov byl druhým typem tolstojovce. Vývoj jeho postoje k instituci státu budeme na následujících stranách sledovat proto, že je výmluvným svědectvím o vzájemných vztazích etiky, anarchismu, společenského aktivismu, nenásilného odporu a pacifismu, ale také dokladem toho, jak relativně snadno se může náročné balancování v dilematech důsledně, a navíc společensky velmi angažovaně žité etiky, zvrátit do vnějškového konformismu se společensko-politickým uspořádáním, které je s danou etikou v příkrém rozporu.

Tolstojovské kořeny

Bulgakov, rodilý Sibiřan (*1886 v tehdejším Kuzněcku),[11] vstupoval už na půdu historicko-filologické fakulty moskevské univerzity nikoli proto, aby získal odborné vzdělání v historii nebo filosofii, ale podle svých slov „kvůli [...] významu [univerzity] jako výzkumné instituce, s cílem získat znalosti potřebné k vypracování toho, čemu se v širokém smyslu slova říká světonázor.“[12] Zklamán praxí univerzitní vědy, která nebyla s to nabídnout studentovi životní pravdu, se seznámil s etickým učením Tolstého, které je lapidárně shrnováno do imperativu „mravního sebezdokonalování“, nadchnul se pro něj a ještě před dobrovolným odchodem z univerzity začal pracovat na systematizaci Tolstého filozofického a náboženského myšlení. Na počátku roku 1910 se Bulgakov stal Tolstého osobním tajemníkem. Hlavní náplní a smyslem jeho života byla po Tolstého smrti až do odchodu do exilu v roce 1923 dvojí veřejná aktivita: ve vztahu k učiteli to byla vydavatelská a organizační práce, kdy Bulgakov publikoval do té doby nevydaná Tolstého díla, korespondenci, psal memoárové texty o Tolstého životě v Jasné Poljaně, pořádal Tolstého jasnopoljanskou knihovnu, organizoval instituce, jež měly za cíl uchovávat všechny aspekty Tolstého tvůrčího života (v intencích ruské tradice spisovatelských „domů-muzeí“).

11 Bulgakovova životopisná fakta, pokud není uvedeno jinak, čerpám z biografické přílohy publikace V. F. BULGAKOV, *Kak prožita žizň*, ed. Andrej Donskov, Moskva 2012. Příloha je důkladným excerptem Bulgakovových memoárů, z nichž je v podobě uvedeném monografie vydáno pět částí. Zbývajících dvacet jedna částí je uloženo v Ruském státním archivu literatury a umění.

12 Citace z V. F. BULGAKOV, *Universitět i uiversitětskaja nauka (počemu ja vyšel iz universitěta?)*, Moskva 1910.

Nejvýmluvnějším svědectvím o Bulgakovově vztahu k instituci státu v době před Tolstého smrtí je jeho práce *Křesťanská etika: systematický výklad světonázoru L. N. Tolstého*.[13] Systematik Bulgakov začal práci na jaře roku 1908, v době, kdy intenzivně rozvažoval, zda odejít z univerzity a zároveň cítil silné ztotožnění s čerstvě objevenou Tolstého etickou koncepcí. Valentin Bulgakov nerozlišoval mezi snahou o objektivní poznání (vědou) a světonázorovou (ideologickou) pravdou, dokonce, jak jsme viděli výše, takové rozlišení výslovně odmítal jako jeden z podstatných rysů soudobé společenské krize. To, co tedy předkládá jako objektivní shrnutí Tolstého, je jeho interpretací, nutno však podotknout, že interpretací samotným Tolstým schválenou.[14] V oddíle *Křesťanské etiky* nazvaném *Stát* se Bulgakov se státem vyrovnává na základě Tolstého publicistických textů z celého spisovatelova veřejně aktivního období. Bulgakov se tu spolu s Tolstým uchyluje nejen k popisu aktuálního vztahu společnosti a státu, jehož existence je nemorální (je založen na násilí) a zbytečná (vláda uspokojuje jen zájmy sebe samé), ale zároveň předkládá alternativu k nepřirozenému společenskému uspořádání: komunity fungující nezávisle na státu požívají podobných výhod společenského života jako v rámci státu, ale „nezakouší ani setinu toho strádání, které zakouší lidé, kteří se podvolují státní moci."[15] Bulgakov končí kapitolu Tolstého vizí „nevyhnutelného převratu", revoluce srdcí, která bude v intencích narodnické představy o „občinném" ruském rolnictvu jako o avantgardě společenského vývoje lidstva zažehnuta na ruské půdě, bude nenásilná a nebude spočívat v ničem jiném než v odmítnutí státního uspořádání a jeho nahrazení dobrovolně spolupracujícími zemědělskými komunami.[16] Je zajímavé, že ačkoli byl Bulgakov i později v emigraci dlouholetým kritikem dělení lidstva podle národnostního principu, trval vždy na specifické roli Rusů, (respektive východní duchovnosti, když do ní zahrnoval i Gándhího), spočívající v obrodě společnosti. Tato jeho pozice, jak se zdá, překlenuje celý Bulgakovův ideologický vývoj až po jeho poválečné sblížení se stalinským režimem, zdůrazňujícím roli ruského

13 Idem, *Christijanskaja etika: Sistěmatičeskije očerki mirovozzrenija L. N. Tolstogo: S pismom L. N. Tolstogo*, Moskva 1917.

14 Tolstoj dal po přečtení *Křesťanské etiky* Bulgakovovi několik rad a napsal doporučující dopis Vladimiru Grigorjeviči Čertkovovi: „[Bulgakov] napsal obsáhlou práci, kterou jsem prostudoval a hodnotím ji dobře. Co řeknete vy? Je to, jak se mi zdá, velmi chytrý a upřímně přesvědčený člověk [...]." Citaci a další okolnosti sepsání knihy uvádí stručně Idem, *Kak prožita žizň*, s. 734–736. Na Bulgakovovo vyžádání napsal Tolstoj vydavateli *Křesťanské etiky* dopis otištěný na počátku knihy, kde čtenáře ujišťuje, že „toto dílo bylo mnou pozorně přečteno a našel jsem v něm přesný a velmi přístupně předaný výklad mého náboženského světonázoru."

15 V. F. Bulgakov, *Christijanskaja etika*, s. 150.

16 Ibidem, s. 152.

národa v procesu porážky nacismu. Právě tento vývoj budeme na následujících stránkách sledovat.

Za jednu ze součástí Tolstého myšlení, za důsledek jím pojaté etiky považoval Bulgakov anarchismus. Bylo-li třeba zdůraznit odmítnutí státocentrického principu organizace společnosti, ať už v myšlení Tolstého nebo mezi tolstojovci, i on sám používal nálepku „křesťanský" nebo „náboženský anarchismus". Když však bylo vhodnější zdůraznit komplexnost Tolstého koncepce a její kořeny v etice, sahal k anarchismu jako k příkladu doktrinářství. Ve svých pamětech uvádí anekdotickou situaci z doby, kdy byl tajemníkem v Jasné Poljaně. Tolstého host vyčítal spisovateli, že si, byť kriticky, dopisuje s vládci: „Jaký jste pak anarchista?" „Tak tedy asi vůbec nejsem anarchista! [...] Tak je to: jsem prostě člověk," odpověděl mu s odzbrojující upřímností Tolstoj.[17] Doboví komentátoři a společenští vědci však tolstojovský koncept přirozeně k anarchismu řadili. Ruský filosof Nikolaj Alexandrovič Berďajev v pařížské emigraci charakterizoval „náboženský anarchismus Lva Tolstého [jako] nejdůslednější a nejradikálnější formu anarchismu, tj. odmítnutí samotného principu moci a násilí," protože „pravá revolučnost vyžaduje duchovní proměnu nejvlastnějších základů života", a není tedy přímo úměrná množství prolité krve.[18] Koneckonců i Bulgakov se pro Tolstého myšlení nadchl mimo jiné díky přehledové knize *Anarchismus* německo-židovského právníka Paula Eltzbachera, v níž byla vyložena podstata učení hlavních myslitelů anarchismu (mezi nimi Michaila Bakunina, Petra Kropotkina, Lva Tolstého).[19] Bulgakovovy ideové sympatie a respekt k dobovým teoretikům anarchismu daly výraz i jeho vystoupení na pohřbu Petra Kropotkina v únoru roku 1921, v němž jako reprezentant tolstojovských spolků Tolstého zcela samozřejmě za anarchistu označil.[20]

Zkouška totální válkou

První světová válka byla přirozeně prubířským kamenem tolstojovského antimilitarismu a zároveň momentem, v němž se střetával přísný individualismus těch tolstojovců, kteří se drželi Tolstého imperativu sebezdokonalování, a veřejná angažovanost těch, kteří chtěli převzít „hlubší odpovědnost" a nebránili se práci s davem.

17 V. F. Bulgakov, *Kak prožita žizň*, s. 162.

18 Nikolaj Alexandrovič BERĎAJEV, *Ruská idea: základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století*. Praha 2003, s. 139.

19 V. F. BULGAKOV, *Kak prožita žizň*, s. 50.

20 Ibidem, s. 602.

Výrazem této druhé tendence se stal burcující manifest *Opomnitěs, ljudi-bratʹja!* (*Vzpamatujte se, lidé-bratři!*), jejímž autorem byl Valentin Bulgakov a pod nějž se před zatčením hlavních proponentů stihlo podepsat 27 tolstojovců s podobnými názory. Výzva vznikla na samém počátku války 28. září 1914. Bulgakov s kolegy měli v plánu ji nejdříve opatřit osobními podpisy pacifistů, následně publikovat v zahraničí a teprve poté usilovat o distribuci mezi ruskou veřejnost.[21] Podle Iriny Gordějevy „na počátku první světové války byli představitelé svobodně-náboženského světonázoru jedinou společenskou silou v Rusku, která nepodlehla vlasteneckému nadšení."[22] Bulgakov v manifestu označil soudobé státníky za hlavní podněcovatele nenávisti („jako zvířata se na sebe vrhly miliony lidí poštvané svými vůdci") a vysmál se falešným prohlášením politických elit o očišťující síle války, která měla údajně přinést odzbrojení: „Vždyť odzbrojit národy znamená pro současné vlády totéž co zničit sebe samé, protože tyto vlády stojí výhradně na státním násilí a netěší se svobodné důvěře svého lidu. Jak by mohli zahodit svou jedinou oporu, vojenský bodák?!"[23] Pro středoevropský kontext událostí kolem první světové války není bez zajímavosti připomínka Dušana Makovického, někdejšího osobního lékaře Lva Tolstého, k názvu manifestu. Makovický neúspěšně navrhl místo exkluzivního „vzpamatujte se" inkluzivní „vzpamatujme se", neboť byl jako Slovák tvarován prostředím vznášejícím státoprávní nároky vůči uherské části habsburského mocnářství, „a protože válka [...] nabízela řešení slovanské otázky, musel Dušan Petrovič bojovat sám se sebou, aby ho válka nestrhla."[24] Období mezi únorovou revolucí roku 1917 a říjnovým bolševickým převratem nepředstavovalo pro Bulgakova podstatnou změnu oproti dřívějšku, protože Prozatímní vláda projevila odhodlání vést válku až do konce. V srpnu si tak na schůzi Společnosti pravé svobody na paměť L. N. Tolstého povzdechl: „Ach, tato ‚státotvornost' – modla, jíž přinesli carští a přinášejí i republikáni tolik obětí, [...] všichni tito ‚spasitelé' národa, pro lživé cíle

21 Historii vzniku manifestu a okolnosti následujícího procesu před vojenským soudem velmi podrobně popisuje Bulgakov v zamýšleném třísvazkovém díle, z něhož vyšel v roce 1922 jen první svazek. Valentin Fjodorovič BULGAKOV, *Opomnitěs, ljudi-bratʹja! Istorija vozzvanija jedinomyšlennikov L. N. Tolstogo protiv mirovoj vojny 1914–1918 g.,* Moskva 1922.

22 I. A. GORDĚJEVA, *Tolstovcy kak anarchisty*, s. 145–165, citace ze s. 150.

23 Je zajímavé, že tuto ostře kritickou pasáž o roli státu vložil Bulgakov do textu teprve na radu Vladimira Čertkova, jednoho z lídrů tolstojovského hnutí, jemuž v protiválečném manifestu chyběla zmínka o státu jako původci války, jakkoli se sám cítil být „odpůrcem podobných kolektivních vystoupení" a k výzvě se nepřipojil. Konečné znění manifestu a okolnosti vzniku srov. Valentin Fjodorovič BULGAKOV, *Opomnitěs, ljudi-bratʹja! Istorija vozzvanija jedinomyšlennikov L. N. Tolstogo protiv mirovoj vojny 1914–1918 gg.,* Moskva 1922, s. 35–36.

24 Ibidem, s. 37.

vybájeného celku, ničí a nelitují člověka."[25] Za války vyjádřil tedy Valentin Bulgakov jménem části ruských tolstojovců, že státy, a nikoli jen kapitál – jak bude muset později často opakovat západoevropským pacifistům projevujícím sympatie sovětům –, jsou hlavními strůjci organizovaného násilí.

Disputace s diktaturou proletariátu

Výstavba porevolučního Ruska v podmínkách válečného komunismu přinesla společensky angažovanému tolstojovci Bulgakovovi nové výzvy a nová dilemata. Nadšení z radikálnosti společenských změn, které vyjádřil například v komentáři ke školské reformě lidového komisaře osvěty Anatolije Vasiljeviče Lunačarského, doplňoval kritikou státem organizovaného revolučního násilí: „Hlavní hrozba pro správné budování nového školství je nicméně stále tam, kde byla i předtím: v existenci státního zřízení založeného na násilí, v možnosti byrokratizace školy, ne už podle samoděržavného, nýbrž podle sociálně demokratického vzoru."[26] V období těhotném idejemi, které nabízelo společenskému vývoji Ruska řadu alternativ, se Bulgakov aktivně zapojoval do veřejných disputací s bolševickými intelektuálními elitami, např. se zmíněným Lunačarským o náboženství nebo s teoretikem práva Michailem Rejsnerem o revolučním násilí. Na veřejné platformě tak lidovému komisaři vmetl do tváře: „Ano, soudruzi, revoluce nebyla naprosto ospravedlněna. [...] Krve ani bahna neubylo, ale jen přibylo. Násilí vítězí jako dříve."[27] Na jedné straně tak Valentin Bulgakov pokračoval ve veřejné kritice státu, na druhé straně však vstupoval do konstruktivního dialogu s představiteli moci. Nevíme, zda na tento dialog jakkoli odmítavě reagovaly anarchistické kruhy (jako výše karikovaný anarchista ve vzpomínkách na Jasnou Poljanu). Je však zřejmé, že protibolševicky naladěné představitele ruské politické emigrace si Bulgakov svým otevřeným postojem k bolševikům nenaklonil. „To, co je třeba v Sovětském Rusku, se úplně nehodí

25 V. BULGAKOV, *Žije Tolstoj nebo umřel?*, in: Ve šlépějích Tolstého: veřejné přednášky Valentina Fjodoroviče Bulgakova, posledního tajemníka L. N. Tolstého, za doby ruské revoluce v létech 1917–1922, Praha 1923, s. 10.

26 Komentář k reformě školství srov. V. F. BULGAKOV, *Universitět i uiversitětskaja nauka (počemu ja vyšel iz universitěta?)*, Moskva 1910, příloha „Čerez vosem let". (K voprosu o sovremennoj reforme školy).

27 V. BULGAKOV, *L. Tolstoj a K. Marx*, in: Ve šlépějích Tolstého: veřejné přednášky Valentina Fjodoroviče Bulgakova, posledního tajemníka L. N. Tolstého, za doby ruské revoluce v létech 1917– 1922, Praha 1923, s. 55.

tady [na Západě]. Tam má polemika se „soudruhem" Lunačarským smysl, tady je náš postoj k soudruhům kategoričtější." Komentoval později v berlínské emigraci Bulgakovovy diskuze národní socialista Sergej Melgunov.[28] V meziválečném Československu si Bulgakov získal srdce antibolševických krajanů prohlášením na půdě Svazu ruských spisovatelů a žurnalistů v ČSR, jemuž předsedal, když vysvětloval svou – mnohým podezřelou – snahu o návrat do Sovětského svazu: „Tak, jako jsem ochoten podat ruku zloději nebo prostitutce, tak jsem ochoten podat ruku i představiteli sovětské vlády."[29]

V období hladomoru v Povolží byl Bulgakov jedním z organizátorů pomoci obětem v humanitární organizaci Všeruský výbor pro pomoc hladovějícím (Pomgol), jejíž existenci bolševické vedení nějakou dobu trpělo. Po úředním rozpuštění této občanské iniciativy v roce 1921 ovšem neváhal požádat o přijetí ani do státní Ústřední komise pro pomoc hladovějícím. V dopise jejímu předsedovi Michailu Kalininovi však nezapomněl poznamenat: „[...] moje nábožensko-anarchistické názory [...] nemohou být překážkou pro naši vzájemnou spolupráci, stejně jako moje předchozí účast na činnosti Všeruského výboru pro pomoc hladovějícím, kam jsem svého času vstoupil rovněž z pohnutek všelidského a humánního charakteru."[30] Tady už Bulgakov nejen diskutuje, ale přímo nabízí spolupráci autoritativnímu státu, bude-li spojena výhradně s humanitární činností.

Nový domov – liberálně demokratický a národní

Začátkem roku 1923 byl Valentin Bulgakov s rodinou ze sovětského Ruska vypovězen a jeho novým domovem se stalo Československo. V československém exilu se prostřednictvím spolku Nový Jeruzalém evangelického kněze a pacifisty Přemysla Pittra ihned zapojil do činnosti mezinárodních protiválečných organizací.[31] V létě

28 Literární archiv Památníku národního písemnictví v Praze (LA PNP), fond Valentin Fjodorovič Bulgakov (VFB), přijatá korespondence, konvolut korespondence připravené k vydání, které se nerealizovalo, dopis Sergeje Melgunova Bulgakovovi z 10. června 1923.

29 V. F. BULGAKOV, Otryvki iz zapisej o russkich i čechach (Oskolki Rossiji I), in: Ljubov Beloševskaja (ed.), *Vospominanija, dněvniki, besedy: (russkaja emigracija v Čechoslovakiji)*, Praha 2011, s. 333.

30 Rossijskij gosudartvennyj archiv litěratury i iskusstva (RGALI), fond 2226, jed. chraněnija 294, dopis Bulgakova Michailu Kalininovi sine anno.

31 Srov. Jiří KŘESŤAN, *Valentin Bulgakov a radikální pacifisté v Československu*, in: Václav Veber et al., Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*:* Sborník studií, 3, Praha 1995, s. 26–31.

1923 se spolu v dánském Nyborgu zúčastnili konference Hnutí pro mezinárodní smír (International Fellowship of Reconcilliation, IFR), křesťanské radikálně pacifistické internacionály, kde Bulgakov vystoupil s řečí, v níž projevil vůli spolupracovat s vládami nejen na humanitárních, ale i obecně prospěšných projektech: „To neznamená, že musíme všichni přistoupit na hledisko „pedan[tského?] anarchismu", je-li možno se tak vyjádřit. Můžeme spolupracovat s jakoukoli vládou v jakékoli užitečné činnosti (železnice, pošta, škola). Ale jakmile dojde na fyzické násilí nad jinými občany, ať už naší či cizí země, musíme kategoricky odmítnout se podřídit a být v tom pevní jako kámen. [...] Naším konečným cílem jako antimilitaristů musí být snaha postupně izolovat všechny vlády v jejich násilnické činnosti."[32]

Středoevropská realita versailleského uspořádání a konkrétně jeho československá varianta uvedla náboženského anarchistu Bulgakovova doprostřed dialektiky dvou principů, na nichž byla budována masarykovská státnost. Na jednu stranu Bulgakov apeloval na humanistické republikánské ideály (pravda, z pragmatických pohnutek a dost vágně), když se v dopise prezidentu Masarykovi přimlouval za propuštění dvou odpíračů vojenské služby a žádal pro ně alternativu veřejně prospěšné práce slovy o tom, že „pobyt těchto čistých lidí ve věznici by protiřečil ušlechtilé tváři svobodného, skutečně demokratického, humánního a svým duchem velikého Československa."[33] Na druhou stranu si v mladém národním státě tím více uvědomoval absurditu tvoření hranic podle umělého konstruktu národa. Na další konferenci Hnutí pro mezinárodní smír v rakouském Gamingu v září roku 1925, která se věnovala národnostním menšinám, pronesl řeč, v níž zdůraznil tři zhoubné pilíře ideologie národního státu, a řekl, že nacionalismus neznamená jen lásku k vlasti, ale také (1) rasistické vyvyšování vlastního národa nad ostatní, (2) připisování takřka metafyzického významu sjednocení národa státem a (3) odhodlání takové sjednocení všemi prostředky bránit. V národnostně promíšeném světě nelze podle něj spravedlivého rozdělení do národních států docílit. Například „Srbsko, do jehož obrany před ‚zákeřným' Rakouskem-Uherskem se [Dohoda] vrhla, [...] se samo stalo ‚imperialistickým' a mnohojazykovým státem, svého druhu malým Rakouskem-Uherskem."[34] Takto racionálně vyargumentovaný antinacionalismus deklaroval vyhnanec Bulgakov i na úrovni emocí a vlastní sebeidentifikace, když při

32 LA PNP, fond VFB, vlastní rukopisy, stati, články, přednášky, Christijanskij kommunizm – cikl lekcij, O christijanskoj revoljuciji.

33 LA PNP, fond VFB, odeslaná korespondence, dopis Tomáši Garigue Masarykovi ze dne 28. ledna 1924.

34 LA PNP, fond VFB, vlastní rukopisy, stati články, přednášky, Nacionalizm s obščestvenno-političeskoj i religioznoj toček zrenija 6.(7.?) září 1925, Kienberg-Gaming. O situaci československých

různých příležitostech opakoval, že nebýt jazykové bariéry, necítil by se – v příkrém kontrastu k většině první vlny ruské emigrace – jako emigrant.[35]

Mezinárodní hnutí ke křesťanskému komunismu

Když jsme na počátku textu hovořili o perspektivách, které nastiňoval Tolstoj jako alternativu soudobému státocentrickému uspořádání společnosti, zmínili jsme dobrovolně spolupracující zemědělské komuny.[36] Bulgakov, který měl s takovou spoluprací určitou zkušenost z ruského prostředí, se později pokusil z Prahy zprostředkovat mezinárodní kontakty. Už od počátku emigrace a své spolupráce s Novým Jeruzalémem promýšlel spolu s Přemyslem Pittrem možnosti mezinárodní spolupráce mezi spřízněnými duchovně-aktivistickými iniciativami. Vhodnou platformou pro takové sbližování se ukázalo být už zmíněné Hnutí pro mezinárodní smír (IFR), svého druhu křesťanská protiválečná internacionála založená roku 1919 v nizozemském Bilthovenu.[37] Účast na jejích konferencích využívali Bulgakov s Pittrem mimo jiné k navázání kontaktů se západoevropskými křesťanskými komunami a prezentaci záměru pomoci takovým stykům institucionální základnou. Ta podle nich neměla iniciovat vznik komun, ani podřídit ty, které už existovaly, jednotnému programu, ale zprostředkovat výměnu zkušeností a idejí mezi nimi.[38]

Tak byly během konference IFR v bavorském Oberammergau v srpnu 1926 položeny základy Mezinárodního hnutí ke křesťanskému komunismu, jehož hlavní sekretariát sídlil v Praze a které od počátku sdružovalo přes desítku křesťanských

---

Němců Bulgakov pomlčel a můžeme se tak jen dohadovat, co všechno je skryto pod slovy „Další příklady podobné „změny dekorací" nebudu vyjmenovávat. Jsou příliš evidentní."

35 O ne-emigrantské identitě Bulgakova a jeho místě mezi emigranty z bolševického Ruska srov. Vojtěch PÍCHA, «Ich bin kein Emigrant». Dvojnaja emigracija Valentina Bulgakova, in: Zdeněk Pechal, Litěratura russkoj emigraciji, Olomouc 2016, s. 121–127.

36 O pestrém fenoménu boomu autonomních komun v počátcích sovětského Ruska srov. Dominique DURAND, *Kommunizm svojimi rukami: obraz agrarnych kommun v Sovetskoj Rossiji*, Sankt-Petěrburg 2010. Kontext tomuto překladu z francouzského rukopisu dala v obsáhlé předmluvě Irina Gordějeva.

37 Vývoj forem radikálního křesťanského pacifismu napříč dějinami křesťanství sleduje zevrubně Peter BROCK, *Twentieth-century pacifism*, New York 1970.

38 Ideu a historii vzniku Mezinárodního hnutí ke křesťanskému komunismu shrnuje například první číslo jeho Bulletinu, srov. LA PNP, fond VFB, vlastní rukopisy, pracovní materiály k činnosti v organizacích, Mezinárodní hnutí ke křesťanskému komunismu, Bulletin Mezinárodního hnutí ke křesťanskému komunismu, č. 1.

komun od Kanady přes západní a střední Evropu, Balkán až po Sibiř. Komuny měly různou tradici v oblasti praktické činnosti ale společnou vizi světa bez násilí, božího království, kterému je třeba jít vstříc popularizací ideje mezi širší hledačskou veřejností.

Československá buňka se věnovala především osvětové činnosti (distribuce desetitisícového nákladu manifestu hnutí osobnostem veřejného života a spolkům, pravidelná veřejná „kázání" Pittra, besedy o obrodě společnosti se zahraničními hosty). Rovněž aktivně podporovala rodiny mužů perzekvovaných za odmítnutí účasti na povinné vojenské službě. V této své aktivitě se však dostávala do přímého konfliktu se zájmy československého státu tím, že poškozovala jeho brannost. Přemysl Pitter za tyto aktivity strávil 5 měsíců ve vězení.[39]

Přestože byly stanovy hnutí na přelomu let 1926 a 1927 státem schváleny, státním úřadům byla trnem v oku především morální a materiální podpora odpíračům, jejichž soudní procesy bedlivě sledovaly. V srpnu 1928 Presidium zemské správy politické v Praze oznámilo Presidiu policejního ředitelství tamtéž, že „Ministerstvo národní obrany upozornilo Ministerstvo vnitra na další případ odpírání konání vojenské povinnosti" a že „při projednávání trestního případu proti vojínu v záloze Jaroslavu Tůmovi [...] bylo zjištěno, že k protizákonnému jednání sveden byl organisací ‚Hnutí pro křesťanský komunismus v Československu'."[40] Úředník dále argumentoval, že „Hnutí pro křesťanský komunismus poskytlo podle sdělení ministerstva národní obrany ihned jmenovanému na jeho žádost obhájce a další přívrženec tohoto hnutí [...] po dobu žní bezplatně pracoval a pomáhal na hospodářství žalovaného, který byl ve vyšetřovací vazbě, a i dopisem pokusil se povzbuzovati Tůmu k setrvání v odporu." Činnost spolku byla do konce roku 1928 zastavena, a to především na základě argumentu, že hnutí svou podporou odpíračů a propagandou odpíračství ve svém manifestu překračuje obor působnosti vymezený ve stanovách a „porušuje veřejný pořádek a řád".[41]

39 Srov. např. Jiří KŘESŤAN, *Valentin Bulgakov a radikální pacifisté v Československu*. in: V. Veber, et al., Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945, Sborník studií, 3, Praha 1995, s. 26–31, nebo kapitolu *Ve prospěch odpíračů* (s. 91–98) monografie Pavel KOSATÍK, *Sám proti zlu: život Přemysla Pittra (1895–1976)*, Praha 2009.

40 Archiv Hlavního města Prahy (dále AHMP), fond Spolkový katastr, sign. SK XXII/1437, opis zprávy Presidia Zemské správy politické Presidiu policejního ředitelství z 20. 8. 1928. Předsedkyně Mezinárodního hnutí ke křesťanskému komunismu Pavla Moudrá při výslechu skutečně doznala, že na rozdíl od všech ostatních podpořených odpíračů byl Jaroslav Tůma členem spolku už před procesem.

41 Ibidem, Z oznámení Prezídia policejního ředitelství o zastavení činnosti spolku z 5. 9. 1928.

Autorem zmíněného Manifestu Mezinárodního hnutí ke křesťanskému komunismu byl Valentin Fjodorovič Bulgakov. Byla v něm vyložena nejen obecná idea s akcentem na mravní obrodu lidstva, ale rovněž konkrétní představy ideálního stavu společnosti, k němuž mělo úsilí hnutí směřovat, a to v oblasti etiky, sociálního života a politiky. Nejuchopitelnější pasáží se pro československou policii stala závěrečná zmínka o prostředcích, jimiž příznivci hnutí chtěli dosažení cílů napomoci „na poli hospodářské přeměny".[42] Tyto pasáže manifestu už podle zemského vicepresidenta Leopolda Šroma svědčily o tom, že „není pouze účelem spolku ‚tvořiti mravní a sociální společenství na základech Kristovy nauky a řádu jí odpovídajícího', jak uvedeno jest v §u 2 stanov, nýbrž že činnost tato vyvíjí se převážně ve směru antimilitaristickém, jak patrno jest ze zásad a programu, ba že dokonce výslovně propaguje se zásada neúčasti /non-cooperation/, jejímž důsledkem právě jest odpírání konání vojenské povinnosti."[43]

Přestože byl Bulgakov autorem z hlediska státních orgánů závadného textu, ve spisech o rozpuštění spolku nefiguruje. Hrál roli inspirátora a ideologa, prezentoval projekt na konferencích IFR (už v Nyborgu 1923, v Oberammergau 1926), na stránkách Pittrova časopisu *Sbratření* zprostředkovával kontakty mezi jednotlivými komunami a na ustavující schůzi byl zvolen čestným předsedou, nicméně do další činnosti hnutí se aktivně nezapojoval. Možná toto mlčení souvisí se snahou Bulgakova se přes všechny rozpory s bolševickou vládou vrátit do Ruska. Tato jeho snaha kulminovala právě v době úředního zastavení činnosti hnutí.[44]

Angažmá Valentina Bulgakova v zakládání a činnosti Mezinárodního hnutí ke křesťanskému komunismu má vůči instituci státu dvě roviny. V rovině ideologické šlo o pokus zasít alternativu státocentrickému uspořádání společnosti, a to včetně jeho sovětské varianty. Scestnost bolševického „nuceného", „dekretového" komunismu shrnul Bulgakov v programovém projevu slovy: „Zákony nemohou učiniti lidi lepšími – lidé zůstávají, jakými byli dříve."[45] Skutečný, křesťanský komunismus se tak musí zakládat na etice, nicméně náboženský člověk se podle něj

42 LA PNP, fond VFB, vlastní rukopisy, pracovní materiály k činnosti v organizacích, Mezinárodní hnutí ke křesťanskému komunismu, Manifest Hnutí ke křesťanskému komunismu, s. 8.

43 AHMP, fond Spolkový katastr, sign. SK XXII/1437, opis zprávy Presidia Zemské správy politické Presidiu policejního ředitelství z 20. 8. 1928.

44 Jak víme z korespondence Bulgakova s Vladimirem Bonč-Brujevičem, faktickým Leninovým tajemníkem, jehož s Bulgakovem sbližoval zájem o pacifismus křesťanských sekt a vyjednávání ohledně zakládání Tolstého muzea v Moskvě po říjnu 1917. Srov. RGALI, fond 2226, jed. chr. 504, dopisy Bonč-Brujeviče Bulgakovovi z 3. května a 5. června 1928.

45 Valentin BULGAKOV, *Možnost křesťanského komunismu* (ze stenogramu přednášky), Sbratření 2, 1925, č. 1, s. 4.

může a má zapojovat do projektů státu, které mohou pomoci odstranit násilí.[46] Druhou rovinou byl střet s orgány československého státu, který se aktivitami hnutí cítil být ohrožen a který nakonec spolek úředně rozpustil.

Tolstoj versus Lenin … Gándhí!

Z obecného promýšlení zásadní aktivistické otázky „Co dělat?" vzešla v roce 1930 Bulgakovova brožurka *Tolstoj, Lenin, Gándhí*. Samotný její titul vyvolal v českém tisku i v zahraniční ruskoemigrantské publicistice bouřlivé reakce, v nichž někteří autoři považovali za svatokrádežné zmínit tyto tři osobnosti na jednom řádku, často aniž by publikaci četli.[47] Bulgakov v textu porovnává přístup k společenské realitě u tří významných sociálních myslitelů: jestliže Tolstoj (teze) byl, jak jsme již viděli, přísným mravním individualistou vyznávajícím pro konání dobra jen osobní sebezdokonalování, a Lenin (antiteze), který při sledování téhož cíle (svobody, rovnosti a bratrství) podřídil jednotlivce kolektivnímu násilí, pak se Gándhí stal syntézou, třetí cestou, která v pasivním odporu vůči násilné koloniální nadvládě zahrnovala jak individuální, tak i efektivně masový prvek pacifistické práce.[48]

V diskuzích následujících vydání publikace šla skutečně do hloubky zvláště ta, které se Valentin Bulgakov zúčastnil v pražském Eurasijském semináři v lednu 1931.[49] Považoval nicméně i zde za důležité zdůraznit, že k pochopení fenoménu bolševismu nestačí prohlásit Lenina za divokého Asiata, špiona a banditu, nýbrž že je ho skutečně třeba považovat za velikého vůdce sociálního hnutí, osobnost, která představuje, starozákonními slovy, „mene tekel" pevnosti kapitalismu.[50] To však podle Bulgakova nic neměnilo na tom, že státem řízený sovětský revoluční teror je s ohledem na cíl osvobození lidstva ve skutečnosti Leninovou porážkou. Celá diskuze se soustředila kolem instituce státu a pojmu násilí. Z Bulgakovových pozná-

46 Idem, *O křesťansko-revoluční součinnosti* (ze stenogramu přednášky VFB), Sbratření 2, 1925, č. 2, s. 8.

47 Například Alexandr Jablonovskij ve svém fejetonu: Alexandr JABLONOVSKIJ, *Nikto, kak svoj*, Vozroždënije, 12. 10. 1996.

48 V. F. BULGAKOV, *Tolstoj, Lenin, Gandi*. Praha 1930.

49 O obsahu diskuze čerpám ze zevrubných Bulgakovových zápisků uložených v LA PNP, fond VFB, vlastní rukopisy, stati články, přednášky, Istinnyj smysl mojej brošjury „Tolstoj, Lenin, Gandi".

50 Tak se o Leninovi téhož roku vyjádřil Bulgakov v projevu na konferenci organizace *War Resisters International* ve francouzském Lyonu. LA PNP, fond VFB, vlastní rukopisy, stati články, přednášky, Indija – velikij opyt.

mek, jimiž reagoval na argumenty o tom, že stát plní důležitou roli při ochraně slabých, lze vyčíst, že tuto roli státu uznával a podporoval (o ochotě spolupracovat se státem na zmírnění konfliktů vedoucích k násilí jsme se koneckonců dozvěděli už výše). Ivan Semjonovič Běleckij a Jekatěrina Dmitrijevna Kuskova trvali na tom, že Gándhí je rovněž představitelem „pro-státního" hnutí, bojovníkem za státní suverenitu. Pro Bulgakova však byl Gándhí především sociálním reformátorem a inspirativní na něm byla jeho metoda, nikoli národně-osvobozenecký boj. Konstantin Alexandrovič Čcheidze uznal, že Tolstoj i Lenin jsou symboly krize státu a v intencích eurasijství vyzdvihl, že všichni porovnávaní myslitelé jsou představiteli „východu". Bulgakov pro sebe shrnul debatu slovy o tom, že se prokázalo, že zmíněná tři jména nepostavil vedle sebe nadarmo, jen idea bezstátí byla ještě příliš nová a nezvyklá.

„Krize pacifismu"

Před evropskou pacifistickou scénou, která zažila nebývalý rozvoj po otřesu totální války let 1914–1918, vyvstávala s růstem totalitárních tendencí nová dilemata. Jak píše Peter Brock, řada lidí se stala členy „pacifistického hnutí, aniž by si plně uvědomovala důsledky svého postoje. Mezi pacifisty se tak ocitli zastánci třídního boje a obhájci vojenské síly Sovětského svazu vedle příznivců sankcí Ligy národů a stoupenců ozbrojené mezinárodní vlády, a zároveň ti, kteří vyznávali evangelium usmíření a praktickou sílu nenásilí."[51] Za počátek konce této různorodé koalice se považuje především nástup nacismu v Německu v roce 1933 a španělská občanská válka (1936–1939). Těsně před vypuknutím druhé světové války se tak pacifistické publikum smrsklo opět na jádro radikálně etických náboženských společenství. Nejvýraznějším symptomem „velkého štěpení" a největším zklamáním soudobých radikálních pacifistů byl veřejný odklon Alberta Einsteina od odpíračství vojenské služby a propagace nenásilí v důsledku nástupu nacistů v Německu k moci. Bulgakov nicméně už dlouho předtím upozorňoval především na pošilhávání západních pacifistů po sovětské variantě léčby imperialistických válek.

Poté co Romain Rolland jako jedna z celebrit pacifismu a obdivovatel Gándhího začal ve dvacátých letech postupně vnímat Sovětský svaz jako účinnou bariéru fašismu a poslal veřejné blahopřání sovětské vládě k desátému výročí revoluce, vyměnil si s ním Bulgakov několik dopisů, v nichž si oba myslitelé vyjasňovali sta-

51 BROCK, Peter. *Twentieth-century pacifism,* New York 1970, s. 128.

noviska.[52] Bulgakov se tak dozvěděl, že Rolland rozlišuje násilí reakční a násilí pokrokové, které se vyznačuje hrdinskostí a nezištností, sebeobětováním se ve jménu ideálu. Právě takové násilí spatřoval Rolland v ruské revoluci, která vyvrcholila převzetím moci bolševiky. Přes veškeré chyby sovětů je ji podle Rollanda třeba bránit jako nutnou protiváhu evropsko-americké reakce.[53] Argumentu o tzv. idealistickém násilí oponoval Bulgakov slovy, že pokud bychom připustili takové rozdělení násilí, pak „všechny světové zločiny budou ospravedlněny: protože neexistoval násilník [...], který by netvrdil, že před ním stojí důležitý, užitečný a ušlechtilý cíl."[54]

Dalším předmětem zklamání byla pro Bulgakova účast na ambiciózním Světovém kongresu proti (imperialistické) válce konaném v Amsterdamu v srpnu 1932. Setkání dvou tisícovek delegátů z nejrůznějších protiválečných hnutí, organizací a politických stran oficiálně zaštiťovali Henri Barbusse, Romain Rolland a Maxim Gorkij, fakticky měl však celou organizaci na starosti německý komunista Willi Münzenberg.[55] Z celého sjezdu se proti očekávání Bulgakova (a dalších, ale nemnohých) stala manifestace solidarity se Sovětským svazem tváří v tvář hrozbě jeho napadení. Takřka jednohlasně schválený manifest hlásal, že „jedině destrukce kapitalistického systému definitivně odstraní válku".[56] Bulgakov, který se kongresu společně s Pittrem za ruskou, respektive československou sekci War Resisters' International (Internacionála odpůrců války, WRI) účastnil, na něj reagoval velmi emotivně v dopise Runhamu Brownovi, čestnému tajemníkovi WRI.[57] V něm připomínal, že spolu s Pittrem podmínili svou účast na kongresu veřejným odmítnutím principu občanské války, místo toho že se však posílala zdravice Rudé armádě. Na základě toho, že odpovědný delegát WRI na sjezdu neprotestoval proti prohlášení prezidia kongresu, které bylo v rozporu se zásadami hnutí, obvinil WRI ze spolčování s násilnickou partají. Prohlásil, že „takové směřování naší práce mě nemůže uspokojovat, možná proto, že jsem revoluci prožil na vlastní kůži, nejen četl romantické a snobské články o její ‚strašlivé kráse'" a že „je nutné bojovat nejen proti kapi-

52 Rollandův příklon k sovětskému zřízení sleduje zevrubně Michael DAVID-FOX, *The 'Heroic Life' of a Friend of Stalinism: Romain Rolland and Soviet Culture*, Slavonica 11, April 2005, č. 1, s. 3–29.

53 LA PNP, fond VFB, přijatá korespondence, konvolut korespondence připravené k vydání, které se nerealizovalo, dopis Romaina Rollanda Valentinu Bulgakovovi z 11. dubna. 1929.

54 Ibidem, dopis Valentina Bulgakova Romainu Rollandovi z 13. 5. 1929.

55 Pozadí organizace sjezdu dokládá na číslech Guenter LEWY, *The Cause That Failed: Communism in American Political Life*, New York 1990, s. 167–168.

56 Ibidem.

57 Srov. LA PNP, fond VFB, odeslaná korespondence, dopis Valentina Bulgakova Runhamu Brownovi z 13. 10. 1932.

talistickému, ale také proti rudému imperialismu! Je třeba pozvednout hlasy ve prospěch vykořisťovaných a pronásledovaných nejen v zemích soukromého kapitalismu, ale rovněž v zemích státního kapitalismu!“[58] I tato zkušenost pak vedla k tomu, že Bulgakov s WRI rozvázal formální spolupráci[59], protože mu její práce připadala příliš politikařící: „kolik víry kladou někteří přátelé do úlohy „komunistického“ Ruska! Přitom má Rusko největší armádu v Evropě a […] stále se připravuje k válce a vězí v režimu diktatury, největšího násilí a utiskování. Členové WRI řeční často proti válce, ale přitom, zapomínajíce na stanovy hnutí, nikdy nemluví o násilné revoluci […]. Zdvořile čekají, až revolucionáři pozabíjejí tisíce a tisíce lidí a tím přinesou lidstvu „osvobození“ od kapitalismu,“ psal v květnu 1935 svému příteli Pittrovi lámanou češtinou.[60] Dopis však neodeslal.

Vzhledem k tomu, že Valentin Fjodorovič Bulgakov nebyl solitérním myslitelem, ale v intencích svého přesvědčení byl, jak jsme už viděli, zapojen do řady organizací a hnutí, potřeboval vedle ideologie neustále promýšlet i taktiku veřejného aktivismu. Vnímal nekončící dilema mezi snahou přitáhnout masy (a obětovat tak část ideje demagogii) a čistotou ideje (zůstat tak osamoceni).[61] A právě proto, že považoval práci s veřejným míněním za jednu z nejdůležitějších složek pacifistické práce, vnímal afiliaci svých soudruhů k sovětskému experimentu jako skutečnost, která antimilitarismus kompromituje. Zdůrazňoval, že vrátit mu kredit dokáže jen „oddanost principu ‚neodpírání zlem‘ v žádném případě“ a „obnovení úcty k člověku, k jeho životu, k jeho vnitřní důstojnosti“ v materialismem odkojené epoše. Prohlásil tak v projevu pro Hnutí pro mezinárodní smír v Československu v prosinci 1935.[62] V témže projevu už nezazněla explicitní nezbytnost odmítnutí instituce státu, nýbrž jen trojjediná „minimální“ aplikace křesťanského anarchismu: odmítnutí věznění a trestu smrti, války a násilné revoluce.

V roce 1936 vyhlásila newyorská bahaistická New History Society (Společnost nové historie) soutěž o nejlepší esej na téma „Jak mohou národy světa dosáhnout všeobecného odzbrojení“. Mezi třemi tisícovkami prací získal Bulgakov za

58 Ibidem.

59 Bulgakov figuroval do roku 1934 jako člen Mezinárodního výboru WRI za ruskou sekci. Srov. Devi PRASAD, *War is a crime against humanity*: *The Story of War Resisters' International,* London 2005, s. 462.

60 LA PNP, fond VFB, přijatá korespondence, neodeslaný dopis Pittrovi z 6. dubna 1935.

61 Srov. LA PNP, fond VFB, vlastní rukopisy, přednášky, stati, poznámky, Moja diskussija s R. Rollanom i A. Ejnštejnom o nasiliji, přednesená v Praze pro IFR 4. května 1934.

62 LA PNP, fond VFB, vlastní rukopisy, přednášky, stati, poznámky, Něprotivlenije zlu zlom v obščestvennoj žizni.

svůj text jednu ze šesti kontinentálních cen – za Evropu. V něm konzistentně (obdobně jako v manifestu *Vzpamatujte se, lidé-bratři!*) předložil jako nejvýznamnější příčiny zbrojení obranu území národních států (v případě mezinárodních válek) a obranu privilegií vládnoucích vrstev (v případě represivního aparátu státu a revolucí) a kritizoval spory v protiválečném hnutí vyvolané z jeho pohledu politizací: zatímco „pravicoví" antimilitaristé (zastánci obrany země) brojí proti „levicovým" (zastáncům revoluce), ti zase předhazují prvně zmíněným: „vaší války my nechceme a neúčastníme se jí, zato vy nám prosím nepřekážejte vytvořit pěknou revoluci, v které my vás pobijeme". Protože musí být antimilitarismus všelidský, je výchova mládeže v třídně-materialistickém duchu podle Bulgakova stejným zločinem jako výchova v duchu nacionálně-šovinistickém.[63]

Jak jsme viděli, takzvaná krize pacifismu 30. let, nebo „krize politického pacifismu", jak ji nazýval Bulgakov, byla vedena sporem těch, pro něž některé státy byly lepšími, svobodnějšími než jiné (nacistické Německo), a proto bylo třeba je bránit i ozbrojenou cestou (Einstein), a těch, pro které bylo vítězství lidí nad kapitálem, třeba i ozbrojené (Sovětský svaz), hlavní zárukou světa bez válek (Rolland). Jak pro jedny, tak pro druhé byl jedinou účinnou silou proti militarismu – stát. Bulgakov nechtěl proti dvěma zmíněným stranám postavit třetí: agitaci za zrušení státu jako léku pro všechny nemoci společnosti. Chtěl společně s oběma stranami stavět na společném základě – principu nenásilí, které by, důsledně vzato, odstranilo stát jako přirozený důsledek, nikoli příčinu nemravného stavu společenských vztahů. Za nejdůraznější nositele této ideje považoval ještě v roce 1938 odpírače vojenské služby.[64]

Epilog pacifisty

Dlouhé angažované meziválečné období pro Bulgakova rokem 1938 skončilo. Za druhé Československé republiky a v počátcích okupace se cele věnoval přednáškám z ruské literatury na Ruské svobodné univerzitě v Praze, práci v jím založeném Ruském kulturně-historickém muzeu ve zbraslavském zámku a sestavování encyklope-

63 LA PNP, vlastní rukopisy, poznámky, stati, přednášky, Jak mohou národové světa uskutečnit všeobecné odzbrojení?

64 Anglický překlad zmíněné Bulgakovovy eseje pro *The New History Society vyšel pod titulem Individual Refusal to Bear Arms Will Lead to a Mass Movement Against War*, New History 7, 1938, č. 5, s. 3–6.

dického slovníku ruské literární emigrace.[65] V den napadení Sovětského svazu nacistickým Německem byl Bulgakov jako držitel sovětského pasu zatčen a strávil celkem dva a půl roku ve věznicích a v táboře pro internované sovětské občany v bavorské pevnosti Wülzburg.[66] Po osvobození tábora se dostal do Prahy, na Ministerstvu informací redigoval bulletin o Sovětském svazu, než se mu podařilo s rodinou v srpnu 1948 odjet do SSSR, kde se záhy stal kustodem Tolstého muzea v Jasné Poljaně. V této funkci v roce 1966 zemřel.[67]

Jeho náhled na instituci státu přitom během válečných let prodělal na první pohled fundamentální proměnu: „A právě sovětské mládeži se úsilí o lepší svět slévá s láskou k Vlasti a k jejímu poslání, láskou k věci veliké revoluce, věci přerodu lidstva, věci Lenina-Stalina, která konec konců vyrostla z nejhlubších tradic ruského myšlení a ruské kultury," pronesl ve slavnostní řeči jménem rodičů k absolventům Sovětské střední školy v Praze 28. června roku 1947.[68] Podobná prohlášení, která v poválečném období můžeme nalézt v Bulgakovových projevech, vzpomínkových a bilančních dílech i korespondenci, lze jen zčásti přisoudit přetvářce před státním aparátem motivované touhou po návratu do Ruska, snahou o vydání jednotlivých děl nebo existenčním konformismem.

Jedním z hlavních motivů ústupu Bulgakova z radikálně etické pozice je nejspíš otřesný zážitek druhé světové války v kůži člověka, který v meziválečném období vynaložil veškerou životní i intelektuální energii k boji proti násilí, a to i uvnitř pacifistického tábora. Ve svých pamětech z období internace v Německu popsal své dojetí z pamfletu, v němž Stalin při přípitku na počest velitelům Rudé armády pronáší chvalozpěv na trpělivý ruský lid: „Mimoděk si člověk vybaví zničující tolstojovskou kritiku státu a přemýšlí, zda je vždy vhodná. ‚Kdysi byly státy nezbytným menším zlem,' říká L. N. Tolstoj v článku Vlastenectví a vláda, […], ale dnes se vlády staly nepotřebným a mnohem větším zlem, soudě podle všeho, co provádějí se svým lidem.' […] Na tom zakládal Tolstoj své učení o státu, nebo přesněji o bezstátí. Lidé se po dvou tisících let od vzniku křesťanství stali dobrými. Stát už nepotřebují. Ach, jak se Lev Nikolajevič mýlil! Jak si idealizoval moderního člověka! A jak je dobře,

65 Stručně srov. V. F. Bulgakov, *Kak prožita žizň*, s. 767. O zakládání a chodu muzea podrobněji srov. Idem, *Russkij kulturno-istoričeskij muzej (1934–1939)*, Ariavarta, 1999, č. 3, s. 149–198.

66 Své věznění reflektoval v V. F. BULGAKOV, *V carstve svastiki: Po tjurmam i lagerjam*. Moskva, 2005, č. 7, s. 112–157.

67 Biografická data opět srov. V. F. BULGSKOV, *Kak prožita žizň*, s. 767–780.

68 LA PNP, fond VFB, vlastní rukopisy, poznámky, stati, přednášky, Pozdravlenije moloďoži.

že ze svého hrobu už neviděl, jaké bouře se přehnaly přes lidstvo ode dne jeho smrti – 7. listopadu 1910!"[69]

Bulgakovovy kontakty s někdejšími soudruhy zřídly, nicméně neochladly. Právě jim, s nimiž ho pojila mnohaletá nesnadná spolupráce na budování světa bez násilí, se cítil být zavázán objasňovat své možná překvapivé postoje. Když Runham Brown, čestný tajemník War Resisters' Interational, obnovoval na podzim roku 1945 spojení s někdejším členem mezinárodního výboru WRI za Rusko a vyjádřil obavy z rostoucí nedůvěry mezi západem a Sovětským svazem a ochotu pracovat na překonání této nedůvěry, pohnulo to Valentina Bulgakova, jak se vyjádřil, k napsání „politického dopisu": „[...] Mé přesvědčení se tedy nezměnilo, ale před evidentní skutečností nelze zavírat oči. Ostatně můj ideál nenásilného boje vůbec není těmto novým sovětským lidem cizí: naopak, jak jsem se přesvědčil v řadě rozhovorů, je i jejich ideálem. Jen v metodách boje se lišíme. My, následovníci Tolstého, jsme šli cestou náboženské, etické propagandy a osobního příkladu, ale teď vidíme, že tato metoda byla nedostatečná: nezabránila vzplanutí ohromného mezinárodního masakru. A neseme za to odpovědnost. Je zřejmé, že jsme neudělali vše, co jsme mohli, co bylo třeba. Vždyť naše úloha nespočívá jen v tom, abychom se osobně osvobodili od účasti na válčení. Náš úkol je v tom, aby války skončily, aby lidstvo netrpělo, [...] aby se zas a znova neopakovalo, že bude nuceno položit na oltář „boha války" 17 milionů obětí."[70] Změna metody byla tedy pro Bulgakova vyvozením vlastní odpovědnosti.

Někdejší Tolstého tajemník se tak po iniciačním prožitku druhé světové války ocitl na místě „levicově" politizovaných meziválečných pacifistů (Rolland), jejichž ignoraci nebo relativizaci revolučního násilí kdysi tak ostře kritizoval. V očích Bulgakova Rolland opsal kruh: absolutní autorita – renegát – skutečný humanista. Když se v posmrtně vydaném (2014) bilancujícím filozoficko-ideologickém traktátu *V spore s Tolstym. Na vesach žizni* (*V debatě s Tolstým. Na vahách života*) Bulgakov vyrovnává s dichotomií ducha a hmoty, cituje Rollandův *Život Michelangelův*: „‚Nenávidím slabošský idealismus, který odvrací oči od temných stránek života a slabostí ducha.' Slabošský idealismus – jak přiléhavý výraz! [...] ‚Skutečné hrdinství je jen v tom, vidět svět takový, jaký je, a jako takový ho milovat,' čteme dále u francouzského spisovatele. To jsou slova skutečného humanismu, té nejvyšší jakosti. To je ten základ, na kterém musíme stavět záměry ohledně budoucnosti lidstva a pokroku jak duchovně-kulturního, tak i společensko-materiálního.

69 V. F. BULGAKOV, *V carstve svastiki: Po ťjurmam i lagerjam.* Moskva, 2005, č. 7, s. 152.

70 LA PNP, fond VFB, odeslaná korespondence, dopis Runhamu Brownovi z 25. prosince 1945.

Není možné se odpoutávat od země. Jestliže se jí byť na milimetr vzdálíme, utopíme se v nezodpovědných fantasmagoriích a abstrakcích."[71] Takovými ostrými slovy shrnuje své předválečné a meziválečné, čtvrt století trvající angažmá ve věci pacifismu. Ke státu se nicméně i zde staví z pozice shovívavosti, jako k menšímu zlu. Parafrázuje aforismus Vladimira Solovjova o tom, že „stát neexistuje proto, aby proměnil pozemský život v ráj, ale proto, aby zabránil jeho definitivní proměně v peklo."[72] Přirovnává výkon moci k nesení kříže, jednomu ze zásadních imperativů křesťanství, imperativu zapření sebe sama.[73] Rozdíl mezi tolstojovstvím a sovětským komunismem shrnuje pro sebe definitivně takto: „Tolstoj motivuje svůj ideál nábožensky, komunisté čistě prakticky. Co se týče způsobu realizace, pak ‚tolstojovský způsob' je ‚lepší' (mír a láska), akorát nevede k cíli, zatímco bolševický je ‚horší' (násilná revoluce), ale zato garantuje vítězství."[74]

71 V. F. BULGAKOV, *V spore s Tolstym. Na vesach žizni*, Moskva 2014, s. 57–58.
72 Ibidem, s. 161.
73 Ibidem, s. 166.
74 Ibidem, s. 169.

SUMMARY

Valentin Bulgakov came of age as Lev Tolstoy's secretary, and at first, fully embraced his concept of not opposing evil with evil, and the principle of moral self-improvement as the only way out of the social crisis. For him, the state was – since its inception – a useless and harmful social formation that arose out of distorted human relations, and it only helped to maintain these relations. Soon, however, he and other Tolstoyans began applying the radical and literal concept of the Christian ethics distilled in the Sermon on the Mount to work with the public – Bulgakov published a manifesto against participation in the First World War, and he publicly denounced the Red Terror, but also took part in constructive debates with political representatives, and expressed willingness to participate in humanitarian activities organized by the state. In his Central European exile, he found fellow travelers among the religiously-oriented pacifists, and dedicated a lot of effort to promoting the idea of effective nonviolent resistance – for which he had found a model in Gandhi – in the milieu of western European anti-militaristic organizations. At the same time, he energetically criticized the inclination of some of the eminent antimilitarists towards Bolshevism, which he considered a dead end for progress. Along with the religious thinker and organizer Přemysl Pitter, Bulgakov also took part in the attempt to coordinate networks of autonomous religious communes under the heading of the International Movement for Christian Communism. The movement's mission also included practical support for those who resisted military service and were persecuted by the state, for which the movement came into direct conflict with the state and was officially dissolved. However, when confronted with the Nazi machinery, Bulgakov reevaluated the method of fighting against the war when he began to observe the coalescence of broader masses under the wings of the Soviet state, which he viewed as much more effective, although not the most beautiful guarantee of peace. After the end of the war and his return to the Soviet Union, he abandoned his activism and dedicated himself to working for the Tolstoy museum in Yasnaya Polyana.

STUDIE

Books and Rifles: The Political Activity of Yugoslav Communist Students in Prague from 1927 until 1937 (Part II)

STEFAN GUŽVICA

Anglo-American University Prague

Books and Rifles: The Political Activity of Yugoslav Communist Students in Prague from 1927 until 1937 (Part II)

This second part of the article deals with the communist takeover of "Jugoslavija," the umbrella organization of Yugoslav students in Prague, in 1935. Following their ultimate victory over the monarchists, they continued their agitation in the student dormitory, drawing in large numbers of new communist organizers and sympathizers. Soon after, however, they departed for Spain to fight in the Civil War, after which their organization effectively ceased to exist. Those who survived World War II went on to become the political elite of the new socialist state. Their subsequent writings reveal the impact of their activity in Prague on their later political and intellectual development. They show that, even though the communist students rarely questioned the tenets of Stalinism before 1948, the experience of working in a pluralist left-wing environment, as well as within an internationalist and pan-Yugoslav framework, had been an influence on their postwar efforts aimed at reforming socialism and creating a system different than the one centered in Moscow.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, Communism in Yugoslavia, Spanish Civil War, Student Movement in Yugoslavia, Student Movement in Prague, The First Czechoslovak Republic

The Takeover of "Jugoslavija" and the Popular Front

On 19th January 1935, Nikola Petrović, the President of "Matija Gubec" Academic Association, was served papers informing him that the association has been banned by the Czechoslovak Ministry of Interior. The reason for the ban was that the association engaged in political activity, which was in violation of its statute. It turned out that the Czechoslovak police had been closely following the activities of "Matija Gubec" since October 1933. They provided a comprehensive list of their activities which are considered "political," including protest letters sent to embassies of Yugoslavia, Hungary, Romania and (rather optimistically) Nazi Germany over their treatment of political prisoners. The police also pointed out the many flyers issued under the name of the association which commented on the political situation in Yugoslavia, and their support for the antifascist student congress in Brussels.[1] It remains unclear why they decided to crack down on"Matija Gubec" at this particular point, but it probably had to do with increased repression in the wake of the assassination of King Alexander. Nikola Petrović left Prague soon after and returned to Yugoslavia, where he became one of the most important Belgrade Party organizers.

This move by the Czech authorities was protested by Czechoslovak and Yugoslav student organizations.[2] In spite of the temporary setback, the communist group was too large and too well-organized to be deterred at this point. The Association of Yugoslav Technical School Students (DJT) easily took over all organizational matters that were in the hands of "Matija Gubec." The communist students began returning to the dormitory and new supporters arrived every semester. The increasingly unstable political situation, both in Yugoslavia and at a European level, only helped communist recruitment efforts. Thus, the Yugoslav communist student movement in Prague was at its strongest point in 1935.[3] The Popular Front policy, which included calls for an alliance of Yugoslavia and Czechoslovakia, made it more difficult for the police to persecute communist students, thus enabling

1 Archive of the Capital City of Prague (AHMP), archival fund Registry of Associations (Spolkový katastr, SK), "Matija Gubec" section (X/364), proposal to the Presidium of the State Office of Prague to ban the "Matija Gubec" Academic Association, January 1, 1935.

2 Jovan R. BOJOVIĆ, "Napredni jugoslovenski studentski pokret u Pragu 1929–1935. godine," *Jugoslovenski istorijski časopis* 4 (1964), p. 49.

3 Vlajko BEGOVIĆ, "Sarajevski studenti u revolucionarnom pokretu jugoslovenskih studenata u Pragu," in *Sarajevo u revoluciji: Revolucionarni radnički pokret: 1937–1941*, Vol. 1 (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1976), p. 585.

them to express their ideas more openly, and effectively bringing their policy more in tune with the official aims of the Czechoslovak government. At the same time, the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) reached the pinnacle of its relations with the Independent Democrats of Pribićević. They successfully negotiated a Popular Front of the communists and Independent Democrats which was to be led by Pribićević. They demanded an end to the monarchy, an alliance with France and the Soviet Union, and a new Constitutional Assembly. The negotiations with Pribićević took place in Paris over the course of 1935 and 1936 and were conducted by Politburo member Vladimir Ćopić (1891–1939), and by Milan Gorkić.[4]

The students at the dormitory continued pushing ever further with their demands. They took up again the issue of systemic discrimination against technical school students in Yugoslavia. An All-Students' Assembly met on 18th April 1935 to discuss the topic. However, the Assembly immediately split along political lines. It was divided between those who wanted to accept the representatives of the Students' Self-Management (which at this point had become a separate student organ recognized by the Czechoslovak government) into the All-Students' Assembly and those who did not. The monarchists, led by "Jugoslavija", aware that they would probably not be in control of the Self-Management any time soon, decided to oppose the motion. They were joined by the Collective of Serbian Students (ZAS).[5] Nonetheless, the list of signatories shows that communists had made significant advancements in other national student societies. Both the Collective of Croatian Students (ZHA) and the Slovenian Students' Collective (SDZ) were decisively taken over by communists. ZHA was even led by another prominent communist, Ivan Ropac.[6]

The Assembly was dissolved soon after it met, and the pro-communist organizations – the Students' Self-Management, DJT, ZHA, SDZ and the Association of Yugoslav Agricultural Technicians (DJAT) – decided to organize a separate one. The new Assembly was much more radical in its demands. It was supposed to raise the issue of the representativeness (and hence also legitimacy) of the "Jugoslavija"

4 Ivan OČAK, *Gorkić: Život, rad i pogibija* (Zagreb: Globus, 1988), pp. 202–203.

5 Archive of the Charles University (AUK), archival fund All-students' Archive (VA), International and Foreign Societies section (IV), carton B 337, invitation to Yugoslav students in Prague for an All-Student Assembly, May 10, 1935.

6 Ivan Ropac (1912–1979) fought in Spain and in the Partisans, but fell out with the Party during the Cominform period. He was not imprisoned, but his career was ruined. He committed suicide in 1979 due to family troubles. See Lazar UDOVIČKI, *Španija moje mladosti: pismo mojoj deci* (Belgrade: Čigoja štampa, 1997), p. 82.

Academic Association and address continued attempts to expel opponents of the regime living in the dormitory.[7] They invited members of "Jugoslavija" and ZAS, but they refused to attend. A battle of words ensued as the monarchists adopted the communist strategy of circulating anonymous flyers. The monarchists accused those who organized a new student assembly of being "quasi-communists and separatists" and claimed that the organizers of the Assembly were responsible for the illegal magazine circulated in the dormitory.[8] These accusations were primarily directed at the DJT, which was also accused of hijacking the student assembly. The DJT leadership, led by Ivan Jakšić and Ranko Trifković, responded with a pamphlet which did not directly address the accusations of communism and separatism, but focused instead on emphasizing their struggle for improving the material position of Yugoslav technical school students. Their response was framed in Marxist terms, emphasizing the lower class origin of most of their students, while repeatedly pointing out the refusal of the government to end legal discrimination of graduate students of technical schools, which they considered to be an "antisocial and reactionary measure".[9]

As the atmosphere in the dormitory grew increasingly tense, the new assembly was eventually banned by the Czechoslovak police, as they feared a disturbance of peace.[10] "Jugoslavija" was to remain in the hands of the monarchists, but the Students' Self-Management organization was firmly in communist hands. After Krsmanović forced Udovički into resigning, another communist, Čedomir Milićević, took over as president of Students' Self-Management.[11] The next president of the Student Self-Management in the Alexander Dormitory would be Krsmanović (1915–1941) himself. In the summer of 1935, he started dating Vera Vejvoda (1917–2002), the sister of Ivo Vejvoda and later a distinguished Yugoslav archeologist and curator of the Archeological Museum in Zagreb. After having spent the holidays with her, Krsmanović switched his allegiance from the Agrarians to the KPJ.[12] He fought in Spain and distinguished himself with his bravery and

7 AHMP, SK, DJT section (X/211), the decision of the State Office of Prague regarding the ban of the Yugoslav All-Students' Assembly, August 5, 1935.

8 AUK, VA, IV/B 337, a flyer to the Yugoslav students signed by "Watchful students," May 1935.

9 AUK, VA, IV/B 337, a flyer of the DJT to all the Yugoslav students in Prague, May 18, 1935.

10 AHMP, SK, X/211, the decision of the State Office of Prague regarding the ban of the Yugoslav All-Students' Assembly, August 5, 1935.

11 Another one in a series of extraordinary Yugoslavs to have studied in Prague in this period, Milićević was later the head of the National Electricity Company of Yugoslavia and a Supreme Court Justice in communist Yugoslavia. See L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, p. 92.

12 Ibidem , p. 65.

command skills, for which he was sent to attend a Republican Officers' School. He returned from the war with the rank of a captain. When the communist uprising began in occupied Serbia in July 1941, Krsmanović was one of its main organizers, as a member of the Main Operational Group for Serbia. He was killed by the Germans on 8th August 1941, when his regiment was encircled on Mount Kosmaj.

Under the leadership of these people, the Dormitory became a center of student life and communist agitation.[13] The fall of 1935 saw the arrival of openly communist students from Slovenia, Rudolf Janhuba (1914–1976) and Sigbert Bastijančić (1915–1939),[14] both from Maribor, and Jože Breskvar (1913–1943) from Ljubljana. This was significant simply due to the fact that communist convictions had been rare among the Slovene student population in Prague, which presented a clear contrast compared to the scope of the student revolts at the University of Ljubljana at the same time.

The most valuable new member of the group was a farmer's son from Southern Serbia called Ratko Pavlović (1913–1943). Known to his comrades as Ćićko, he was the most well-educated and most politically insightful of the Yugoslav students in Prague. Pavlović was already well-versed in literature, philosophy, history and political theory. A Party member since 1933, he was a prominent communist in the city of Leskovac, where he went to high school, and he even published a book of socially-engaged poems. According to Lazar Udovički's near-hagiographical account, he could recite the entire *Communist Manifesto* and the 19th century classic of South Slavic literature, *The Mountain Wreath*.[15] He impressed his comrades with his knowledge of Marxism-Leninism and his skills as a public speaker and writer. His free-spirited personality and his moral code led him to publically speak out against Stalin's purges, which resulted in him being labeled a "Trotskyist".[16] In spite of the rumors surrounding his Trotskyism, he was extremely popular among his comrades, who elected him Secretary of the KPJ Committee in the Saint-Cyprien internment camp after the fall of the Republic. A special commission found him ideologically "pure" enough to be admitted into the Partisans in the late

13 Zora GAVRIĆ, "Odlazak jugoslovenskih studenata iz Praga," in *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom građanskom ratu*, Vol. 5, ed. Čedo Kapor (Belgrade: Vojnoizdavački zavod, 1971), p. 351.

14 Bastijančić was the very last Yugoslav volunteer to die in Spain in January 1939 during a retreat on the Catalonian front. Veljko Vlahović wrote him a touching eulogy, which is kept in his personal fond in the Archive of Yugoslavia.

15 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, p. 72.

16 Ibidem.

fall of 1941. His troops inflicted great losses on the Chetniks and Germans. Pavlović was killed by the Bulgarian troops on 26th April 1943. Today, some authors allege that he was murdered by the Partisans themselves and on Tito's orders.[17] However, no evidence has so far been brought in to support this claim.

In October, when the new students arrived, the assemblies of student societies took place as usual. The communists proposed Čedomir Milićević for president of "Jugoslavija". Their flyer accused the old leadership of corruption, embezzlement and even pawning of student property. The communists pointed to the refusal of the leadership to address the pressing issues at an All-Students' Assembly, and stated that they are so incompetent that even many of their own old political allies resigned during the year, disappointed with the corruption and reactionary ideas that they hold. This was a clear reference to mass desertion inside the monarchist camp for Marko Spahić's Centrist faction, which gathered people who were disillusioned with the monarchist leadership, but were still unwilling to join the communists. Further, the communists insinuated government support for the current leadership of "Jugoslavija" and pointed to their reluctance to hold an election, knowing that they would lose. As an alternative to the monarchists, the communists proposed a two-fold program focused on improving the economic security and cultural life of the students. They promised free lunches, higher scholarships and a continued struggle for the rights of students in Yugoslavia. In the cultural sphere, they promised greater Czechoslovak-Yugoslav cooperation and an end to favoritism of Serbian holidays over others, as only the Serbian ones were commemorated by the old leadership.[18] Čedomir Milićević won the election, and the umbrella organization of Yugoslav students in Prague finally fell into communist hands. The organization of student life became the task of Milićević, Krsmanović, Udovički and Spahić, who had become a communist by this point. Winning over the voters of Spahić's Centrist faction was crucial for the communist victory.[19]

At the same time, the communists issued political statements which were now explicitly calling for a Popular Front against war and fascism. They have gotten bolder with their new victories and the increasingly legal nature of their agitation in Czechoslovakia. A flyer issued on 25th October includes the names of its authors

17 Pavluško IMŠIROVIĆ, "Borba protiv trockizma u KP Jugoslavije," in Jean-Jacques Marie, *Trockizam i trockisti* (Belgrade: Polinom, 2011), p. 10.

18 AUK, VA, IV/B 337, a flyer announcing the candidacy of Čedomir Milićević for presidency of "Jugoslavija" Academic Society, October 1935.

19 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, 79.

for the very first time.[20] In it, they commented on the current political situation in Yugoslavia. A parliamentary election took place on 5th May, the first one since the 1929 Coup in which opposition candidates were actually allowed to run. Furthermore, the federalist and pro-democratic parties created a common platform, and went to the election as the United Opposition, and the KPJ supported them.[21] The voting was public and intimidation was widespread, so the pro-regime coalition won a resounding victory. By June, a government was formed, led by Milan Stojadinović, who was considered to be an openly pro-German politician, especially by the far-left. During his four-year reign, the state would make a significant turn to the right. A far-right youth organization loyal to the government was formed, and he started politically aligning Yugoslavia with Germany and Italy.[22] The communists were naturally opposed to his government, and in the flyer, the students wrote about the struggle of the United Opposition against an authoritarian, "anti-people and anti-democratic government".[23] They intentionally referred to the alleged last words of King Alexander in 1934, "Save Yugoslavia!" in order to emphasize that the government which claims to be preserving Yugoslavia is actually destroying it through its reckless dictatorial policies. They called on the government to strengthen their old ties with France and the Little Entente and to form new ones with the USSR.

Thus, the alliance that was attacked just a year ago was now presented as the best way to preserve the Yugoslav nation from fascism. Not only did the communist take away the power over "Jugoslavija" from the monarchist students, but they also took away their right to speak in the name of the nation. They actively partook in KPJ's development of a left-wing Yugoslav nationalism. As Eric Hobsbawm has argued, the left of the time had reclaimed nationalism for the first time since 1848. According to him, this was done through participation in an international ideological conflict, albeit one motivated primarily by individual national circumstances, and which ultimately tied together the idea of social and national conflict.[24] The

20 AUK, VA, IV/B 337, a flyer titled "A message for the democratically-minded students of Prague," October 25, 1935.

21 Hilde Katrine HAUG, *Creating a Socialist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question* (London: I. B. Tauris, 2012), p. 43.

22 Ivan T. BEREND, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II* (Berkley: UC Press, 2001), p. 330.

23 AUK, VA, IV/B 337, a flyer titled "A message for the democratically-minded students of Prague," October 25, 1935.

24 Eric J. HOBSBAWM, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth and Reality*. 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), pp. 146–147.

Yugoslav communists in Prague are a textbook example of this: their proclamations connected ethnic and class oppression, reclaimed nationalism from the right and insisted on the need for a joint international and a national struggle against fascism.

The year 1936 was the most dynamic and interesting one of all. It was a year of rapidly unfolding events which further destabilized the situation in Europe: most notably, the officers' rebellion against the Popular Front government in Spain, which escalated into a Civil War; and the First Moscow Trials, which marked the beginning of the Great Purge in the Soviet Union. Both left a profound impact on the communist student community in Prague. Such a significant year began with a significant event. In January, the Old Bolshevik and one of the most famous ideologues of the All-Union Communist Party, Nicolai Bukharin, came to Prague. His lecture in a theater was attended by all of the communist students, who wanted to see a living legend. It was at this meeting that Pavlović first distinguished himself among his peers. While others were far more interested in Bukharin's appearance and his mere presence, Pavlović was very critical of his speech, pointing out that Bukharin was still arguing for the same agricultural policies which he had renounced in the Soviet Union.[25]

At the same time, student struggles in Yugoslavia were intensifying. The students in Belgrade protested against the new government and the fact that there was no real end to political repression. The elections were a sham and the state remained as repressive. A rally on 1st February which commemorated the anniversary of death of the student activist Mirko Srzentić grew into an anti-government riot. The university rector Vladimir Ćorović created a "student guard" in response. It was a pro-fascist organization which collaborated with the Yugoslav police in arresting (and sometimes murdering) students who supported the opposition. The Prague students tried to raise awareness of this in Czechoslovakia by organizing an all-students' meeting about it. The meeting gathered 98 people and took place on 14th February. A certain Ante Popović (his first name suggesting he was an ethnic Croat) tried to raise the issue of abstention of the Serbian students from the assembly, but was prevented by Udovički. National conflict was to be avoided; instead, he said, the focus should be on the currently ongoing struggles in Yugoslavia and standing united against them.[26] The speakers then spoke of the police repression,

25 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, p. 71.

26 The National Archive in Prague (NA), Ministry of Interior I – Presidium (PMV – AMV 225), carton 1263, call number 225-1263-9. Report to the Presidium of the Ministry of Interior on the Yugoslav students' assembly on university autonomy.

the history of student struggles in Yugoslavia, and the bad socioeconomic conditions of students. Among the speakers was Zdenko Štambuk (1912–1976), who was already a relatively prominent Croatian writer and poet at the time. In the end, Udovički read the resolution they prepared and then passed. It was to be sent to the all the rectors of universities in Yugoslavia, as well as translated into Czech and sent to all the major Prague newspapers. The resolution was published by the leading Czech liberal daily *Lidové noviny*.[27] By the summer of 1936, they had managed to establish cooperation even with the Serbian students' organization, as testified by their attendance at the All-Students' Assembly against the War on 22nd June. The Assembly was also attended by many notable Czech liberal politicians and intellectuals, such as Beneš's advisor Hubert Ripka, the Protestant theologian Jan Blahoslav Kozák, the president of the Czechoslovak Women's Association Mrs. Hrdličková, and Petr Zenkl, the future Mayor of Prague.[28] The attendance of Zenkl is particularly interesting, given that he was a former enemy of the communists, as he had supported the draconian measures of the Yugoslav government in the dormitory when he was the president of the Central Institute for Social Welfare. Regardless of that, the presence of the Czechoslovak liberal elite at the Yugoslav students' assembly serves as the finest illustration of how the young Yugoslav communists became accepted by the mainstream society following their orientation towards the Popular Front policy.

Nevertheless, in March and April, the communists faced one last major crackdown by the Czechoslovak police. The Central Committee planned to hold a Plenum in Prague on 9th April. The police found out about it, and they arrested Central Committee members Ivan Krndelj and Prežihov Voranc, as well as the organizers of the KPJ press, Ivo Rukavina and Ivan Jakšić.[29] Jakšić was then deported to Vienna, from where he would go to Spain, while Rukavina[30] acquired

27 The National Archive in Prague (NA), Police Directory Prague II – Presidium (PP II), Prague Police Directory (1785–1942) section, sg. S112/2, newspaper clipping "Jugoslávští studenti na československých školách", *Lidové noviny*, 19. 2. 1396. č. 89," February 19, 1936.

28 AHMP, SK, X/211, report to the Associations Department of the Police Directory, June 19, 1936.

29 I. OČAK, *Gorkić*, p. 241.

30 Ivan Rukavina (1912–1992) would go on to become a general of the Yugoslav People's Army and deputy Minister of Defense. He participated in the reformist and nationalist Croatian Spring movement of 1971, after which he was forcibly retired. In 1990, he was one of the founders of the liberal Croatian People's Party.

Czech documents and stayed. In Prague, he was subordinate to Velimir Dreksler,[31] who replaced Jakšić as the head of the Party press after the latter's deportation.[32] Dreksler was originally sent by the KPJ leadership to Prague in order to serve as a connection between the Yugoslav communist students and the Party Central Committee.

By the summer of 1936, as the communist presence in the Alexander Dormitory was consolidated, they organized into two Prague Party cells. One was in the dormitory itself, and the other was composed of the older Party members and gathered at the Straka Academy, which was the headquarters of the Czechoslovak Students' Association. This was similar to the organizational structure established in 1927, except this time the students were full-fledged KPJ members as well. They remained in Czechoslovakia over the summer, which gave them plenty of time to organize work for the next school year. This measure was also a matter of expedience, as all of them were wanted by the Yugoslav authorities. The KPJ cell in the Alexander Dormitory was led by Ratko Pavlović Ćićko, who was its General Secretary. Other members were Lazar Udovički, Branko Krsmanović, Marko Spahić, and Veljko Vlahović. The cell in the Straka Academy consisted of Ilija Engel, Oskar Danon, Ivo Vejvoda, Adela Bohunicki, and Zora Gavrić.[33] The newest member of the group, Veljko Vlahović (1914–1975), was a friend of Ratko Pavlović and one of the most famous communist students at the University of Belgrade, where he studied law. He left Yugoslavia to escape police persecution. From Prague, he went to Spain and lost a leg in the Battle of Jarama. After being wounded, Vlahović was sent to Moscow, where he spent World War II working as the editor of Radio Free Yugoslavia. After the war, Vlahović was the editor of the Party newspaper, *Borba*, Minister of Education, deputy Minister of Foreign Affairs and one of the main creators of the ideological program of the KPJ. Veljko Vlahović helped prepare the students for the World Youth Congress in Geneva that was to take place in September. They prepared a brochure called *All for Peace – Peace for All!* The brochure was

31 Velimir Dreksler (1914–2000), who later lived under the pseudonym Marko Perić, was an electrician of Jewish origin from Osijek. He moved to Zagreb in 1929 and was one of the founders of the socialist Zionist youth movement Hashomer Hatzair there. He then joined the Metal Workers' Union and became an organizer of the People's Theater in Zagreb. After joining the KPJ, he was sent to Prague, from where he went to fight in Spain. He fought in the Partisans from August 1941 as a member of the 6th Lika Division and performed various jobs for the Party Agitprop. After the war, he published memoirs of his revolutionary work in 1963. He died in Nanterre in France in 2000.

32 Marko PERIĆ-VELIMIR, *Doživljaji jednog Španca* (Zagreb: Stvarnost, 1963), p. 38.

33 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, p. 77.

a collection of speeches against war and fascism from the All-Students' Assembly in June. All speeches were written by Ratko Pavlović, except for the one of ZAS, the Serbian students' organization, which was written by Dragutin Paranos.[34] Two thousand copies of the brochure were circulated in Yugoslavia, while the students in Prague were kept busy preparing for the fall semester and partaking in discussions of the two KPJ cells.

There was plenty to talk about at Party meetings in the summer of 1936. The Spanish Civil War broke out in July, and in August, the so-called "Trial of the Sixteen" began in Moscow. On 25th August, Grigory Zinoviev and Lev Kamenev, members of the first Politburo and Lenin's close associates, were executed on Stalin's orders following a brief show trial. The sensational news of their guilt spread quickly, and few in the international communist movement even dared to question the validity of the claims about a "Trotskyite-Zinovievite Terrorist Center." In the Alexander Dormitory in Prague, however, Ratko Pavlović Ćićko did just that. He criticized the trial and claimed that these people are indeed oppositionists, but not traitors of the Soviet Union. He even went as far as to point to inconsistencies between classical Marxist works and Stalin's interpretation of them, calling for a return to Lenin.[35] According to Udovički's later memoir, he agreed with Pavlović's critique, and Krsmanović reacted angrily against Stalin, so Pavlović actually had to calm him down. Spahić and Vlahović were quiet. Pavlović believed that his friend Vlahović had doubts about Stalin too, since he did not dare to question his statements.[36] Member of the other Party cell were not so kind. Adela Bohunicki openly attacked him, saying that there is no reason to doubt and dispute Stalin. Soon after, rumors of Ratko Pavlović being a Trotskyist started to circulate. Udovički remembers that Bohunicki made many negative comments when they spoke about Pavlović shortly before her death in the 1970s, almost forty years later.[37]

At the end of the summer, Udovički travelled to Geneva. He was elected by the All-Students' Assembly to represent the Yugoslavs of Prague at the World Youth Congress. The leader of the delegation was the Secretary of the League of Communist Youth of Yugoslavia (SKOJ), Ivo Lola Ribar (1916–1943). Later, Udovički would claim that Pavlović would have been a better choice for a delegate at the Congress, since he actually spoke French, but the comrades in Prague chose

34 Ibidem, p. 76.

35 Miloje GRBOVIĆ – Nikola KORBUTOVSKI, *Branko Krsmanović: životni put i revolucionarno delo* (Paraćin: Opštinski odbor SUBNOR-a, 1981), p. 74.

36 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, p. 77.

37 Ibidem, p. 93.

him as a way of thanking him for his activities in the previous couple of years, especially his role in taking over the self-management of the dormitory.[38] Thus, he spent the Congress in silence, not being able to understand much apart from the standing ovation given to the Spanish delegation.

Meanwhile in Prague, Svetozar Pribićević passed away on 15th September 1936 after a long illness. Before the funeral, the communists met with the representative of Independent Democrats Savo Kosanović and agreed that they will attend and hold a speech. The funeral took place in the Church of Ss. Cyril and Methodius in the New Town, and Ratko Pavlović Ćićko, as the finest orator among the communists, spoke in praise of Pribićević.[39] After the speech, a member of KSČ and an MP in the National Assembly came and placed a wreath before the coffin which said, in Serbo-Croatian: "To the fighter for democracy from the Communist Party of Yugoslavia."[40] Not being able to arrest an MP, the police immediately started arresting the students who were present. However, they were released by the evening because the Yugoslav opposition leaders who attended the funeral threatened not to attend the official dinner prepared by the Czechoslovak politicians if the students remained in custody.[41]

In October, several new communist students came to Prague from Yugoslavia: Lazar Latinović, Tahira Hadžihalilović, Mirko Kovačević, Ratko Vujović Čoče, and Mirko Horvat.[42] All of them except for Hadžihalilović would leave for Spain four months later. Lazar Latinović (1915–2006) reached the rank of a captain in the Spanish Republican Army in 1938 and joined the KPJ in the same year. He fought in the French resistance in and around Marseille and attended a pan-European conference in Geneva in 1944 as a Yugoslav representative. This conference passed the Manifesto of the European Resistance, one of the early documents that espoused the vision of a federal Europe.[43] After the war, he was the Yugoslav ambassador to Belgium, Japan, Argentina and Sweden. From 1999 until his death, he was the president of the Association of Spanish Civil War Veterans of Yugoslavia, be-

38 Ibidem, p. 76.

39 Ibidem, p. 79.

40 Gojko BERIĆ, *Zbogom XX. stoljeće: Sjećanja Ive Vejvode* (Zagreb: Profil, 2013), p. 67.

41 V. BEGOVIĆ, "Sarajevski studenti u revolucionarnom pokretu jugoslovenskih studenata u Pragu," p. 589.

42 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, pp. 79–80. Udovički mistakenly lists Bastijančić as well, although he arrived the year before.

43 Veronika HEYDE, *De l'esprit de la Résistance jusqu'à l'idée de l'Europe: projets européens et américains pour l'Europe de l'après-guerre (1940–1950)* (Brussels: Peter Lang, 2010), p. 138.

coming the last veteran to actually hold that position. Mirko Kovačević (1916–1941) had a similar path, joining the KPJ and becoming a captain in Spain. He organized the resistance in Dalmatia together with KPJ Central Committee member Pavle Pap. However, he fell in the very first days of the uprising in a battle with Italian and Croatian collaborationist forces. He was posthumously awarded the Order of the People's Hero of Yugoslavia.[44] Ratko Vujović (1916–1977) became a prominent Partisan commander and later rose to the rank of the colonel general in the Yugoslav People's Army. He was also the founder and first president of Football Club Partizan, one of the country's most popular football teams.

The arrivals had made the group stronger than ever, and communists thus secured every single spot on the new Executive Committee of "Jugoslavija" in early October. In spite of the controversy surrounding his views of the Great Purge, Pavlović remained a popular organizer and leader, as testified by his successful candidacy for president of the association. Vlahović and Spahić were his vice-presidents.[45] Udovički writes about an interesting incident that occurred during the election: the communists wanted to know where the loyalties of the new students lay, so they marked all the ballots with invisible ink, giving each voter a unique number. This gave them insight into who exactly supported them and who was against them. They were surprised to find out that the member of the KPJ cell from the Straka Academy, Ilija Engel, actually abstained in the election. He had used his ballot to express disagreement with Pavlović's critique of Stalin and the Moscow Trials.[46] Following the election, the new communist leadership of "Jugoslavija" sent a letter to the Action Committee of Professional Student Associations of the University of Belgrade, the communist umbrella organization of Yugoslav students, in which they announced their willingness to cooperate.[47] However, this cooperation did not last for long, simply because they now had different priorities. The Yugoslav students in Prague had turned to organizing a struggle far greater than any before, one that would change all of their lives.

The years 1935 and 1936 saw the peak of communist activity among the Yugoslav émigrés in Prague. They strengthened their grip on the student dormitory, effectively preventing the Embassy from cracking down on anti-regime activities; they took over the umbrella organization of Yugoslav students in Prague and

44 Institut za savremenu istoriju, *Narodni heroji Jugoslavije*, 2nd ed. (Belgrade: Mladost, 1975), p. 253, http://www.znaci.net/00001/10_141.htm (accessed February 12, 2017).

45 M. GRBOVIĆ – N. KORBUTOVSKI, *Branko Krsmanović*, p. 68.

46 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, 84.

47 M. GRBOVIĆ – N. KORBUTOVSKI, *Branko Krsmanović*, p. 68.

politically marginalized the right; they received new, dedicated and extremely active members, such as Veljko Vlahović and Ratko Pavlović Ćićko. These two years were also years of momentous happenings at a global scale. The two most important events for the long-term development of the revolutionary movement (and the postwar Yugoslav state) were the Popular Front strategy and the Great Purge. Popular Front made their antifascist orientation more explicit than ever, but it also led to them embracing a Yugoslav identity which had been shunned by the communists from KPJ for almost a decade. Communists developed a distinct form of left-wing Yugoslav nationalism as a consequence. It was a nationalism with an internationalist Marxist background. National differences were acknowledged, but at the same time a need for a common pan-Yugoslav and international struggle against fascism was emphasized. They would consider it to be a form of loyalty to the state different from what they called "national chauvinism" of the right.[48] Such a view remained the official ideology of the socialist state until its collapse. The second important event was the Great Purge. Although no one but Pavlović appears to have dared question Stalin in front of others, the confusion caused by Stalin's actions among the communists pointed at what would become the second important ideological aspect of the post-war Yugoslav state: the split with Stalin and a break with Stalinism, which led to the opening of the Yugoslav socialist system. While there were both future "Titoists" and "Stalinists" among the Prague students, they all appeared to be unified on the surface in the 1930s. It is important to remember that, despite the occasional turbulences, they in fact were unified. The differences appeared minor until the later moments of rupture – namely, the Revolution, the reality of building socialism in practice, and the Cominform Resolution that followed in 1948. Disagreements were considered normal, which was certainly helped by the fact that these lower levels of the Party did not experience Stalinization and rigid Party hierarchy. Even if there was divergence from the Party line, it was rarely as drastic as Pavlović's criticism against Stalin (a criticism which he never expressed outside of the Party circles). As a rule, however, in the case of everyone but Pavlović, there was no fundamental questioning of Marxism-Leninism (as defined by Stalin, of course), the Soviet model of socialism, or Stalin's reign. As Ivo Vejvoda put it, perhaps somewhat harshly, "we were all Stalinists until 1948."[49]

48 Desanka PEŠIĆ, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje* (Belgrade: Izdavačka radna organizacija "Rad,": 1983), p. 277.

49 G. BERIĆ, *Zbogom XX. stoljeće*, p. 208.

The Spanish Civil War

In December of 1936, a group of thirty Yugoslav students in Prague went on a ski trip in the Krkonoše Mountains, organized by the "Jugoslavija" Academic Association. They rented a hut in the mountains in which they all stayed. They skied, cooked their own meals, and sang revolutionary songs in the evenings. The environment was perfect for conspiratorial work: they were isolated, far away from Prague and any Yugoslavs who worked against the student revolutionaries. While there, Ratko Pavlović and Veljko Vlahović had individual conversations with every single one of the students present; a few were conducted by Udovički and Krsmanović. The matter they discussed was simple. It had been decided that the Yugoslav students were to leave from Prague for Spain and join the war against fascism there. It was up to these thirty people to decide whether they would go or not. They actually chose to go to Krkonoše in part because they wanted to get used to the harsh climate and prepare for crossing the Pyrenees.[50]

After talking to Pavlović and Vlahović, about half of them agreed, and were joined by half a dozen more from the dormitory later. Some, like Oskar Danon, were not allowed to go by the Party itself, as the leadership considered their schooling to be more important. Others, like Ivo Vejvoda and Safet Hadžić, refused to go for personal reasons – Vejvoda because of his parents, and Hadžić because of his girlfriend, Tahira Hadžihalilović, who was also a communist, but did not want him to go and get killed. Others, like Zdenko Štambuk, for example, were not even invited due to lack of subtlety in previous conspiratorial work.[51]

The first initiative for joining the Spanish Republican Army was undertaken by the older communist émigrés. Ivan Krajačić[52] and Danilo Radušević sent a letter to the Central Committee in Vienna asking for the permission to go to Spain. Their contact was Velimir Dreksler, who asked to come along with them.[53] The request was granted and the two left for Spain in October and November. Dreksler was to stay in Prague and organize other volunteers. He would become the link

50 Vojo KOVAČEVIĆ, "Španija i Beogradski univerzitet," in *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom građanskom ratu*, Vol. 5 ed. Čedo Kapor, (Belgrade: Vojnoizdavački zavod, 1971), p. 254.

51 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, pp. 81–83.

52 According to Adela Bohunicki, the presence of this already prominent revolutionary in Prague was kept secret and only Dreksler was aware of him being there. See: Adela BOHUNICKA, "Španska poznanstva u Pragu," in *Španija 1936–1939,* p. 416.

53 M. PERIĆ-VELIMIR, *Doživljaji jednog Španca* , p. 43.

between the student émigrés in Prague and the Central Committee on one side, and the émigrés and the Party intermediaries in Paris on the other. Not long before the trip to Krkonoše, Veljko Vlahović had met with Adolf Muk,[54] the representative of the CC, who gave them the official permission to go to Spain.[55] The first group left just before New Year's, probably arriving to Spain on 31st December 1936. It was a group of only five people led by Marko Spahić. The others were Ivan Ropac, Olga Dragić-Belović, her husband Ratko Belović, and Gerhard Vajs – Braco.[56] They were the very first group of Yugoslav students to go and fight in Spain.[57]

The second group was to go a couple of weeks later. Their trip was postponed because an order came to stop sending volunteers to Spain. They had no intention of giving up, and they managed to eventually persuade their connection to send them the financial aid needed to get to Spain. Dreksler later claimed that the "precautionary measures" they took when postponing the trip were "quite useful," but did not elaborate further on what those measures were.[58] Given that the students were still leaders of "Jugoslavija," they organized the traditional Saint Sava's Day Ball, which was scheduled for 27th January. This was done to avoid suspicion and create the impression that everything was going on as usual. They finally left on the morning of Saint Sava's Day, while a scandal broke out in Prague in the evening after they failed to make an appearance at the Ball. The departure of Yugoslavs from Prague to Spain became a widely discussed topic in the Czechoslovak press in the next few weeks. The students arrived to Paris on the morning of the 28th. Vlahović wrote "An Appeal to All the Peoples of Yugoslavia from the Prague Student Volunteers" calling them all, "regardless of political, religious, or national affiliation," to join the struggle of the Spanish people against fascism.[59] They wrote letters to their families in Yugoslavia and continued to Spain the next day, having stayed in Paris for only 24 hours.

54 Adolf Muk (1893–1943) was a Montenegrin communist. By mid-1930s, he became a member of both the CC and the Politburo. He was the main organizer of the transport of Yugoslav volunteers to Spain, but was arrested in Kotor in March 1937 after a police raid, along with about 400 potential Yugoslav volunteers. Following his arrest and torture, he gave the names and detailed biographies of all the Central Committee members to the Yugoslav police. For this, he was expelled from the KPJ while in prison. He remained imprisoned after the occupation of the country and was shot by the Italian fascists after refusing to collaborate with them in 1943.

55 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, p. 81.

56 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, p. 82.

57 V. KOVAČEVIĆ, "Španija i Beogradski univerzitet," p. 253.

58 M. PERIĆ-VELIMIR, *Doživljaji jednog Španca* , p. 47.

59 V. KOVAČEVIĆ, "Španija i Beogradski univerzitet," p. 253.

After they arrived to the Sant Ferran Castle in Figueres, they formed "The Prague Platoon", which was led by Mirko Horvat, as he was the only person among them with any actual military experience.[60] After they received some training, they became part of the newly-formed Dimitrov Battalion of the XV International Brigade "Abraham Lincoln". After less than two weeks of training, they were sent to the Jarama River, where they were to have their baptism of fire. Matija Šiprak, a law student, fell first, on the 14th of February. In the coming days, Marko Spahić and Veljko Vlahović were heavily wounded – Vlahović eventually lost a leg. Ahmet Fetahagić, Mirko Horvat and Ratko Pavlović were also wounded, albeit much more lightly. In the next few months, Vujović, Janhuba and Bastijančić were wounded too.[61] Their bravery and dedication did not go unnoticed. Vladimir Ćopić, who was first the political commissar and then the commander of the Lincoln Brigade, wrote: "It is hard to pick the best in groups where everyone is at their finest. We will only mention the heroic bearing of the Prague students from Yugoslavia. They came to Spain to replace their books for rifles and machine guns in defense of culture, freedom, and progress."[62]

The Prague Platoon was quickly scattered throughout the country. They would not be reunited until they arrived at the French internment camps in 1939. Surprisingly enough, all but three of them survived the Spanish Civil War.

In the next few months, several other prominent communists from Prague came to Spain: Adela Bohunicki, who served as a nurse there, came in January; Ivo Vejvoda came in June, against his family's wishes, together with Slavko Čolić[63] and Velimir Dreksler.[64] Dreksler was the last one to arrive in September 1937, after he finished the job assigned to him by the KPJ, which was sending off the volunteers from Prague to Spain.[65] With this, the communist activity among the Yugoslav community in Prague started to fade. Periodic outbursts of communist activity still

60 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, p. 95.

61 Lazar UDOVIČKI, "U bataljonu 'Dimitrov' na Harami," in *Španija 1936–1939*, Vol. 2, pp. 415–420.

62 Čedo KAPOR, ed., *Krv i život za slobodu : slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji* (Belgrade: Udruženje bivših jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske, 1969), p. 99.

63 Slavko Čolić (1918–1993) fought in the Partisans and later lived to return to Spain as a representative of the Federal Chamber of Commerce following the fall of Franco's regime. See Lazar UDOVIČKI, *O Španiji i španskim borcima: (članci, intervjui, pisma, govori, izveštaji)* (Belgrade: Stručna knjiga, 1991), p. 81.

64 Lazar UDOVIČKI, "Sa drugom grupom iz Praga," in *Španija 1936–1939*, Vol. 1, p. 380.

65 M. PERIĆ-VELIMIR, *Doživljaji jednog Španca*, p. 49.

occurred, and the student Danka Ekert kept the students at the University of Belgrade informed of the events in Prague and in Spain.[66] Veljko Vlahović played the same role, but he did it directly from behind the lines.[67] There were still plenty of supporters and fellow travelers left in Prague, but all those who had the dedication and organizational skills had left. Thus, the political activity of Yugoslav communist students in Czechoslovakia had mostly ceased by the end of 1937.

Yugoslav Communists in Their Own Words

For all those Yugoslav communists who studied in Prague in the decade before the Spanish Civil War, the experience had left a profound mark on their life and thoroughly influenced their future work. Some of them died before they could reach an age in which the old revolutionaries reflect on the experiences of their youth. Fortunately, many of those who had lived wrote extensively about it in the post-war years, and their memories were sought after, given that they now formed the elite of the new socialist state. Others, like Marko Spahić, Adela Bohunicki and Dragan Ozren, ended up imprisoned at Goli Otok after 1948. Given that the imprisonment of Cominformists was a taboo topic in Yugoslavia for a very long time, there really aren't that many sources that can shed light on these people's version of events, whether it is their participation in the pre-war revolutionary movement or their (sometimes alleged) support for Stalin. Thus, the views of these people remain largely a mystery to us.

The only exception is a rather sympathetic second-hand account by Udovički of Adela Bohunicki. He says that she was in Paris with a delegation of Yugoslav doctors when the Cominform Resolution was announced. While some of them decided to stay, she chose to return to Yugoslavia and explain to her comrades why Stalin was right. Needless to say, the attempt was not very successful.[68] Nonetheless, Udovički attempts to portray her as somebody who did not have experience with the Soviet system and thus should not be judged too harshly. There is also a text that Spahić published in a 1938 book about being wounded in Spain, which was reprinted in Yugoslavia in 1969, and in which he mentions that he shouted

66 V. KOVAČEVIĆ, "Španija i Beogradski univerzitet," p. 253.
67 Idem, "Španija i Beogradski univerzitet," p.256.
68 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, p. 93.

"Long live Stalin!" in delirium after being wounded.[69] This is particularly fascinating for somebody who had hesitated joining the ranks of the communists for several years. Additionally, Udovički wrote on the aforementioned opposition that Pavlović faced when criticizing Stalin, especially coming from Engel and Bohunicki. Thus, it is beyond doubt that there existed a genuine faith in Stalin and Soviet socialism among the Yugoslav communists in Prague. It is safe to say that in the 1930s, all of these students were far from apostates in the international communist movement that they later became. However, Vejvoda's reassurance that "they were all Stalinists" is as unfair as saying they were staunchly anti-Stalinist. They certainly did not doubt Stalin's leadership, but they did not share the conspiratorial Stalinist mentality that reigned in the Soviet Union at the time.

Rather than calling them Stalinists, it would be far more appropriate to say that they were communists who experienced both right-wing authoritarian and democratic regimes, but had little to no experience of revolutionary practice or socialist reality. They fought for a system that would be better adapted to solving the issues of the time than both of the ones they lived in. They had an opportunity to enjoy the advantages of a comparatively freer (and wealthier) society that many in Yugoslavia did not get. Ivo Vejvoda spoke of the "emotional, intellectual, and political shock" he experienced in Prague: "From the provincial darkness of a small Croatian town, from the state of Yugoslavia which suspended its Constitution and introduced a police-led regime just several months before, I came to a country of parliamentary democracy in which the president of the Republic was a philosopher by profession. Prague attracted me because of the flourishing of life I had experienced there. You could see President Tomáš Masaryk shaking hands and talking to people in the streets or riding a horse in a park. To me, this world seemed unreal. The kiosks sold Soviet newspapers, including *Izvestia* and *Pravda*, alongside French, Austrian and German ones. It was not merely Golden Prague; it was also a free Prague. This immense difference in the social atmosphere and civilizational level between Yugoslavia and Czechoslovakia had impressed me so much that I momentarily became ready to accept anything that seemed like an extreme left critique of the Yugoslav regime."[70]

Vejvoda was not alone in his judgment. Udovički also emphasizes the role that the political freedoms and availability of information had on the recruitment into the communist movement. For him specifically, it was not so much the impres-

69 Č. KAPOR, ed., *Krv i život za slobodu*, p. 38.
70 G. BERIĆ, *Zbogom XX. stoljeće*, p. 49.

sion created by the Czechoslovak society as his newly-found awareness of the difficulties that the working people in Yugoslavia were going through – the difficulties that he was unaware of while living in the authoritarian state: "In spite of my ongoing belief in the goodness of our king, I felt a great pain because of the crisis in the country: I could not help but think of my father's laments for the hardships of peasant life, nor my discovery of the hardships in underdeveloped areas (like Lika and Montenegro), where people ate cornbread and children got a sugar cube only once a year, for Christmas; I thought of the complaints of the peasants about the big taxes and debts, usurious bills, the taking away of the last cow from the peasant who could not pay his taxes, and so on."[71]

At the same time, they were very well aware of the disadvantages of their adopted society too, such as the hypocrisy that they saw in Masaryk supporting a regime that oppressed their country, or the cooperation between the Czechoslovak and Yugoslav police forces, due to which they had to be constantly on guard.[72] Perhaps this is why the more pragmatic and disciplined older KPJ members like Begović saw Czechoslovak democracy as a way of gaining a tactical advantage over the Yugoslav government, rather than a model to be emulated.[73] Certainly this was consciously done every time when the communists attempted to draw attention of the liberal Prague public to the oppression in Yugoslavia. Even Adela Bohunicki, who praised the possibilities opened by the Czechoslovak liberal democracy, primarily emphasized the high development of the Czechoslovak working class and the leading role of the KSČ in organizing it.[74] Ironically, it is these conservative members of the group, like Begović and Bohunicki, whose views did not evolve much during their lifetimes, who give us a more realistic grasp of the atmosphere in the 1930s. Those whose road to Damascus occurred after the split with Stalin usually had a tendency to over-emphasize the impact of the liberal atmosphere in Prague on their political views. In more extreme cases, they would project the reform communist views they had gained later in life onto their youth in Czechoslovakia.

This is not to say that no mark was left on them, but rather that all the ideological changes they had undergone later were heavily influenced by the events in Prague, even if it took more than a decade to feel their impact. Perhaps the finest

71 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, p. 59.
72 G. BERIĆ, *Zbogom XX. stoljeće*, p. 51.
73 V. BEGOVIĆ, "Sarajevski studenti u revolucionarnom pokretu jugoslovenskih studenata u Pragu," p. 584.
74 A. BOHUNICKA, "Španska poznanstva u Pragu," p. 410.

description of the situation that the Yugoslav communists found themselves in was given by somebody who was an outsider to the group. Gojko Nikoliš[75] was a doctor of medicine and a communist who fought in both the Spanish Civil War and World War II. He found himself in Prague for only several weeks during the summer break in 1934, but he had an opportunity to meet many of the Yugoslavs who studied there. His insightful analysis starts with his wonder at seeing books of Marx, Lenin, and Stalin sold freely in bookstores, and then points out at how different the intellectual outlook of those in Prague was from those who lived under the Yugoslav dictatorship: "Seeing people argue openly and in broad daylight, in apartments or cafes on Wenceslas Square, in favor of those political views which could get one imprisoned in Yugoslavia was an exciting novelty for me. I had the impression that our people in Prague have much to gain from the time spent there. This city of such a high culture and democratic traditions which we lacked in Yugoslavia (yet nonetheless derided them as 'bourgeois') had left a clear mark in the psyche of our Party comrades. I liked that. It was hard to understand why certain comrades in Belgrade insisted on closing themselves within the confines of 'pure' politics, as if the revolutionary politics of the day did not need to be based on contemporary human achievements in the fields of science, philosophy, and art. As a matter of fact, there were those among us who thought that non-Marxist perspectives are detrimental for the purity of Marxist thought and could lead to an abandonment of working class positions. [...] Hence I was pleasantly surprised to hear our Prague comrades discuss not only the political situation in Yugoslavia and Germany, but also the latest developments in contemporary visual arts, the avant-garde Prague theaters of Burian, Voskovec and Werich, the articles in Šalda's *Zápisník* or Kučik's [sic] *Tvorba*.[76] I can say that I did not hear a single word about the evils happening high in

75 Gojko Nikoliš (1911–1995) reached the rank of the colonel-general in the Yugoslav Army and was the head of its sanitary administration, as well as the Yugoslav ambassador to India and a member of the Central Committee of both KPJ and KPH. He was a prominent public intellectual and a member of the Serbian Academy of Sciences and Arts, and a sort of a moral conscience of the Party, as he was among the first revolutionaries who publically condemned the Goli Otok camp. In the late 1980s, Nikoliš became a prominent critic of the regime, and called for the Serbs of Croatia (he himself was one) to unite with democratically-minded Croats against both Milošević and Tuđman at their assembly in Belgrade in June 1990. As a consequence, he was booed off the stage. Two years later, he left his country for France and died there in a self-imposed exile 1995.

76 He is thinking of Julius Fučík, who took over the editorship of *Tvorba* from Šalda in 1928.

our Party ranks at the time, even though the Prague circle was certainly aware of them too. I can only thank them for sparing me from having to listen about it."[77]

This insightful assessment by Nikoliš was very accurate. He was right about their attitude to arts, which was harbored by the "Matija Gubec" Academic Club. Although the Prague atmosphere was undoubtedly important, the professional orientation of those who studied must have played a role as well. Many of the communists in Prague were fine artists, and art of this era was the art of the radical left-wing avant-gardes. Most were architecture students: Vejvoda, Miler, Krajačić, Demić, Kavurić, and Kadić. Additionally, Vučković and Danon were composers, and Pavlović, although a student of law and later of economics, wrote poetry. It was a group full of creative and open-minded young people. Even those who were not artists themselves showed an interest in it. Udovički too wrote about going to Burian's theater, as well as watching Brecht's *The Threepenny Opera*, a theater adaptation of Sholokhov's novel *Virgin Soil Upturned*, Smetana's opera *The Bartered Bride*, and films of Chaplin, Marlene Dietrich, Greta Garbo, and Gloria Swanson.[78] The socially-engaged nature of the interwar avant-gardes had a great impact on them: Vejvoda went as far as to say that the book *Sotsgorod* by the Soviet architect Nikolay Alexandrovich Milyutin play an instrumental in making him a communist.[79]

The communists understood that art was not merely for consumption, and art inspired many of their own political engagements. Moreover, it left a mark on the culture of Yugoslavia. Ivo Vejvoda was a pioneer of film theory in Croatia. After familiarizing himself with modern films in the theaters of Prague, he started reading extensively on contemporary cinematographic trends. He was disappointed to learn that no one was actually writing about film in the Yugoslav cultural revues of the time, so he started publishing his own works in the Zagreb-based, communist-run magazine called *Glas Trešnjevke*. He later (probably half-jokingly) claimed that he did it not only to foster the cultural life of the country, but also in part to deter communist attacks on his friend Miroslav Krleža, which according to him were pretty much the only topic of communist cultural magazines at the time.[80] Several years after Vejvoda's ground-breaking work, in 1939, Oskar Danon founded an artistic association in Sarajevo called *Collegium Artisticum*, a left-wing group which organized theater plays, musical concerts, exhibitions and lectures. It was essen-

77 Gojko NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina (memoari)* (Zagreb: SN Liber, 1981), pp. 89–90.
78 L. UDOVIČKI, *Španija moje mladosti*, pp. 70–71.
79 G. BERIĆ, *Zbogom XX. stoljeće*, p.50.
80 Ibidem, p. 185.

tially doing for Sarajevo the same job that "Matija Gubec" was doing for Prague. In it, Danon gathered his fellow Prague students: the architects Jahiel Finci and Emanuel Šamanek, as well as Šuica Salom.[81] In his last interview, ten months before his death, Oskar Danon spoke of the influence that the young intellectuals returning to Sarajevo from abroad had on the foundation of *Collegium Artisticum*.[82] Although this openness rarely meant a questioning of Stalinist policies, it did allow for disagreement in the cultural sphere, which was much more permissible. Vejvoda remembers his disagreement with Stalin's condemnation of Shostakovich, but he also says that he "did not draw any political conclusions" from this.[83]

While the democratic lessons of Prague helped broaden their political views, the Spanish Civil War turned them into staunch internationalists. If Czechoslovakia, surrounded by Germany, full of left-wing refugees, and with a hostile minority loyal to Nazis, taught them about the need to fight fascism, the Spanish Civil War taught them the need for this struggle to be international. They were the first Yugoslav students to go, and thus served as an inspiration for those at the universities in the country.[84] Udovički said that their motives were twofold: "One was the more encompassing, internationalist motive, because we understood that we as a nation cannot fight for democracy and freedom on our own, and the other was that the war in Spain was preparing us for a struggle in our own country and the establishment of a more just social order."[85]

Zora Gavrić echoes this by saying that "the fight of progressive forces against fascism abroad was considered merely an extension of the fight of their own [Yugoslav] people."[86] They both essentially repeat Hobsbawm's idea of the conflation of nationalism and internationalism on the left at the time: "First, antifascist nationalism emerged in the context of an international ideological civil war, in which a part of numerous national ruling classes appeared to opt for an international political alignment of the right, and for the states identified with it. [...] [This] could only too easily be read as: rather a foreign country than our own. This made it easier for the left to take back the national flag from the now slackened grip of the right. [...]

81 V. BEGOVIĆ, "Sarajevski studenti u revolucionarnom pokretu jugoslovenskih studenata u Pragu," p. 593.

82 Tamara NIKČEVIĆ, "Jugoslavija je moja jedina domovina," *Dani*, issue 609, 13th February 2009.

83 G. BERIĆ, *Zbogom XX. stoljeće*, p. 56.

84 V. KOVAČEVIĆ, "Španija i Beogradski univerzitet," p. 253.

85 L. UDOVIČKI, *O Španiji i španskim borcima*, p. 130.

86 Z. GAVRIĆ, "Odlazak jugoslovenskih studenata iz Praga", p. 349.

Second, both workers and intellectuals also made an international choice, but one which happened to reinforce national sentiment. [...] Issues which were essentially domestic in each country were, by the accidents of history, being fought out on battlefields in a country so remote and unknown to most workers that it had virtually no association for the average Briton other than those of the struggle which concerned them."[87]

As a consequence, consciously or not, the communists simultaneously took part in the formation of a new kind of Yugoslav identity, a left-wing nationalist one, which would come to be known as "Brotherhood and Unity" in postwar Yugoslavia. A good example of this is the eulogy of Veljko Vlahović at the grave of Matija Šiprak, the member of the Prague Platoon who fell at Jarama. Šiprak came to Prague in 1936 to study law. He was from a devoutly Catholic family which traditionally supported the Croatian Peasant Party.[88] However, he was also an anti-fascist, and was introduced to radical left ideas by his colleagues after his arrival to Prague.[89] In the eulogy, Vlahović reiterated the vision of a nation of antifascists, opposed to the nationalist and chauvinist ideas of the sympathizers of Franco. He intentionally referenced the fact that some Croatian fascists also went to Spain as volunteers to fight on the Nationalist side, and the speech was aimed at attacking them as much as glorifying a fallen comrade: "We are convinced that the entire Croatian nation together with us will solemnize and avenge your heroic death, helping us in our struggle against fascism and condemning that group of misguided children at the University of Zagreb, who think that politically and nationally they are closer to you, comrade Šiprak, than us – followers of other parties and sons of different nations – and who extended their hand across your grave to the murderer of the Spanish people, the enemy of the Croatian people, General Franco. We are convinced that the entire younger generation of the Croatian people is not going to follow their example, but yours, comrade Matija. May your glory be everlasting, worthy son of the Croatian nation!"[90]

87 E. HOBSBAWM, *Nations and Nationalism since 1780*, pp. 146–147.

88 Vjeran PAVLAKOVIĆ, "Radicalization at the University of Zagreb during the Spanish Civil War, 1936–1939," *Historical Journal* 62, no. 2 (July 2011), p. 500, http://hrcak.srce.hr/70239?lang=en, accessed July 5, 2015.

89 Đuro GAJDEK, *Španjolski borci Siska i Banije* (Sisak: Muzej Sisak, 1985), p. 145.

90 Čedo KAPOR, *Krv i život za slobodu*, 4th ed. (Belgrade: Unija-publik, 1978), p. 42, quoted in PAVLAKOVIĆ, "Radicalization at the University of Zagreb during the Spanish Civil War, 1936–1939," p. 500.

Although he is the "son of the Croatian nation", he is nevertheless closer to "followers of other parties and sons of different nations" – that is, his communist friends of other Yugoslav nationalities – than he is to the people who also consider themselves "sons of the Croatian nation" but fight for the fascists. This idea, according to which a fellow human of a different ethnicity is closer than a member of the same ethnic group that fights alongside the fascists, would become the cornerstone of Yugoslav communist ideology in World War II.

Combined with their ideological development and cultural impact, there was also the fight for a revolution in Yugoslavia itself. As already stated, it had mostly consisted of renewing Party organizations in the country in the wake of the dictatorship and sending illegal books and flyers from Czechoslovakia. Those who returned to the country used the experience gained in Prague to help the communist cause. An interesting incident occurred in Belgrade in 1940, which illustrates how critical thinking and openness of some held on after their return to Yugoslavia. Vejvoda claims that Nikola Petrović, who was Tito's connection with the Comintern at the time, began telling some comrades stories he had heard about innocent people disappearing in the USSR. Tito, already the Party leader at the time, found out and forbade him from talking about it, although he did not punish him in any way.[91] Ironically, Petrović was among the people who were expelled from the KPJ as Cominformists in 1951.

Many years later, after World War Two, Oskar Danon told Ivo Vejvoda that he cried when he visited Prague again, watching the old spirit of the city destroyed by years of Stalinism. Vejvoda himself found the city too depressing, which prompted him to ask to serve as an ambassador elsewhere, and he got transferred to London.[92] He remembered the city of Prague in that he had studied in, with its avant-gardes, libertine atmosphere, student and workers' movements, and the contrast was too painful to bear.

Conclusion

The activity of Yugoslav communist students in Prague in the 1920s and 1930s played a significant role in the development of the Yugoslav communist movement as a whole. The Party always considered political agitation among the students to

91 G. BERIĆ, *Zbogom XX. stoljeće*, p. 210.
92 Ibidem, p. 139.

be a key for success. The universities abroad were not neglected either, as many European countries had political systems significantly less authoritarian than the Yugoslav one, opening space for political agitation. Czechoslovakia was particularly important because of its political ties with the Yugoslav state, which meant financial support for those who decided to study there. Due to misguided government policies, the social situation of these students was often very bad, which directly benefited the communists. The importance of Prague additionally rose with the end of democracy in Germany and Austria in the early 1930s, which made it one of the most important KPJ centers outside of Yugoslavia.

The communists led a constant battle with the representatives of the Yugoslav authorities in Prague, but the Yugoslav Embassy was unable to stop the spread of anti-regime sentiment due to both organizational failures and the political, social, and economic disarray that the country perpetually found itself in and of which the students were acutely aware. More and more of them joined the communist ranks each year. The legal framework set up by the Czechoslovak democratic constitution and the pressure of the liberal public often exacerbated the situation for the Embassy and its extended hand, the School Inspector. Even if parts of the public were not in favor of revolutionary Marxism, they still preferred the underdogs who fought for it over the oppressive Yugoslav royal government.

This attitude became even more pronounced in the mid-1930s, when the KPJ began implementing the Popular Front strategy, and entered an alliance with the liberal forces of Czechoslovakia that was enthusiastically embraced by both sides. This alliance was much more successful than similar attempts in Yugoslavia itself,[93] and it had a side-effect of educating young communists about the merits of an environment based on political cooperation of the left forces. The cooperation was already practiced in Prague long before it became official Party policy, even though it was against the ultra-leftist course set by the Comintern in 1928. This openness would later become a significant cohesive factor in World War II, when forces such as the Christian Socialists in Slovenia, the left wing of the HSS in Croatia and the Left Agrarians in Serbia united with the communists against fascists and collaborationists. Indeed, the communists in Prague had already collaborated with some of these groups in the early 1930s.

At the same time, this approach helped foster a left-wing Yugoslav nationalism, which became for them inseparable from the Marxist internationalism.

93 For the struggles and failures of the KPJ leadership during their attempt to join the Yugoslav United Opposition, see K. HAUG, *Creating a Socialist Yugoslavia*, pp. 39–44.

Although the Prague students were devoted to the anti-Yugoslav stance of the KPJ between 1928 and 1935, they became equally dedicated to the change of course after the Seventh Congress of the Comintern. Their Yugoslavism was strengthened by the fact that their organizations consisted of Slovenes, Croats, Serbs, Muslims, Montenegrins and Jews, as well as a small number of non-Slavic minorities (Germans and Albanians).

The student leaders, all anonymous at the time, were extraordinary figures, and dozens of them left significant marks on the history of 20th century of Yugoslavia. They were the future Party intelligentsia – engineers, agronomists, economists, artists, lawyers, and philosophers. Regardless of professional orientation, they were Renaissance men and women with a broad range of interests other than revolutionary politics. Some sacrificed their lives for the Revolution, while others lived through it and shaped the new state. A small, but not insignificant group sided with Stalin after the Cominform Resolution in 1948. Two did not survive the labor camp set up for Stalinists, but all others were pardoned and reintegrated into society, although they never held positions of power again. These figures serve as a testimony of the unrelenting belief in Stalin and the Soviet Union held by many.

Nevertheless, many more sided with Tito and took an active role in the reform of the state and the drift away from Stalinism in the 1950s. This was the case with the majority of the Prague students. They were cosmopolitans who often worked in diplomacy – which in itself was always the most open-minded part of the Yugoslav socialist state apparatus. When they started critically examining Stalinism in the 1950s, they did not shy away from accepting Western influences, and many started learning retroactively from their student experience in Prague. Still, their open-mindedness did not mean an acceptance of capitalism or electoral reformism. Almost all remained dedicated revolutionary socialists who did not shun the egalitarian ideals that had originally inspired them. If they lived long enough to see their country collapse, they were marginalized, ignored, or sometimes openly abused because of their refusal to bow to the newly-victorious nationalist hegemony. Those same people who risked everything in the 1930s in order to build a better world, sacrificed their own comfort and security in old age for the sake of the ideals of the world they had created and which had then crumbled before their eyes.

The dual experience of studying abroad and fighting for a revolution at home played an important, but underestimated, role in the development of the Yugoslav revolutionary left. The relatively democratic society of Czechoslovakia

and cooperation with all the anti-fascist forces in Prague contributed to a development of ideas which were able to fully express themselves after the break between Yugoslavia and the Soviet Union. Although the rupture with Stalinism was virtually invisible before 1948, it became a defining feature of the Yugoslav state once it occurred. The experience of those new Yugoslav elites who had lived abroad before World War II then became a valuable lesson for the entire state. Thus, the role that the Yugoslav students in Prague had played in the construction of the Yugoslav socialist experiment that followed can hardly be overstated.

SUMMARY

The extraordinarily successful struggle of Yugoslav communist students in Prague after 1935 was a consequence of both their active work within the community and the failures of the Yugoslav Embassy to stop them. Even before the outbreak of World War II, they had left their mark on Yugoslav society, mostly in the sphere of culture. However, they were at their most influential after 1945, when they became the elite of the new state. The two crucial experiences that would form their outlook after the war had occurred in the mid-1930s: work in a pluralist left-wing environment (which became the basis of the KPJ's Popular Front policy after 1935) and the pan-Yugoslav atmosphere in which they worked and with which they came to identify. The young communists had thus spent their formative years working in a broad coalition of left-wing, pro-Yugoslav forces. A decade and a half later, when they began critically examining Stalinism, many started learning from their student experience in Prague. Although lessons drawn were primarily retroactive, this experience of working in broad left-wing coalitions had helped them open their minds and actively partake in the construction of the unique and relatively open Yugoslav socialist system.

STUDIE

Vnitropolitický vývoj Gagauzské republiky v letech 1991–1995 jako de-facto státu

SLAVOMÍR HORÁK

Institut mezinárodních studií FSV UK, Praha

The Domestic Political Development of the Gagauz Republic 1991–1995 as a de facto state

Gagauzia is among the exceptional cases of relatively well-resolved conflicts in the territory of the former Soviet Union. Most foreign researchers, however, have focused on the negotiations between Comrat and Kishinev, and often, the influence of the domestic situation itself within Gagauzia is overlooked, even though it contributed to a fair extent to the resolution of the problem. In the analysis of this aspect, it is possible to analyze the concept of the de facto state, because in its first phase developments in Gagauzia took on similar features as other conflicts in the Soviet, or post-Soviet area – establishment of its own government, escalation of demands for self-determination in areas ranging from cultural autonomy to political separatism, and the proclamation of an independent republic. Unlike other cases where a de facto state has arisen, however, for Gagauzia the achievement of this status represented the apex of its independent existence. Maintaining the independent republic has proven to be unfeasible, which is also due to a significant extent to internal conflicts within the Gagauzian elite as well as the failure to resolve the economic crisis in the region.

Key words: Moldova, Gagauzia, autonomy, de facto states, conflict, domestic politics

Úvodem

Gagauzsko je nezřídka v literatuře označováno jako de-facto stát vzniklý na území Moldavské SSR a později Moldavska. V příslušné literatuře je potom gagauzský případ uváděn jako nenásilný konflikt a také jako vnitrostátní spor se vzorovým mírovým řešením, což velmi často zdůrazňují moldavští i gagauzští představitelé.[1] Gagauzsko se rovněž okrajově objevuje mezi případy řešení federalismu.[2] Většina statí o Gagauzsku se týká především formování autonomní oblasti země či implementace autonomie a vzájemného vztahu mezi centrem a autonomií, případně mateřským státem a de-facto státem.[3] Případně se snaží postihnout proces secese od mateřského státu v průběhu let 1989–1991 a opětovné reintegrace v letech 1992–1994.[4]

Přestože nelze tyto procesy zcela ignorovat, stranou zájmu badatelů prozatím zůstávala vnitřní situace v Gagauzské republice, která hrála rovněž významnou roli při formování gagauzského problému. Pouze několik málo statí se pokusilo hlouběji proniknout do vnitřních záležitostí tehdejší de-facto samostatné Gagauzské republiky, která fungovala v letech 1991–1995.[5] Vnitřní problémy Gagauzska se tak objevují především u některých gagauzských autorů, často přímo aktivních účastníků tehdejších událostí, jež jsou ovšem často zaměřené na subjektivní popis či komentář událostí.[6] Stranou zájmu zůstávaly nejrůznější skupiny uvnitř Gagauzska,

1 Valerij Aleksandrovič TISHKOV, *Ethnic Conflicts in the Former USSR: The Use and Misuse of Typologies and Data*, Journal of Peace Research 36, 2013, č. 5, s. 576; Jeff CHINN – Steven D. ROPER, *Territorial autonomy in Gagauzia*, Nationalities Papers 26, 1998, č. 1, s. 87–101; Charles KING, *Minorities policy in the post-Soviet republics: the case of the Gagauzi,* Ethnic a racial Studies 20, 1997, č. 4, s. 738–756; Vladimir SOCOR, *Gagauz Autonomy in Moldava: A Precedent for Eastern Europe?*, RFE/RL Research Report 3, 1994, č. 33, s. 20–28; O. K. RADOVA (KARANTAŠ), *Rol' Gagauzskoi Avtonomii v sovremennoi Moldove,* in: Petr Michajlovič Pašaly (ed.), 20 let ATO Gagauzija, Prošloje. Nastojaščeje. Buduščeje, Komrat, 2015, s. 166–174.

2 Judy BATT, *Federalism versus nationalism in post-communist state-building: The case of Moldova*, Regional & Federal Studies 7, 1997, č. 3, s. 25–48.

3 Oleg PROTSYK – Valentina RIGAMONTI, *Real and 'Virtual' Elements of Power Sharing in the Post-Soviet Space: the Case of the Gagauzian Autonomy*, JEMIE 6, 2007, č. 1, s. 1–22.

4 Dareg A. ZABARAH, *Opportunity structures and group building processes: An institutional analysis of the secession processes in Pridnestrovie and Gagauzia between 1989 and 1991,* Communist and Post-Communist Studies 45, 2012, č. 1, s. 183–192.

5 Keiji SATO, *Mobilization of Non-titular Ethnicities during the Last Years of the Soviet Union: Gagauzia, Transnistria, and the Lithuanian Poles*, Acta Slavica Iaponica 26, 2009, s. 141–157.

6 Stepan TOPAL, *Po zovu predkov,* Komrat 2013; Fyodor ANGELI, *Očerki Istorii Gagauzov, potomkov Oguzov (seredina VIII – načalo XXI vv.)*, Kišiněv 2007, s. 514–574; Michail Vasiljevič KENDIGELJAN, *Gagauzskaja respublika. Bor'ba gagauzov za nacional'noe samoopredělenije.*

které se snažily promlouvat do gagauzské politiky. Dosud není zcela prozkoumána činnost hlavního koordinačního hnutí „Gagauz Halky", jeho proměnu na politickou úroveň a jeho faktické rozmělnění v době Gagauzské republiky a vznik nových politických útvarů. Vnitřní životaschopnost de-facto států je dána především jejich schopností vytvořit si funkční a udržitelný politický, ekonomický a bezpečnostní celek.[7] V případě Gagauzska se však ukázalo, že proces formování de-facto státu zůstal nedokončen a status Gagauzska se snížil z de-facto republiky (jakkoliv závislé na mateřském státu) na autonomní jednotku v rámci Moldavska.

Z hlediska teorie de-facto států tak Gagauzsko stále představuje nevyužitý testovací případ nedokončeného procesu formování této entity. I v základní teoretické literatuře k problému de-facto států se Gagauzsko prakticky neobjevuje.[8] Následující článek si tak klade za cíl zaměřit se na dosud ne zcela zmapovanou vnitřní situaci v Gagauzsku v letech 1989–1994 (respektive 1995) a otestovat jeho životaschopnost pomocí parametrů de-facto státu. Hlavními cíli analýzy, která má prokázat, proč se Gagauzsko nestalo typickým de-facto státem na postsovětském prostoru, budou vnitřní politika a společensko-kulturní poměry v autonomii v letech 1991–1995, stejně jako ekonomický vývoj republiky. Vycházím z předpokladu, že z vnitropolitického hlediska byl konec Gagauzské republiky jako de-facto státu zaviněn především vnitřními rozpory mezi gagauzskou elitou, respektive mezi jednotlivými regiony, neexistencí jednotného ekonomického prostoru a ekonomické strategie, stejně jako absenci plné kontroly bezpečnostních složek na vlastním teritoriu a neexistence pevných hranic. Právě kontrast relativně jednotného postoje při rozhodování o nezávislosti na Moldavsku a absence této jednoty při vlastním vládnutí lze považovat za jeden z hlavních důvodů rozpadu samostatného státu, respektive jeho transformace na autonomní území.

Hlavními zdroji pro práci byly vedle již vydaných odborných statí v angličtině a ruštině také prvotní prameny v podobě novin *Leninskij Puť*, respektive *Komratskije vesti* z let 1989–1994 a výběrově i gagauzskojazyčného *Ana Sözü*. Kromě toho byly při výzkumu použity strukturované rozhovory s politickými představiteli tehdejšího gagauzského státu či s jejich partnery v Kišiněvě.

1989–1995. Vospominanija. Dokumenty, Komrat 2009; Stepan BULGAR, *Narodnoe dviženije „Gagauz Halky" (1989–1994 gg.)*, Rusin 2, 2006, č. 4, s. 163–173.

7 Pål KOLSTØ – Helge BLAKKISRUD, *Living with Non-recognition: State- and Nation-building in South Caucasian Quasi-states*, Europe-Asia Studies 60, 2008, č. 3, s. 483–509.

8 Nina CASPERSEN, *Unrecognized States*, Cambridge 2012, s. 13.

Od kulturní k politické autonomii

Počátek formování gagauzské autonomie se obvykle datuje na počátek 20. století a je spojen se jménem národního buditele Mihaila Čakira.[9] Jeho zásluhou byly poprvé vydávány v gagauzštině noviny (na základě cyrilice) a překlad Bible. Pod vlivem ruské revoluce byla v roce 1906 krátce vyhlášena Komratská republika, která však byla po pěti dnech rozprášena. Carské Rusko (následně ani Rumunsko v letech 1918–1940 a opět 1941–1944) stejně jako stalinské období nevytvářelo předpoklady pro rozvoj gagauzské státnosti. Až chruščovské uvolnění v 50. a 60. letech otevřelo dveře procesu určitého obrození malých sovětských národů. Gagauzština byla v letech 1958–1962 v omezeném rozsahu používána jako vyučovací jazyk s abecedou vytvořenou historikem a literátem Diyonisem Tanasogluem. V 80. letech se ustanovovaly neformální diskusní kluby, které ukazovaly na tradice a folklór Gagauzů. K hlavním iniciátorům gagauzského národního obrození patřila především akademická sféra. V 70. a 80. letech proběhla řada etnografických výzkumů, především pod vedením Stepana Kuroglo a Marie Marunevič.[10] Tito lidé poukazovali na potlačování práv gagauzského národa, brzdění ekonomického rozvoje Bulharů a Gagauzů na jihu republiky nedostatečným přerozdělováním a cílenou absencí gagauzské inteligence v akademických i vedoucích pozicích (Marunevič 1989).

Akademická, ale i ekonomická elita Gagauzska vyrostlá na přelomu 50. a 60. let tak stála v únoru 1988 za založením hnutí „Gagauz Halky" (Gagauzský lid) v gagauzském centru Komratu. Zpočátku se jednalo spíše o diskusní klub o historii Gagauzů, kultuře, tradicích, zatím bez politických požadavků. Komratská veřejnost přijala tyto pokusy velmi nejednoznačně. V dalších městech mezitím vznikala další hnutí, organizace a kluby. Autonomie pro Gagauzsko patřila mezi ústřední cíle těchto organizací. V Gagauzsku působilo i moldavské hnutí Jednota (Jedinstvo), která naopak prosazovalo harmonické soužití všech národů žijících v Moldavsku.[11]

Většina organizací se posléze spojila na I. Sjezdu představitelů gagauzského národa dne 21. května 1989 do jednoho hnutí „Gagauz Halky". Hnutí se prohlásilo

9 Jerzy HATŁAS – Marek ŻYROMSKI, *Protoierey Mihail Chakir - orthodox priest, gagauzian spiritual leader and historian (1861–1938) – and the question of emancipation of Gagauzians as the independent nation*, Tyragetia 9, 2015, č. 2, s. 179–184.

10 Michail N. GUBOGLO, *Gagauzy v mire i mir gagauzov. T. 1,* Komrat-Chishinau 2012, s. 240–241.

11 Stepan BULGAR, *Narodnoe dviženije „Gagauz Halky"*, s. 163–164.

za hlavního politického představitele gagauzského národa s jednoznačným požadavkem autonomie. Většina autonomizačních požadavků však byla v Kišiněvě odmítnuta. V květnu 1989 navíc vznikla nacionalistická Lidová fronta Moldavska (Frontul popular din Moldova) jako nová alternativní síla ke komunistům, která prosazovala orientaci na Rumunsko až do úplného spojení s bývalou „mateřskou zemí". Zástupci národnostních menšin a separatistických oblastí (Gagauzsko, Podněstří) tyto snahy ostře odmítli. Problémem byly především výroky některých představitelů Lidové fronty Moldavska, kteří požadovali vyhlášení moldavštiny, respektive rumunštiny jako jediného jazyka v zemi. Jazyková otázka se také stala ústředním tématem již zmíněného I. sjezdu gagauzských představitelů. Závěrečná deklarace stejně jako telegramy na adresu Sjezdu Lidových poslanců SSSR vedle respektu k moldavskému jazyku kodifikovala v oficiální podobně nejen požadavek institucionalizace gagauzského jazyka,[12] ale také požadavek vyhlášení autonomie Gagauzska v rámci Moldavské SSR, který byl poslán na Nejvyšší sovět SSSR a na vedení komunistické strany Moldávie.[13] Výsledná podoba zákona zavedla rumunštinu/moldavštinu jako jediný úřední jazyk s ruštinou jako jazykem mezietnické komunikace a gagauzštinou, kterou měla Moldavská SSR povinnost chránit a rozvíjet.[14]

Nesouhlas gagauzské strany s tímto zákonem a protigagauzská kampaň některých politiků a novin v Kišiněvě vedlo k radikalizaci části hnutí a stupňování jejich požadavků.[15] Logickým vyústěním tohoto procesu se stalo jednostranné vyhlášení Gagauzské autonomní sovětské socialistické republiky (ASSR) v rámci Moldavské SSR na II. mimořádném sjezdu gagauzského národa 12. listopadu 1989.

Jazyková sféra tak byla významným *push faktorem* autonomizačních snah a později i hnutí za autonomii a nezávislost Gagauzska. Etnický a jazykový nacionalismus v rámci Moldavska vyvolal reaktivní proces. Úsilí o obrodu gagauzského jazyka a kultury se v procesu postupující rumunizace změnilo na politické hnutí. V rozporu s argumentací Kolstø tak v případě budování státu (state-building) v Gagauzsku následovalo velmi záhy po počátku budování národa (nation-building) a nebylo ani reakcí na ozbrojený konflikt, ke kterému došlo až o dva roky

12 M. V. KENDIGELJAN, *Gagauzskaja republika,* s. 34–40.

13 *Halkymyzyn birindži s'ezdi*, Ana Sözü, 4. 6. 1989.

14 Zakon Respubliki Moldova o funkcionirovannii jazykov v Moldavskoj Sovětskoj socialističeskoj respubliki ot 31-go avgusta 1989 g. Stat'ja 70.

15 Konstantin TAUŠANDŽI, *Iskrivlienije ispravit tol'ko avtonomija*, Ana Sözü, 5. 11. 1989.

později.[16] Formování Gagauzů jako politického národa bylo zároveň spojeno s přerodem ústředního gagauzského hnutí „Gagauz Halky" z kulturního na politické.

Formování Gagauzské republiky

V únoru a březnu 1990 proběhly v bouřlivé atmosféře demonstrací a mítinků volby do místních okresních sovětů lidových poslanců. Předsedou sovětu v rozhodujícím okrese Komrat byl zvolen Stepan Topal a jeho náměstkem Michail Kendigeljan a předsedou výkonného výboru Komratského okresního sovětu lidových poslanců byl zvolen na návrh Stepana Topala Konstantin Taušandži. Zároveň se představitelé hnutí dostali i do Nejvyššího Sovětu Moldavské SSR.[17] Stepan Topal byl zároveň zvolen Předsedou okresní Rady lidových poslanců a jeho náměstkem byl zvolen Michail Vasiljevič Kendigeljan. Předsedou městské rady v Komratu byl zvolen další aktivista Gagauz Halky Andrej Buyikly. Rada si rovněž podřídila místní tisk.[18] V průběhu jara 1990 se tak mohly na praktické úrovni začít projednávat parametry gagauzské autonomie. Projekt gagauzské autonomie navíc navazoval na podobné projevy Gagauzů a Bulharů na Ukrajině, kde byl v únoru 1990 svolán mítink na podporu práv gagauzského a bulharského národa v rámci Ukrajinské SSR.[19] V květnu 1990 bylo v Komratu publikováno prohlášení Svazu demokratických sil Besarábie (Deklaracija Sojuza demokratičeskich sil Bessarabii 1990). Významným teoretikem autonomie se stal ukrajinský Gagauz a tehdy docent Oděské university Ilja Karakaš, který vytvořil právní i teoretické základy gagauzské autonomie.[20]

Mezi klíčové momenty vzniku Gagauzské republiky patřila deklarace o suverenitě Republiky Moldavsko včetně zneplatnění závěrů Paktu Molotov-Ribbentrop z 23. června 1990. Na toto rozhodnutí navázal sjezd Lidové fronty Moldavska na přelomu června a července 1990, který vyhlásil program reintegrace Moldávie do Rumunska v předválečných hranicích. S tímto krokem gagauzští představitelé zásadně nesouhlasili a podle svého přesvědčení byli nuceni přijmout krok k tomu, aby zabránili, dle vlastního názoru, opakování rumunizačních tendencí z meziná-

16 Pål KOLSTØ, *The sustainability and future of unrecognized quasi-states,* Journal of Peace Research 43, 2006, č. 6, s. 730.

17 Stepan TOPAL, *Po zovu predkov,* s. 49.

18 *Sessija raijsoveta narodnych deputatov*, Leninskoje slovo, 26. 4. 1990.

19 Stepan TOPAL, *Po zovu predkov*, s. 53.

20 Ilja KARAKAŠ, *Real'nyje perspektivy rešenija gagauzskogo voprosa*, Leninskoje slovo, 19. 4. 1990.

lečné, respektive válečné doby.[21] Navíc podle interpretací některých gagauzských představitelů tímto aktem vedení SSR Moldávie zůstalo mimo jakýkoliv právní rámec a nového uspořádání tedy měli Gagauzové plné právo na sebeurčení.[22] V červenci 1990 tak gagauzští poslanci opustili zasedání moldavského parlamentu, ve kterém nebyli schopni prosadit své požadavky. Podle gagauzské interpretace byli Gagauzové zcela vyloučeni z politického rozhodování v Moldavsku, když jim byl závěry komisí Nejvyššího Sovětu SSR Moldávie fakticky odebrán status národnostní teritoriální jednotky.[23] Ze strany představitelů Lidové fronty Moldavska zazněly velmi tvrdé až genocidní narážky na stranu Gagauzů, které vyzývaly až k vysídlení Gagauzů z území Moldavska. Rozkol mezi oběma entitami a neschopnost chápat jeden druhého vedla k přijetí stále radikálnějších opatření na obou stranách.

V reakci na tyto kroky svolali lídři Gagauz Halky sjezd zastupitelů Gagauzska zvolených na všech úrovních od vesnických Sovětů až po dva Lidové poslance SSSR za Gagauzsko na 19. srpen 1990. V předvečer sjezdu Ilja Karakaš, doktor práv z Oděsské univerzity a konzultant prozatímního výboru Gagauzské republiky, připravil jeden z klíčových dokumentů – deklaraci o svobodě a nezávislosti gagauzského lidu od Republiky Moldávie.[24] V deklaraci byla vyhlášena Gagauzská republika jako součást budoucího obnoveného Sovětského svazu a zároveň vypsány volby do Nejvyššího sovětu Gagauzské republiky na konec listopadu 1990.[25]

Sjezd v srpnu 1990 tak lze považovat za počátek existence Gagauzska jako vnitrosovětského de-facto státu, jehož status v rámci Sovětského svazu zůstal nevyjasněný. Gagauzové se chápali jako součást SSSR, přičemž povýšili vlastní status na nejvyšší administrativní jednotku státu (svazová republika). Nelze proto souhlasit s názorem, že Gagauzsko zůstalo pouhou autonomii v rámci Moldavska,[26] přestože byl tento stav původním cílem při vyjednávání s Moldavskem. Sovětský stát proto můžeme v tomto případě brát jako analogii patronského státu, byť tento status nebyl (a pravděpodobně ani neměl být) přiznán moskevským centrem ani *de facto*.

21 Petr ŠORNIKOV, *Rumynizacija ili deportacija? Sud'by slavjan i gagauzov v Bessarabii v planach oficijal'nogo Bucharesta 1941–1944*, Rusin 7, 2011, č. 4, s. 104–111.

22 Stepan TOPAL, *Po zovu predkov,* s. 67. Interview autora s Ivanem Vasiljevičem Burgudžim, 3. 11. 2015.

23 *Postanovljenije Vjerchovnogo Sovjeta SSR Moldova ot 27 ijulija 1990 goda*, in O matěrialach Komisii Prezidiuma Vjerchovnogo Sovjeta SSR Moldova po izučeniju zaprosov narodnych děputatov SSSR i drugich obraščenij ob obrazovanii avtonomii gagauzskoj narodnosti, Sovjetskaia Moldavija, 28. 6. 1990.

24 M. V. KENDIGELJAN, *Gagauzskaja respublika*, s. 188–189.

25 Ibidem, s. 177–178.

26 Keiji SATO, *Mobilization of Non-titular Ethnicities*, s. 142.

Gagauzské republice zůstal pouze jediný hlavní spojenec – Podněsterská republika, vyhlášená v září 1990 a některé části sovětské armády.

Na rozdíl od jiných de-facto států se však gagauzská inteligence nemohla opřít o předchozí etno-teritoriální status, tj. hranice případné Gagauzské ASSR rovněž byly zcela nejasné.[27] Vytvoření kompaktního teritoria bránily především spory mezi Gagauzy a Bulhary, jakož i dalšími menšinami v Gagauzsku, které se obávaly tentokráte gagauzského hegemonismu. V případě osamostatnění Gagauzska by to vedlo ke značným obtížím v dopravním spojení mezi jednotlivými gagauzskými regiony i se zahraničím. Tato skutečnost byla jedním z hlavních faktorů neuskutečnění gagauzského de-facto státu.

V reakci na ustavení vlastní republiky Kišiněv oficiálně rozpustil hnutí Gagauz Halky a pozastavil mandát gagauzským (ale také podněsterským) poslancům Nejvyššího sovětu Moldávie.[28] Od 19. srpna 1990 se Gagauzsko a Moldavsko ocitlo rovněž v různých právních polích (sovětském, respektive moldavském). Prozatímní výbor Gagauzské republiky tak nemohl například přiznat legitimitu skupiny vyšetřovatelů z Kišiněva, kteří přijeli prověřit legálnost sjezdu 19. srpna. Toto bylo oceněno jako vměšování se do vnitřních záležitostí Gagauzské republiky.[29]

Kritickým okamžikem v životě mladé republiky se však ukázaly volby do Nejvyššího sovětu Gagauzské republiky vyhlášené prozatímním výborem na 28. října 1990.[30] Tyto volby probíhaly v napjaté atmosféře, kdy se moldavská vláda v čele s Mirceou Snegurem pokusila o silové řešení konfliktu s Gagauzskem a vyslala na jih dobrovolnické oddíly. V této chvíli bylo pravděpodobně nejblíže k otevřenému ozbrojenému konfliktu mezi Kišiněvem a Komratem. Zabránit dalšímu krvavému konfliktu na postsovětském prostoru se podařilo díky souhře několika okolností. Především Prozatímní výbor Gagauzska posunul volby o dva dny dříve a volební místnosti se tak otevřely již o půlnoci z 25. na 26. října. Podle řady svědectví i podle oficiálních výsledků větší část lidí odvolila již do rána 26. října.[31] Do večera 26. října byly volby uzavřeny. Podařilo se tak předejít tažení moldavských dobrovolníků na jih republiky, které mělo tyto volby zvrátit. Legitimita těchto voleb tak sice

27 Nina CASPERSEN, *Unrecognized States*, s. 34–36.

28 *Postanovlenije Pravitel'stva SSR Moldova O rozpuske narodnogo dviženija „Gagauz Halky"*, Sovetskaja Moldavjia, 23. 8. 1990.

29 Interview autora s Michailem Kendigeljanem, 4. 11 .2015.

30 Marija Vasiljevna MARUNEVIČ, *Istorija gagauzskogo naroda (učebnoe posobije)*, Komrat 2003, s. 156–157.

31 Vera KRETSU, *K nynešnej avtonomii my prišli čerez Gagauzskuju republiku*, Vjesti Gagauzii, 5. 12. 2008.

mohla být zpochybněna, nicméně představitelé Gagauzska je za fakticky legitimní považovali.[32]

Faktická existence odporu ze strany gagauzských dobrovolníků, včetně reálného držení zbraní v gagauzských rukou, byla pro moldavské lídry značným překvapením a pravděpodobně jedním z rozhodujících momentů, proč se řady moldavských dobrovolníků nehnuly v masovém měřítku na gagauzská centra (zejména Komrat či Vulkanesti). Zapojení bolgradské divize sovětské armády, která jednala z rozhodnutí svého velitele, bylo rovněž neočekávaným tahem pro moldavské vedení, přestože posvěcení z Moskvy pro tento krok přišlo až 28. října 1990, kdy již byly události v plném proudu.[33] Prakticky jednotný postoj prozatímního vedení Gagauzska také přispěl k nutnosti přehodnocení situace ze strany Kišiněva. Přesto hlavní představitelé gagauzského národa uvažovali stále ještě v intencích autonomní či jiné formy národnostně-teritoriální jednotky v rámci Moldavska za podmínky, že vláda v Kišiněvě bude ochotná k jednáním o budoucím statusu Gagauzska (a potažmo i Podněstří) v SSR Moldávie.[34] Ze stejného důvodu bylo pozastaveno formování státních orgánů de-facto státu a jako hlavní výkonný úřad tak zůstával Nejvyšší sovět Gagauzské republiky (Halk Toplusu*)*. Přes něj i nadále procházela nařízení a stanoviska SSR Moldávie, z nichž většina byla přijímána jako součást gagauzského zákona.[35] V této fázi lze tak hovořit o jistém hybridním de-facto státu, který sice vykonává formální funkce nezávislého státu, zároveň se však z větší části podřizuje státu mateřskému. Absence ozbrojeného konfliktu a větší ekonomická provázanost s Kišiněvem vedly později ke kompromisnějšímu vývoji vůči mateřskému státu v případě Gagauzska v porovnání s Podněstřím.

Větší rozkol s mateřským státem nastal až na přelomu roku 1990–1991. Dekret Prezidenta SSSR Michaila Gorbačova *O opatřeních vedoucích k normalizaci situace v SSR Moldávie* z 22. prosince 1990 poukazoval na přehodnocení některých nařízení a zákonů Nejvyššího Sovětu SSR Moldávie (zejména zákon o jazyce, nařízení o závěrech Komise Nejvyššího Sovětu v gagauzské otázce a také nařízení o interpretaci Paktu Molotov-Ribbentrop). Zároveň nařizoval zrušení všech zákonných norem I. sjezdu gagauzského národa. Tímto se Nejvyšší sovět Gagauzské SSR

32 Interview autora se Stepanem Topalem, 5. 11. 2015.

33 M. V. KENDIGELJAN, *Gagauzskaja respublika*, s. 211–212.

34 S. ŠASTALOV, *Na sessii Vjerchovnogo Sovjeta GR*. Leninskoje slovo, 24. 11. 1990; Stepan TOPAL, *Postanovlenije Vremennogo komitěta Gagauzskoj Respubliki ‚O sozdanii respublikanskoj patrul'no-postovoj služby*, Leninskoje slovo, 8. 9. 1990.

35 Stepan TOPAL, *Po zovu predkov*, s. 98.

a všechna jeho další rozhodnutí fakticky dostaly mimo moldavský zákon.[36] Právě tento vnější zásah vedl k novému rozkolu mezi oběma stranami a nové spirály vzájemných obvinění. V Gagauzsku samotném bylo na zasedání Nejvyššího Sovětu Gagauzské SSR vyhlášeno další budování státních orgánů Gagauzska již bez ohledu na mínění Moskvy.[37] Společně fungovaly pouze některé moldavsko-gagauzské (stejně jako podněstersko-moldavské) komise, které řešily mj. výši daňových odvodů z oblastí do center, propuštění některých gagauzských představitelů zadržených v říjnu 1990 a také problém specifik gagauzského školství.[38]

V samotném Gagauzsku se však v roce 1990–1991 začaly projevovat rozpory mezi jednotlivými skupinami. Hlavní slovo si zachovali vedoucí představitelé Gagauz Halky – prezident Stepan Topal, předseda parlamentu Michail Kendigeljan, poslanec moldavského a gagauzského parlamentu Maria Marunevič či první tajemník okresního výboru komunistické strany Fjodor Manolov. Z tohoto kruhu se začal vydělovat ekonom Konstantin Taušandži či aktivista Leonid Dobrov, v roce 1991 zakladatelé strany Opora (Arkalyk).[39] Nehledě na tento rozkol však byly postupně na schůzích Nejvyššího sovětu zaplňovány i další funkce nezbytné pro chod de-facto státu. V zárodečném stádiu se ocitlo administrativní formování území, ačkoliv řada vesnic či dokonce okresů stále nebyla rozhodnuta, k jakému území chtějí patřit (Moldávii nebo Gagauzsku).[40] Na regionální úrovni se však projevil stále větší rozpor mezi Komratem a dalšími okresními centry, především Čadyr-Lungou. V posledním městě se jednak rozhořela v říjnu 1991 mocenská krize vedoucí téměř rozpadu místního okresního sovětu.[41] Představitelé Čadyr-Lungy se navíc odmítli účastnit sestavování gagauzského rozpočtu a podřídit se vedení v Komratu v čele se Stepanem Topalem. S tímto byl spojený i problém gagauzsko-bulharských vztahů, který byl zpočátku spíše kooperativní (uvažovalo se o gagauzsko-bulharské republice). V roce 1991 se však řada bulharských představitelů (pravděpodobně nikoliv bez vlivu Kišiněva) začala obávat gagauzského nacionalismu a rozpor

36 *Ukaz prezdenta SSSR o merach po normalizacii obstanovki v SSR Moldova,* No. UP-1215, 22. 11. 1990. Dostupné na http://constitutions.ru/?p=3025, 15. 8. 2016.

37 Stepan TOPAL, *Sessija Verchovnogo Soveta Gagauzskoj Respubliki,* Leninskoje slovo, 15. 1. 1991.

38 S. ŠASTALOV, *Zasedanije vremenno komiteta GR,* Leninskoje slovo, 15. 1. 1991.

39 *Obrashchenije k prezidentu, Prezidiumu Verchovnogo soveta,* Komratskije vjesti, 12. 12. 1992. Strana však pod tímto názvem nevydržela dlouho a především kromě Taušandžiho a Dobrova zahrnovala pouze několik dalších stoupenců.

40 *Na sessii verchovnogo sověta Gagauzskoj respubliki*, Leninskoje slovo, 13. 2. 1991.

41 *Iz potoka novostěj,* Komratskije vjesti, 19. 10. 1991.

mezi dvěma klíčovými národnostmi na jihu Moldavska vedl zákonitě k oslabení autonomie.[42]

Pokus o převrat v Moskvě v srpnu 1991 a následné vyhlášení samostatné Republiky Moldavsko (27. 8. 1991) nadále zkomplikovaly vztahy mezi Moldavskem a Gagauzskem. Ve snaze likvidovat centrum nestability moldavské orgány zatkly nejvyšší představitele Gagauzska a zároveň poslance moldavského parlamentu Stepana Topala a Michaila Kendigeljana. Přestože existovaly rozpory mezi gagauzskou elitou ohledně způsobu jejich osvobození,[43] rozběhla se akce organizovaná zárodky občanských aktivistů. Proslula především protestní akce (nejen) gagauzských žen na železnici, kdy byla obsazena železniční zastávka Komrat cca 10 km od města a přerušen vlakový provoz na trati do jižního Moldavska. Po několika týdnech protestů byli vůdci Gagauzské republiky propuštěni. Touto událostí se podařilo opět sjednotit hlavní síly gagauzské společnosti i politiky, což umožnilo další krok k formování gagauzského de-facto státu.

V listopadu 1991 Nejvyšší sovět Gagauzska požádal o přijetí do nově formovaného Společenství států Sovětského svazu jako plnoprávného člena.[44] Zároveň byly na 1. prosince 1991 vyhlášeny volby prezidenta Gagauzska a referendum o nezávislosti Gagauzské republiky. V prvním čtení byla diskutována i ústava Gagauzské republiky.[45] Volby dopadly podle očekávání, když se pro nezávislost Gagauzska vyjádřilo 95,4 % hlasů při volební účasti 85,1 %. Prezidentem byl rovněž podle očekávání zvolen Stepan Topal jako jediný kandidát s 96,8 % hlasů.[46] Přestože byl zvolen prezident a schválena nezávislost Gagauzska, Nejvyšší sovět nové republiky i nadále pokračoval v pokusech o kompromis s moldavským centrem a ještě v prosinci 1991 vystoupil s prohlášením o možném federativním uspořádání Moldavska.

Období 1989–1991 tak lze ve vnitřní politice Gagauzska charakterizovat jako stále prohlubující se nezávislost a vytváření de-facto institucí a zákonů zcela nezávislých na nově vznikajícím Moldavsku (až již ve formě svazové republiky, případně jako nezávislého státu). Rok 1991 je potom obdobím faktického formování orgánů Gagauzské republiky. Tento proces však pokračoval až do roku 1993, kdy bylo přijato příslušné rozhodnutí Nejvyššího sovětu Gagauzska.[47] Existence samo-

42 Dareg A. ZABARAH, *Opportunity structures and group building processes*, s. 185.
43 S. TOPAL, *Po zovu predkov*, s. 128–134.
44 M. V. KENDIGELJAN, *Gagauzskaja respublika*, s. 292
45 S. ŠASTALOV, *Oficijal'naja chronika 1991,* Komratskije vjesti, 5. 11. 1991.
46 A. DUNAJEV, *Vjesti iz izbirateľnych učastkov,* Komratskije vjesti, 3. 12. 1991.
47 *Iz potoka novostei*, Komratskije vjesti, 13. 1. 1993.

statného vojenského oddílu Budžak splňovala teoreticky i prakticky podmínku udržitelnosti státu, který je schopen kontrolovat vlastní teritorium.[48] Na druhé straně si političtí vůdcové Gagauzska velmi dobře uvědomovali obtížnou udržitelnost samostatné Gagauzské republiky, pokud by neměl být zachován Sovětský svaz. Tyto snahy o neustálý kontakt s Kišiněvem tak paradoxně vedly k oslabování de-facto gagauzského státu. Jak upozorňují Richards a Smith, neuznaný, ale k samostatnosti směřující stát má v mnoha ohledech úspěšnější proces budování státu a národa než v případě snahy o zachování kontaktů s mateřským státem.[49] V tomto smyslu lze pozorovat rozdíl mezi Podněstřím, jehož vedení jednoznačně směřovalo k samostatné existenci, a Gagauzskem, jehož vedení neztrácelo kontakt se svým mateřským státem i přes vzájemné rozpory.

Přes všechny výše uvedené problémy lze konstatovat, že na přelomu let 1991 a 1992 byl rozpadem Sovětského svazu zformován samostatný de-facto stát Gagauzská republika se všemi atributy náležející k tomuto typu státu – s vlastními orgány, včetně vojensko-policejních, kontrolou vlastního (byť ne zcela jasně definovaného) teritoria. Gagauzsko se však muselo zároveň vyrovnat s rozpadem Sovětského svazu, který byl místní elitou přijímán jako jediný patronský stát. Fungování de-facto státu se tak odehrávalo bez jeho významné legitimizační složky.[50] Již při vzniku de-facto gagauzské státnosti tedy byly založeny faktory jejího postupného oslabení a zpětného začlenění do mateřského státu.

Gagauzsko jako neúspěšný de-facto stát

Otázka položená na referendu 1. prosince 1991 („Jste pro samostatnost Gagauzské republiky v politickém a ekonomickém Svazu suverénních republik?“) přestala mít smysl o týden později, kdy byly podepsány Bělověžské dohody a vytvořeno Společenství nezávislých států, do kterého vstoupilo i Moldavsko (jakkoliv dohodu o přistoupení moldavský parlament ratifikoval až v dubnu 1994), zatímco zástupci Gagauzska nebyli na jednání o vstupu akceptováni (stejně jako jiné tvořící se de-facto státy na postsovětském prostoru). Gagauzská nezávislost tak dostala hned zpočátku

48 P. KOLSTØ – H. BLAKKISRUD, *Living with Non-recognition*, s. 484–485.

49 Rebecca RICHARDS – Robert SMITH, *Playing in the sandbox: state building in the space of non-recognition,* Third World Quarterly 36, 2015, č. 9, s. 1717–1721.

50 Nina CASPERSEN, *Playing the recognition game: external actors and de facto states,* The International Spectator 44, 2009, č. 4, s. 47–60; Ibidem, s. 54–58; P. KOLSTØ, *The sustainability and future of unrecognized quasi-states*, Journal of Peace Research 43, 2016, s. 723–740.

svého státu značné legitimizační trhliny. Gagauzské vedení na jedné straně vytvářelo vlastní mocenské orgány a státní struktury či si podřizovalo stávající moldavské či sovětské struktury. Na straně druhé byl zachován kontakt s Kišiněvem a gagauzské vedení se nehrnulo do zcela nezávislé existence. Gagauzští dobrovolníci sice odcházeli podpořit konflikt v Podněstří, gagauzské vedení však nadále jezdilo do Kišiněva na zasedání parlamentu a další jednání. Již na jaře 1992 se objevily hlasy, které přímo požadovaly zaměnit slovo republika nižším statusem.[51] Gagauzské vedení tak spíše diskutovalo o podobě gagauzské autonomie než o samostatnosti.

Klíčovým pro existenci Gagauzské republiky se ukázal spor mezi gagauzským centrálním vedením v Komratu a Radami lidových poslanců na celorepublikové i na regionální úrovni. Hlavním problémem se v tomto směru ukázal Čadyrlungský okres pod vedením Dimitrije Kroitora. Gagauzské vedení jej obviňovalo ze spolupráce s Kišiněvem za zády Komratu.[52] Prezident Topal navíc neuspěl s reformou moci v Gagauzsku, který měl regionům vzít rozsáhlé pravomoci.[53] Ke štěpení a fragmentaci gagauzské politiky přispělo i založení či opakované zakládání nejrůznějších politických stran a subjektů. V situaci faktické neudržitelnosti a formalizaci nezávislého Gagauzska došlo k další z mnoha schůzek mezi prezidentem Gagauzska a prezidentem Moldavska, na které Stepan Topal vyjádřil připravenost zůstat ve svazku s Moldavskem jako jeho autonomní subjekt.[54] Stejnou politiku vyjádřil i Sjezd lidových poslanců všech úrovní v březnu 1992 a ve stejném duchu se vyjádřil i městský sovět v Komratu pod vedením Leonida Dobrova, který vyhlásil iniciativu Národnostně-teritoriální uskupení „Gagauzia".[55] Další směřování politické elity Gagauzska tak vedlo spíše směrem k autonomii Gagauzska v rámci Moldavska, tj. faktické likvidaci de-facto státu.

Epilogem gagauzského de-facto státu se stalo přijetí Zákona o gagauzské autonomii (Gagauz Eri) v prosinci 1994 a především volby tzv. baškana v květnu a červnu 1995. V těchto volbách proti sobě stáli v prvním kole čtyři kandidáti. Na jedné straně to byli stávající prezident Stepan Topal a předseda parlamentu Michail Kendigeljan, jejichž voličská základna byla téměř totožná. Šance především stávajícího prezidenta přitom byly poměrně nízké, voliči mu zazlívali neřešení sociálně-ekonomických problémů před a po rozpadu Sovětského svazu. Stepan Topal se stal

51 S. ŠASTALOV, *Sessija rajsovjeta narodnych děputatov,* Leninskoje slovo, 4. 6. 1991.

52 Interview autora se Stepanem Topalem, 5. 11. 2015.

53 *Iz potoka novostei*, Komratskije vjesti, 20. 11. 1993; V. PETKU, *Naprjaženije ne spadajet,* Komratskije vjesti, 5. 2. 1993.

54 S. ŠASTALOV, *Iljuzii i realii. Interv'ju s Prezidëntom Gagauzii*, Komratskije vjesti, 12. 11. 1992.

55 Idem, C*hvatit konfrontacii, pora šest' za stol peregovorov*, Komratskije vjesti, 21. 3. 1992.

pravděpodobně nechtěným symbolem všech problémů Gagauzska v letech 1992–1995. Michail Kendigeljan se naproti tomu podobným symbolem nestal a navíc měl za sebou jedinou životaschopnou regionální politickou stranu Vatan (Vlast). Dmitrij Kroitor logicky opanoval především „svůj" region – město Čadyr-Lunga a okolí.[56] Vítězem prvního kola se tak stal Georgij Tabunščik, za nímž stála podpora Kišiněva a také únava lidí z gagauzské „samostatnosti". Do druhého kola také podle očekávání postoupil populárnější z kandidátů bývalého hnutí Gagauz Halky Michail Kendigeljan.[57] Ve druhém kole v červnu 1995 však ani hrozba zvolení člověka podporovaného Kišiněvem nestačila na sjednocení kandidátů gagauzské elity pro druhé kolo volby.[58] Znechucení voličů ze samostatné gagauzské politiky spolu s masivní podporou Kišiněva umožnilo Georgijovi Tabunščikovi ovládnutí voleb. Po nich proběhla postupná demontáž samostatných gagauzských orgánů.

Ekonomika Gagauzska jako determinant krachu de-facto státu

Gagauzsko bylo tradičně zemědělským regionem Moldavska. Budžacká step byla od 19. století zúrodněna a dařilo se na ní obilovinám, ale také vinohradnictví. Na konci 80. let se však plně ukázaly problémy gagauzského zemědělství, stejně jako jeho obtížně představitelná nezávislost. Jedním z důvodů byla absence průmyslu, především zpracovatelského. Problémem byl i nedostatek vodních zdrojů, včetně pitné vody.[59] Přesto převládal pocit, že Gagauzsko odvádí do moldavského centra více, než z něj dostává, a jižní část Moldavska byla dlouhodobě podinvestovaná ze strany centrální moci.[60]

Gagauzští lídři se od vyhlášení suverenity v roce 1990 snažili o vytvoření vlastní ekonomiky, která by mohla na jedné straně udržet produkci v Gagauzsku tak, aby obchody nemusely bojovat se všeobecným nedostatkem zboží. Potraviny za dotované ceny však byly spíše následně prodávány na jiné trhy (Moldavsko, Ukrajina, Bělorusko), případně za „tržní" ceny na černý trh, rozbujelý v této době po celém Sovětském svazu. Tímto způsobem agrární region Gagauzska ztrácel značné prostředky za jinak nedostatkové zemědělské produkty, zatímco zisky putovaly především do kapes spekulantů. Právě rozšířená spekulace vedla Nejvyšší

56 *Komrat stal stolicej Gagauzii, no my ešče ně izbrali baškana,* Komratskije vjesti, 3. 6. 1995.
57 *Itogi golosovanija v Gagauzii 28 maja 1995 goda*, Komratskije vjesti, 10. 6. 1995.
58 M. V. KENDIGELJAN, *Gagauzskaja respublika*, s. 437–438.
59 D. MARINOV, *Avtonomija – naše pravoje dělo*, Leninskoje slovo, 21. 7. 1990.
60 I. STOIKOV, *Tak li chorošo živut gagauzy?,* Leninskoje slovo, 6. 9. 1990.

sovět Gagauzské republiky neuznat zpočátku rozhodnutí moldavského vedení o zavedení kupónů na zboží.[61] Dalším problémem byla absence funkčního zpracovatelského průmyslu, který umožňoval prodávat především nezpracované zboží (surová vlna, ovoce, zelenina či víno). Existující výrobní podniky (družstva), kterých bylo v květnu 1991 více než sedmdesát, se ukázala jako nefunkční. Ačkoliv tyto podniky měly platit daně do místních rozpočtů, jejich transfery vázly a výsledkem byla daňová ztráta řady rozpočtů v řádu statisíců sovětských rublů.[62] V roce 1991–1992 se teprve začaly objevovat první možnosti vytvářet reálně fungující zpracovatelské podniky.

Po novém roce 1992 se centrálním problémem stala liberalizace cen, která vedla k mnohonásobnému zdražení potravin již od prvních dnů roku. Vedení Gagauzska se proto muselo soustředit na alespoň částečnou kompenzaci cen základních produktů.[63] Dekretem prezidenta Gagauzska bylo zavedeno rozdílné zdanění produkce při realizaci na gagauzském trhu a při „exportu" mimo Gagauzsko ve snaze naplnit státní pokladnu a také umožnit alespoň částečnou kompenzaci cenové liberalizace.[64] Tato snaha však nevedla ke kýženému efektu a distribuce potravin v samotném Gagauzsku proto vázla v důsledku pokračujících dotací a nařízených cen na potraviny, které vedly k nerentabilnosti realizace produktů na lokálním trhu.

V Gagauzsku se k problémům s přechodem na tržní mechanismy a pokračující dotační cenovou politikou přidala i absence schopných ekonomických kádrů a jednotný koncept rozvoje gagauzské ekonomiky. Touto systematickou prací se zabývalo pouze vedení komratského okresu. Byl vypracován plán privatizace státního majetku přechod na tržní ekonomiku a umožnění soukromého zemědělství a podnikání.[65] Ekonomické reálie navíc nadále spojovaly Gagauzsko s Moldavskem, když značná část zemědělských produktů z jihu republiky směřovala do Kišiněva. Na druhou stranu v průběhu roku 1991 se podařilo vyvážet zemědělské produkty do jiných sovětských republik, z velké části ovšem v rámci černého trhu.

Nebyly rovněž ujasněné daňové odvody tím spíše, že v průběhu roku 1991 moldavský stát několikrát změnil jejich výši pro (nejen) gagauzské producenty. Tento problém postihl například Komratský vinný závod, který počítal se zachová-

61 Stepan TOPAL, *O kuponnoj sistěme v Gagauzskoj respublike*, Leninskoje slovo, 11. 4. 1991.
62 S. ŠASTALOV, *Pozicija i oppozicija,* Komratskije vjesti, 7. 3. 1991.
63 D. POPOZOGLO, *Novyje ceny, novyje problémy*, Komratskije vjesti, 18. 1. 1992.
64 *Izdany ukazy*, Komratskije vjesti, 28. 1. 1992.
65 Konstantin TAUŠANDŽI, *Mněnije o „Komratskoj jestestvjennoj ekonomičeskoj modeli" i Ekonomičeskaja reforma Gagauzii*. *Prošlo polgoda, čto sděleno?,* Leninskoje slovo, 29. 1. 1991.

ním výtěžku z 80 % z prodeje svých vín, zatímco v polovině roku (tj. sezóny) moldavské úřady snížily výtěžek na 50 %. Ve výsledku Prezidium Nejvyššího sovětu Gagauzské republiky rozhodlo o přímém prodeji vinařské produkce do Ruska, Ukrajiny a Běloruska se zachováním 80 % výtěžku pro vinařský závod a téměř 20 % měl tvořit odvod Gagauzské republice.[66] Tímto způsobem byla podpořena snaha o nezávislost gagauzské ekonomiky.

V roce 1992 však došlo k výraznému poklesu ekonomiky, zejména snížení zemědělské produkce a tím i k nedostatku základním surovin na gagauzském trhu. Produkce regionu se navíc vyvážela za jeho hranice (do zbytku Moldavska, do Rumunska i na Ukrajinu), kde bylo možné prodávat za zvýšené ceny. Regionu se katastroficky nedostávalo základních potřeb – uhlí, plynu, jejichž dodávky byly alespoň částečně a na barterovém základu obnoveny až v roce 1993. Navíc se výrazně zvyšovala daňová zátěž, která vedla k bankrotu několika kolchozů.[67] Výsledkem byl pád výroby ve všech klíčových ukazatelích – v průmyslu o 30 %, v zemědělství o 39 %.[68]

Rok 1992 se v celém Sovětském svazu stal rokem všeobecného rozpadu ekonomiky. I region Gagauzska byl v tomto směru charakterizován některými typickými jevy této doby – inflace, liberalizace cen, nedostatečné kompenzace a rostoucí nezaměstnanost (zejména ve venkovských zemědělských podnicích), jež měly výrazný dopad na snížení produkce ve všech směrech. Rostoucí celní bariéry mezi Moldavskem a dalšími zeměmi bývalého Sovětského svazu zamezovaly tradičním vývozům zemědělských produktů mimo Gagauzsko. Vysoké daňové zatížení se stalo značnou překážkou pro rozvoj podnikání a daně byly do značné míry podřízeny Kišiněvu.[69] Gagauzská vláda navíc vydávala značné částky na regulaci a dotaci cen základních potravin, které dosahovaly až poloviny výrobní ceny těchto produktů.[70]

Ve vztahu k mateřskému státu v Kišiněvě gagauzští představitelé ukazovali na nespravedlivou výši daňových odvodů do republikového rozpočtu, který byl vyšší než v jiných regionech Moldavska.[71] Z centrálního moldavského rozpočtu však neodcházely platby do Gagauzska, zejména pro pracovníky v rozpočtové sféře (v roce 1993 se jednalo 1,138 mld. rublů).[72]

66 *Iz oficial'nych istočnikov*, Leninskoje slovo, 23. 7. 1991.
67 S. ŠASTALOV, *Čto dělat'? Kak stabilizirovat' ekonomiku?* Komratskije vjesti, 5. 12. 1992.
68 *Kak srabotali v 1992 g.*, Komratskije vjesti, 20. 3. 1993.
69 S. ŠASTALOV, *Na preděle dopustimogo*, Komratskije vjesti, 7. 3.2012; Jurij BOVYR', *Udušenie nalogami,* Komratskije vjesti, 2. 4. 1992.
70 *Žizn, vse dorožaet*, Komratskije vjesti, 17. 8. 1993.
71 S. ŠASTALOV, *Zasedanije Vremennogo komitěta GR,* Leninskoje slovo, 15. 1. 1991.
72 F. KELEŠ, *O gagauzskom biudžetě*, Komratskije vjesti, 29. 1. 1994.

Jedním z prvních rozhodnutí ohledně formování samostatné gagauzské ekonomiky bylo vytvoření vlastní banky. Jako v celém Sovětském svazu, v Komratu fungovalo oddělení sovětské Sběrbanky. Prezident Topal však nedokázal přesvědčit pracovníky banky k přechodu do nově se formující Oguz banky.[73] S pomocí finančního poradce D. Sarova se však podařilo Oguz banku otevřít a během půl roku přesvědčit značnou část podniků a zemědělských podniků k přechodu do nové banky, a to i přes krajně negativní reakci z Kišiněva. V květnu 1991 byl přijat i zákon o rozpočtovém systému Gagauzské republiky a také o adaptaci zákona o bankovním systému Sovětského svazu do gagauzského zákonodárství.[74] Gagauzsko mělo po odmítnutí SSR Moldávie platit peníze do celosvazového stabilizačního fondu samostatně bez ohledu na Kišiněv. Zákon však nebyl naplněn a koncem roku 1991 tato ustanovení přestala mít smysl v souvislosti s rozpadem jednotného sovětského prostoru.

Centrálním orgánům Moldavska se podařilo uzavřít Oguz banky po zatčení Stepana Topala a Michaila Kendigeljana na podzim 1991. D. Sarov se před zatčením ukryl v Moskvě.[75] Teprve po jejich propuštění byla činnost Oguz banky obnovena, avšak nová banka již získala konkurenci v nově vznikajícím bankovním trhu nezávislého Moldavska. Na trhu se v průběhu roku 1992–1993 objevily nové banky, například Gagauzekonombank.

Vedle formování samostatné banky vyvstala v roce 1991 i otázka formování rozpočtu Gagauzské republiky na základě výše uvedeného zákona o rozpočtovém systému republiky z května 1991. Rozpočet byl na podzim 1991 projednáván mezi poslanci Komratského a Čadyr-lungského okresu. V tuto dobu se podařilo do určité míry stabilizovat ekonomickou situaci Gagauzska a oproti Moldavsku snížit zpoždění výplat.[76] Moldavské centrum však zatlačilo na vedení Čadyr-lungského okresu, ve kterém hráli poměrně značnou roli příslušníci bulharské menšiny a skupina okolo tehdejšího předsedy okresního výboru Dmitrije Krojtora. Následně okres Čadyr Lunga odstoupil od ideje společného gagauzského rozpočtu.

Absence společného rozpočtu gagauzských regionů výrazně bránila integraci gagauzského území. V ekonomickém smyslu tak bylo zachováno těsné propojení s vlastním Moldavskem, které bylo s ohledem na celní politiku okolních zemí nadále prohlubováno. Nehledě na politická prohlášení tedy lze říci, že to byly z velké

73 Stepan TOPAL, *Po zovu predkov*, s. 111.

74 S. ŠASTALOV, *Informacionnyje zametki s sessii Verchovnogo Soveta GR*, Leninskoje slovo, 25. 5. 1991.

75 Stepan TOPAL, *Po zovu predkov*, s. 112.

76 Ibidem, s. 113.

části ekonomické důvody, které neumožnily rozvoj samostatného gagauzského de-facto státu. Politicky bylo možná Gagauzsko samostatné na mateřské zemi, ekonomicky se naopak provázanost s mateřským státem prohloubila.

Gagauzský rozpočet platný pro celé území republiky byl zformován až v letech 1993 a 1994. Na konci fiskálního roku 1993 však vedení okresu Čadyr-Lunga rozhodlo o zrušení příspěvků do gagauzského rozpočtu a jejich přesměrování do Kišiněva s vytvořením regionálního účtování.[77] Nový rozpočet byl tak schválen až po dlouhých jednáních, při kterých byl rozdělen podíl odvodů mezi Kišiněvem a Komratem.[78]

Vedle vnitrogagauzských rozporů hrálo v tomto rozhodnutí roli i přijetí moldavského leu v listopadu 1993. Přestože vedení Gagauzské republiky mělo zpočátku zájem zůstat v rublové zóně a nepřijímat moldavský leu, pod tlakem obchodu, převodů na výplaty a sociální dávky bylo nuceno přijmout de facto stav a vytvořit rozpočet zakládající se na leu.[79]

Na rozdíl od dalších případů de-facto států na postsovětském prostoru se ekonomika ukázala jako silný faktor neukončeného procesu budování de-facto samostatnosti. Jestliže v Náhorním Karabachu, Podněstří či Abcházii, tj. států vzniklých rozsáhlým ozbrojeným konfliktem, stála politika samostatnosti nad ekonomikou, v Gagauzsku tento předpoklad nebyl splněn.[80] Životní podmínky v Gagauzsku byly obecně mnohem horší než v mateřském státu a ukázalo se, že gagauzská ekonomika není schopna vývoje nezávislého na Moldavsku. Gaguazská ekonomika zároveň nemohla využít své polohy pro tranzitní obchod jako v případě Jižní Osetie do roku 2008.[81]

Absence společného rozpočtu v rámci republiky, který by byl oddělen od Kišiněva, hrála jednu z klíčových rolí v krachu samostatného gagauzského státu.[82] Svou roli sehrály vnitřní faktory – osobnostní a regionální rivalita mezi Komratem a Čadyr-Lungou. Kromě toho důvěru v gagauzské vedení podrývalo několik skandálů, na které poukazovala ve svém boji opozice.

77 F. KELEŠ, *O gagauzskom biudžetě*, 1994.

78 *O bjudžete, vyborach i drugom,* Komratskije vjesti, 18. 2. 1994.

79 M. V. KENDIGELJAN, *Gagauzskaja respublika*, s. 380.

80 Dov LYNCH, *Engaging Eurasia's separatist states: unresolved conflicts and de facto states*, US Institute of Peace Press 2004, s. 63–64.

81 Laurence BROERS, *Resourcing de facto jurisdictions: A theoretical perspective on cases in the South Caucasus,* Caucasus Survey 3, 2015, č. 3, s. 278–280.

82 Keiji SATO, *Mobilization of Non-titular Ethnicities*, s. 156.

Závěry

Gagauzská politika se od počátku existence samostatného státu pohybovala mezi poměrně silným procesem budování národa a státu a absencí jeho realizace adekvátní formou.[83] Přestože byly formálně vybudovány gagauzské úřady i vojenské jednotky, část elity se z různých důvodů přiklonila ke spolupráci s Moldavskem, které představovalo mateřský stát.[84] Obyvatelé Gagauzska ukončili svůj souhlas s budováním gagauzského de-facto státu schválením autonomie v rámci Moldavska v referendu březnu 1995. Jak uvádí Berg, obyvatelstvo není schopno žít v režimu politické mobilizace.[85] Na rozdíl od Podněstří, Abcházie či dalších de-facto států, kde byla existence samostatného státu výsledkem delšího a krvavějšího konfliktu, separace Gagauzska od mateřského státu proběhla poměrně hladce, bojové operace byly pouze krátké a skončily bez většího krveprolití (počet obětí se počítá v jednotkách). Nová entita se proto, na rozdíl od výše uvedených útvarů, nemohla opřít o heroizaci svých padlých vojáků. Z politického a zejména ekonomického hlediska se existence samostatného de-facto státu ukázala jako neopodstatněná, což však zároveň nic nemění na jeho významu. Lze dokonce konstatovat, že bez vyhlášení gagauzské samostatnosti v roce 1991 by bylo velmi obtížné dosáhnout autonomního statusu.

Ve vnitřní politice se přes výrazný *nation-building* nepodařilo spojit elitu na celogagauzské úrovni nad jednotným projektem de-facto státnosti. Za této situace gagauzské vedení v čele se Stepanem Topalem mělo jediné východisko, jak alespoň částečně uhájit gagauzskou entitu – vytvoření autonomní jednotky v rámci moldavského státu. Tento postoj se stal hlavní politickou linií ve vztahu k mateřskému státu. Podíváme-li se na vnitropolitický vývoj v první polovině 90. let, přes všechny obtíže a rozpory se podařilo vytvářet vlastní, na mateřském státu do značné míry nezávislou, politiku, a to i v době vyjednávání o autonomním statusu Gagauzska v rámci Moldavska.

Ekonomika poté patrně nejlépe reprezentuje neudržitelnost gagauzského státního útvaru v jeho samostatné podobě. Broers ukazuje, že další de-facto státy na postsovětském prostoru se svou ekonomickou životaschopností nemusejí výrazně lišit od Gagauzska 90. let, a přesto jsou za de-facto státy považovány (typickým pří-

83 Pål KOLSTØ, *The sustainability and future of unrecognized quasi-states*, s. 729–734.

84 Ibidem, s. 737–738.

85 Eiki, BERG. *Parent States versus Secessionist Enities: Measuring Political Legitimacy in Cyprus, Moldova and Bosnia and Hercegovina*, Europe-Asia Studies 64, 2012, č. 7, s. 1275.

padem tohoto typu může být čistě rentiérská podoba de-facto nezávislé Jižní Osetie po roce 2008, která je plně závislá na dotacích Ruské federace).[86] Výše uvedené rozpory mezi jednotlivými gagauzskými regiony navíc podkopaly jednotnou vnitřní ekonomiku potýkající se s následky rozpadu Sovětského svazu a zhroucení hospodářství jeho republik. Gagauzské vedení rovněž nenašlo odvahu přerušit ekonomické vazby s Moldavskem, zavést (na rozdíl od Podněstří) vlastní měnu či přijmout měnu odlišnou od mateřského státu.

Z hlediska typologie de-facto státu tak Gagauzsko v letech 1991–1994 lze zařadit jako případ neuskutečněného proměny na tuto entitu. Výsledná podoba gagauzské autonomie vychází z de-facto nezávislosti, ačkoliv výsledek (snížený status – ze samostatnosti do autonomie) jde v podstatě oproti vlastním očekáváním v době rozpadu Sovětského svazu a referenda o nezávislosti z 1. prosince 1991. S ohledem na okolnosti fungování Gagauzské republiky se však jednalo pravděpodobně o nejvyšší životaschopnou variantu gagauzské státnosti.

86 Laurence BROERS, *Resourcing de facto jurisdictions: A theoretical perspective on cases in the South Caucasus,* Caucasus Survey 3, 2015, č. 3, s. 278–280.

SUMMARY

Gagauzia is usually mentioned in the literature as an example of the resolution of an ethnic or regional conflict in the territory of the former Soviet Union. At the same time, in the years 1989-1991, this case was an attempt at creating a de-facto state, which, however, proved to be non-viable. The process of forming the Gagauzian nation took place throughout the entire 20th century, and a culminated with the efforts at achieving cultural and linguistic emancipation in the second half of the 1980s. The demand for Gagauzian cultural autonomy, however, in reaction to Romanianization efforts in Kishinev in the years 1988–1989 then grew into demands for political autonomy. The result of this rebirth was the unilateral proclamation of the Gagauz ASSR in 1989. Further development in Kishinev aroused concerns in Gagauzia about the unification of the Moldovan SSR with Romania. At an all-Gagauzian assembly in August 1990, the Gagauzian elite adopted a declaration on separating the region from Moldova and preserving its status within the framework of the Soviet state. Elections to local government functions in the newly-proclaimed republic nearly grew into an armed conflict, which was put down only with the arrival of the Soviet Army into Comrat. However, the existence of the de facto independent Gagauzia (vis-à-vis its maternal state of Moldova) was not stable, and the status of the region was unclear also under the circumstances of the Soviet Union's disintegration. On the basis of these circumstances, a referendum in December 1991 was passed on the independence of the Gagauz Republic. However, the greater measure of independence led to dissension among individual Gagauzian politicians, and political and regional groups. The termination of the Soviet state's existence also led to a deep economic crisis, and in combination with the domestic political quarrels, the Gagauzian leadership had no other option than to sign an agreement on their autonomy with Kishinev. Internal political factors were thus one of the main reasons for the unsuccessful attempt at a Gagauz de facto state.

MATERIÁLY A DOKUMENTY

Zvolila jsem Československo. Rozhovor s historičkou Valentinou Vladimirovnou Marjinou o životě, dějinách a česko-slovensko-ruských vztazích

MICHAL MACHÁČEK
Praha

I Chose Czechoslovakia: An Interview with the Historian Valentina Vladimirovna Maryina About Her Life, History, and Czech-Slovak-Russian Relations

In the form of an interview, readers are offered an exclusive view into the life of the doyenne of Russian historical scholarship, V. V. Maryina, in both its professional and personal aspects. At the same time, her reminiscences also offer an interesting probe into the postwar development of Soviet Slavic studies and historiography, especially pertaining to relations with Czechoslovakia and Slovakia. She acquaints us with the scholarly and intellectual transfers and reflections by the Soviet, or more specifically, Russian, and the Czechoslovak cultural worlds. Maryina also mentions people who influenced her professional direction and her work, and also recollects her colleagues (for example, I. I. Udaľtsova and S. I. Prasolov) from the Institute for Slavic Studies, with whom she collaborated for all of her professional life. She also offers up her observations from her research trips to Czechoslova-

kia, where she regularly traveled starting in 1956, and speaks about her contacts with Czech and Slovak historians and about her extraordinary meeting with Gustáv Husák and the uneffectuated distribution of his samizdat writings. At the same time, Maryina also presents her ideas on historical studies and the past, and doesn't stint on opinions on contemporary issues. She evaluates the entry of the Warsaw Pact troops into Czechoslovakia negatively, and does not agree with the way the Soviet Union fell apart. However, she also discusses the growth in scope of the activities of the Institute for Slavic Studies after the Soviet bloc crumbled, and acquaints us with contemporary conditions in Russia. The nostalgic mood there is primarily explicable in the context of the low moral level of the 1990s and the decline in Moscow's prestige in the international sphere.
Key words: V. V. Maryina, Soviet historiography, Institute for Slavic Studies, Czechoslovak-Soviet relations, Slovak-Soviet relations, 20th century Russia, contemporary Russia

Úvodem

Jméno a bohatá publikační činnost ruské historičky Valentiny Vladimirovny Marjiny, DrSc., nemohou uniknout pozornosti hlubšímu zájemci o dějiny česko-slovensko-sovětských vztahů 20. století. V. V. Marjina patří mezi přední osobnosti moderní ruské historiografie, je autorkou více jak tří set vědeckých studií, spolupracovala na řadě kolektivních monografií a napsala i deset monografických prací.[1]

Její texty jsem se zájmem objevoval během vysokoškolského studia, nechal se jimi inspirovat a následně z nich i těžil, pomáhaly mi prohloubit znalost problematiky slovensko-sovětských a československo-sovětských vztahů za druhé světové války i prvních dvou dekád poté, zvláště pak rozšířit povědomí o pramenech ruské provenience. Když jsem se před několika lety poprvé chystal na výzkumný pobyt do Moskvy, osmělil jsem se a paní doktorku Marjinu oslovil, bylo to šťastné rozhodnutí. Poznal jsem v ní odbornici na slovo vzatou a člověka, který je ochotný být nápomocen a sdílet poznatky. Bylo mi rovněž sympatické, že chce být stále v obraze bez ohledu na státní hranice, upřímně se zajímá o současné dění v české a slovenské his-

1 Podrobněji k historiografickému dílu V. V. Marjiny viz její životopisný medailon, který je publikován v tomto čísle Slovanského přehledu.

toriografii i o práci druhých, nedává přitom najevo zkušenostní převahu, ani nepěstuje povýšenecké manýry a je schopna sebereflexe.

Během našich kontaktů se vcelku rychle zrodila myšlenka, že bychom mohli udělat interview, pomocí kterého by sdílela své vzpomínky a názory, její významné životní jubileum, které si připomínáme letos v červnu, se k tomu stalo více jak vhodnou příležitostí. Samotný rozhovor byl realizován v průběhu března a dubna 2017 písemnou korespondenční formou a zachycuje zejména témata historiografického charakteru, povídání o historických začátcích paní doktorky, jejích vztazích k Československu a česko-slovenské historické obci, názory na historickou vědu, sovětskou minulost i současné dění. Domnívám se, že mimo jiné se jedná o jedinečný pramen k poznání poválečného vývoje sovětské historiografie a slavistiky o Československu. Neméně se jedná o úkaz toho, že člověk a historik může být bez ohledu na věk svěží mysli a otevřený přítomnosti i budoucnosti.

Minulost

Vyrůstala jste v Moskvě, jak druhá světová válka proměnila váš život a jak ovlivnila tato těžká zkušenost vaše profesní směřování i odbornou práci?

Narodila jsem se a celý život prožila v Moskvě, kde jsem setrvala bez ohledu na okolnosti rovněž během války. Prožila jsem zde se svou rodinou i strašlivý hladomor a bombardování, které bylo zahájeno v srpnu 1941. Zpočátku jsme se chodili schovat do úkrytu, ale pak jsme si zvykli a zůstávali doma. Jedna pětisetkilová bomba zasáhla budovu Ústředního výboru VKS(b), která se nacházela nedaleko od našeho domu. Čtvrtina ústředního výboru byla zničena, ale dvoupodlažní zděný dům, ve kterém má rodina vlastnila místnost o 20 čtverečních metrech, nebyl zasažen, přesto jsem utrpěla mírný otřes mozku. Školní výuka navzdory všemu probíhala a já pokračovala ve studiu navzdory problémům způsobených válkou.

Nemyslím si, že by válka přímo ovlivnila moje studijní směřování. Vše lze objasnit konkrétními shodami okolností. Ve škole jsem studovala dobře a bez problémů, byla jsem premiantka, nemohu ovšem říci, že bych se upínala k historii. Nakonec jsem byla hodnocena i z dějepisu v závěrečných zkouškách jako „výborná" a přítomný přísedící zkušební komise, který byl delegován Fakultou historie Moskevské státní univerzity, mi poradil, abych se na jeho školu zapsala. Vystudovala jsem střední školu s vyznamenáním a byla přijata na univerzitu bez přijímacích zkoušek. I zde jsem dosahovala vynikajících studijních výsledků.

V prvních letech po válce jste tedy studovala Fakultu historie Moskevské státní univerzity M. V. Lomonosova, jak tenkrát vypadal studentský život?

Ano, pět let jsem strávila na této fakultě. Jednalo se o velmi těžká léta, kdy se země teprve začínala vzpamatovávat z těžkých a děsivých materiálních škod a lidských obětí války, například přídělový systém na potraviny byl zrušen až v roce 1948. Volný čas navzdory těmto obtížím jsme trávili tak, jako všichni mladí lidé, hlavně zábavou. Chodili jsme do kina, pokud jsme mohli také do divadel, na taneční zábavy, randili jsme, navštěvovali večírky, které se za drobný poplatek konaly v univerzitním klubu.

Na jednom z nich jsem se seznámila se svým budoucím manželem, Nikolajem Petrovičem, jenž byl voják, veterán Velké vlastenecké války (1941–1945), který absolvoval Vojenskou leteckou inženýrskou akademii N. E. Žukovského, kde obhájil kandidátskou práci a doktorskou disertaci z technických věd a stal se profesorem a posléze vedoucím tamějšího oddělení. Byli jsme manželi 60 let a měli spolu dvě děti, Taťjanu a Dimitrije. Dnes se již těším ze dvou vnoučat, Julie a Alexandra, a dvou pravnoučat, Apollona, který žije ve Francii, a Innocentia, jenž bydlí v Moskvě.

Ještě bych ráda dodala, že jsem započala svá univerzitní studia v témže roce, kdy skončila válka. V našem ročníku studovalo poměrně dost vojáků, válečných veteránů. Samozřejmě že pro ně bylo obtížné opět usednout do školních lavic, někteří nevydrželi a zanechali studia, většina je však dokázala absolvovat. Někteří z nich se přitom stali významnými vědci a organizátory vědy. Například jsem studovala na Katedře jižních a západních Slovanů s J. V. Bromlejem, který se později stal ředitelem Institutu etnografie Akademie věd SSSR, P. V. Volobujev zase stanul v čele Institutu dějin SSSR, mimochodem také byl v nemilosti ze strany sovětského režimu za své vědecké názory.

Co vás vedlo k výběru odborného tematického zaměření na československé dějiny? Nelitovala jste někdy tohoto nevšedního výběru?

Ve třetím ročníku Fakulty historie jsem si vybrala Katedru dějin jižních a západních Slovanů, kterou tehdy vedl velmi náročný a přísný doktor historických věd Sergej Alexandrovič Nikitin, odborník na dějiny Srbska. Tam jsem si ze všech slovanských zemí zvolila Československo. Z jakého důvodu? Nevím, ale nikdy jsem toho nelitovala. O Československu bylo bohužel tenkrát známo poměrně málo, méně než o ostatních slovanských zemích. Neměli jsme k dispozici žádné učebnice ani slovníky, ani v českém a slovenském jazyce. Studovali jsme a skládali zkoušky z přednášek, které nám dávali mladí nadšení učitelé – slavisté. Český jazyk nás tak neučili přímo odborníci, ale lidé, kteří znali více či méně dobře tento jazyk. Slovenský jazyk prakticky ni-

kdo neučil a my jsme zpočátku ani nevěděli o jeho existenci. Vzpomínám si, jak jsem narazila v jedné knize na zvláštní druh slovanského jazyka, a teprve později zjistila, že se jedná o slovenštinu. Takže v učení češtiny a slovenštiny jsem byla já a mí spolužáci, dá se říci, samouci. Avšak hned v prvním ročníku jsme absolvovali latinu. Studenti ji nicméně nepovažovali za důležitou a předmětu nevěnovali mnoho pozornosti. Ovšem do teď si pamatuji několik okřídlených výrazů, jako například sic transit gloria mundi, omnia mea mecum porto atd.

V roce 1949, když jsem již byla ve čtvrtém, předdiplomním ročníku, bylo slavnostně připomenuto v krátce předtím založeném Institutu slavjanovědenija Akademie věd SSSR páté výročí Slovenského národního povstání. Na toto setkání byli pozváni i studenti-bohemisti z Oddělení dějin jižních a západních Slovanů Fakulty historie včetně mě. S příspěvkem tam tenkrát vystoupil Ivan Ivanovič Udaľcov, nevzpomínám si, jestli byl tehdy již zaměstnancem institutu, či jen stranickým pracovníkem. Měl zkušenosti z války a zasvěceně hovořil o povstání, konkrétně o tom, jak byla v Sovětském svazu zformována 2. československá paradesantní brigáda, která následně přešla na povstalecké území. Toto setkání a zmíněný příspěvek se staly impulsem k výběru tématu mé diplomové práce, kterou jsem věnovala Slovenskému národnímu povstání.

Práce vycházela z brožur o povstání, které tehdy byly dostupné v moskevských knihovnách, vzpomínám si, že autorem jedné byl Gríša Spurný, samozřejmě se nejednalo o historiografickou práci, pouze shrnovala tehdejší stav znalostí v Sovětském svazu o událostech na Slovensku z roku 1944. Diplomovou práci jsem úspěšně obhájila na „výbornou". Byla zhotovena na psacím stroji v jediném exempláři. Nevím, co se s ní stalo poté. K dějinám Slovenského národního povstání jsem se pak vracela ve svých pracích s novou úrovní znalostí opakovaně.

Po absolvování Moskevské státní univerzity jsem byla přijata na aspiranturu na Institutu slavjanovědenija Akademie věd SSSR, kde jsem se specializovala na moderní slovenské dějiny. O historii Slovenska a slovenského národa nebylo v této době v Sovětském svazu známo prakticky nic. Moje disertace, kterou jsem obhájila v roce 1955, byla také věnována historii Slovenska, jeho začlenění do nově vzniklého Československa a následným událostem let 1918 až 1923.

Jako vědecká pracovnice jste pak často navštěvovala Československo, jak na své pobyty vzpomínáte?

Vzpomínám na své výzkumné pobyty v Československu s radostí. Seznámila jsem se tak s mnoha lidmi, zvláště s českými a slovenskými historiky, se kterými jsem následně navázala po dlouhý čas dobré přátelské vztahy. Zejména si vzpomínám na

svoji první dvoutýdenní cestu z října 1956, která se konala v rámci výměny mladých pracovníků sovětské a slovenské akademie věd. Vše bylo pro mne nové: poprvé jsem jela do zahraničí, letěla letadlem, setkala se s cizinci či bydlela v překrásném pokoji hotelu Carlton. Nádherná slovenská země nám byla přiblížena okružní automobilovou exkurzí. Nejprve jsme jeli po jižní hranici z Bratislavy do Košic a zpátky se vraceli severní trasou přes Žilinu. Tehdy jsem se seznámila s mnohými slovenskými historiky, se kterými jsem pak dlouhá léta spolupracovala i udržovala přátelské vztahy (s Ľudovítem Holotíkem, Miroslavem Kropilákem, Zdenkou Holotíkovou, Martou Vartíkovou, Annou Hučkovou-Štvrteckou, Voloďou Matulou, kterého jsem znala již z Moskvy, kde studoval na Fakultě historie Moskevské státní univerzity). V Bratislavě mne ohromila ponuře šedá budova na Gundoličově ulici, ve které sídlil Ústav dějin Komunistické strany Slovenska, a kde za války bylo německé vyslanectví.

Nepociťovala jste určité napětí v souvislosti s tehdejšími událostmi v Polsku a Maďarsku?

Ne, žádné napětí jsem nepociťovala, snad to přebíjely silné emoce, které jsem měla z této vůbec první návštěvy Československa. Nikdo se mnou o těchto událostech nediskutoval, ovšem velký zájem tenkrát budila otázka XX. sjezdu KSSS. Byla jsem dotazována na to, jak byl přijat sjezd v Sovětském svazu, a dozvěděla se, že měl velký vliv na Československo i dopad na jeho historickou vědu.

A vnímala jste v průběhu svých pobytů nějaké československo-sovětské diference, například v každodenním životě?

Ano, rozdílnost mezi našimi zeměmi v mnohých oblastech života již tenkrát bila do očí, životní úroveň v Československu byla výrazně vyšší než v Sovětském svazu. Uvízla mi v paměti ze zmiňované cesty, kdy se ještě naše země vzpamatovávala z války, rozmanitost a kvalita potravin a spotřebního zboží, zabezpečení zásobování a bytová vybavenost slovenských kolegů. Snažila jsem se proto šetřit na tyto cesty přidělené peníze a přivést z Československa dárky rodině, zejména dětem oblečení, boty a hračky. Překvapilo mne například také to, že čeští a slovenští historici měli nárok kromě platu i na honoráře za publikační činnost včetně té institucionálně naplánované. U nás to takto nikdy nefungovalo a nefunguje.

Rovněž na mne zapůsobila čistota a dobře udržované ulice měst a vesnic, které jsem navštívila; také na mne udělali dobrý dojem prostí lidé, se kterými jsem se dostala do kontaktu, jak o sebe dbali, byli přátelští, milí a dobrosrdeční, ovšem bez známek servility. Ráda také vzpomínám na krásy Prahy a na hrady, které byly rekonstruovány

a stávaly se kulturními památkami. U nás se tenkrát také mnoho udělalo pro záchranu kulturního dědictví, přičemž Moskva se měla stát jedním z nejkrásnějších míst na světě vhodným pro život.

Lišili se, respektive liší se ve vašich očích Slováci a Češi? Pokud ano, tak v čem konkrétně?

Češi i Slováci jsou Slované. V tom je jejich podobnost, ale jsou mezi nimi podle mého mínění také rozdíly. Slováci mají blíže k východním Slovanům, i když patří do západní větve, Češi patří do západní větve jednoznačněji. Slováci mají ve vztahu k jazyku a národní povaze blíže k Ukrajincům a Rusům, podle mého názoru jsou více otevření a upřímní, více prostoduší. Češi byli dlouhý čas pod jhem Němců, proto je přirozené, že od nich mnoho přejali, včetně toho dobrého jako pečlivost, pracovitost, usilovnost a schopnost dovést práci do zdárného konce, zároveň nabyli i ostražitost v jednání s lidmi, která se vyznačuje určitou uzavřeností. Osobně jsem však nikdy neměla problém v komunikaci ani s Čechy, ani se Slováky, a to ani po srpnu 1968. Pokud byly vztahy dobré do té doby, tak takové zůstaly i poté, kdy se obnovovaly vztahy a komunikace mezi historiky obou zemí.

Jak už jste zmínila, měla jste možnost přijít do osobního kontaktu s mnohými českými a slovenskými historiky. Na které ráda vzpomínáte? A byl mezi nimi někdo, kdo ovlivnil vaše smýšlení o historii a inspiroval vás?

Ano, znala jsem se s mnohými českými a slovenskými historiky a pamatuji se na všechny. Na některé dnes vzpomínám se zvláštní vděčností. Ze slovenských historiků bych jmenovala Michala Barnovského, Jozefa Jablonického a Valeriána Bystrického, kteří už bohužel nejsou mezi námi, a z dosud aktivních historiků Jozefa Bystrického. Patrně proto, že jsme se zabývali obdobnými problematikami. S prvními třemi jmenovanými historiky jsem se znala velmi dobře. Jejich díla se vyznačují odborností a analytičností, jsou vystavěny na široce pojaté pramenné základně a svědčí o vysoké profesionalitě jejich autorů. Jozef Jablonický byl fanaticky zapálený do tématu Slovenského národního povstání a Michal Barnovský, mám takový dojem, jako první začal na základě archivních pramenů rozvíjet různá témata poválečných dějin Slovenska. Byl také prvním předsedou slovenské části slovensko-ruské komise historiků. Valerián Bystrický se dlouhodobě studijně zabýval rozpadem Československa a vznikem první Slovenské republiky. Jozef Bystrický se jako první zabýval a dokumentačně rozpracoval problematiku účasti slovenské armády ve válce na východní frontě. Zajímavé jsou pro mne rovněž práce Martina Lacka, ačkoliv se často neztotožňuji s jeho postoji a hodnoceními.

Kdo však ovlivnil mé rané texty a také mou kandidátskou disertační práci byl Karol Anton Medvecký (1875–1937), jeden ze signatářů Martinské deklarace z roku 1918. Velmi pečlivě jsem se seznámila s jeho čtyřsvazkovým dílem „Slovenský prevrat" (1930–1931), které bylo tehdy v Moskvě dostupné ve speciálně chráněných knihovních depozitářích. Medveckého dílo obsahuje velké množství faktografických poznatků a dokumentů o dějinách Slovenska na konci první světové války, o rozpadu rakousko-uherské monarchie a včlenění Slovenska do Československa.

A co čeští historici?

Velmi si cením vědecké práce Viléma Prečana, pana vědce a organizátora historické vědy, který velmi a plodně pracoval v archivech a sestavil stále nepřekonanou edici dokumentů o Slovenském národním povstání i další zajímavá díla. Již dlouho znám Viléma i jeho manželku, paní Helenu – Lenočku. Jsem mu velmi vděčná za to, že po návratu z emigrace do vlasti po roce 1989, kdy založil a vedl Ústav pro soudobé dějiny v Praze, také začal vydávat časopis Soudobé dějiny. Toto periodikum se stalo důležitou tribunou pro spolupráci českých a ruských historiků, kteří byli vybídnuti ke spolupráci. Prečan byl také po smrti Františka Janáčka druhým předsedou české části komise historiků a archivářů Česka a Ruska. Velmi pozorně jsem si prostudovala Prečanovu knihu „V kradeném čase" a dozvěděla se mnoho zajímavých a poučných informací. Prečan často pracoval v ruských archivech. Domnívám se také, že jako první mezi českými a slovenskými historiky chápal význam mnou před dvěma desetiletími zveřejněných dokumentů z Archivu Prezidenta Ruské federace o roli SSSR v období příprav Slovenského národního povstání a napomáhal k jejich překladu do češtiny a publikování. K osmdesátinám Viléma Prečana jsem publikovala v Rusku studii, kterou jsem poslala i do Prahy, bohužel tam nebyla vydána. Děkuji Vilémovi za to, že napsal do jubilejního sborníku, který vyšel u příležitosti mých 85. narozenin,[2] *vynikající studii o Slovenském národním povstání.*[3] *Cením si ho a respektuji jako skvělého odborníka i moudrého člověka.*

Ráda bych také vzpomněla Karla Kaplana, jeho práce jsou vždy hutné na informace a dokumenty. Jako velký znalec československých, respektive českých archivů pomohl mně a Galině Pavlovně Muraško, když jsme společně pracovaly na knize o ko-

2 K. V. NIKIFOROV (ed.), *Istornik-slavist. Prizvanije i professija. K jubileju V. V. Marjinoj*, Moskva – Sankt-Peterburg 2013.

3 Vilém PREČAN, *Slovackoje nacionalnoje vosstanije – naiboleje dramatičnyj epizod slovackoj istorii*, Ibidem, s. 50–92.

lektivizaci venkova v Československu v letech 1948–1960.[4] *Tehdy nám Karel Kaplan díky svým známostem s archiváři také umožnil studovat v operativním archivu československého ministerstva zemědělství, takto získané materiály jsme pak poprvé využily v naší knize. V ní jsme mimo jiné upozornily na chyby, nedostatky a omyly, které se vyskytly v procesu kolektivizace venkova, o čemž nebylo tenkrát obvyklé hovořit. Komplikovaná cesta k publikování této knihy v Sovětském svazu, její překlad do slovenštiny a vydání v Bratislavě je pak samostatný příběh.*

Rovněž s potěšením vzpomínám na spolupráci s Janem Němečkem, který připravil a uveřejnil edice dokumentů o československé zahraniční politice. Díky němu mám toto zajímavé dílo ve své knihovně. Často se také vracím ke knize Jana Rychlíka „Češi a Slováci ve 20. století", kterou mi autor věnoval.

V 60. letech jste se mimo jiné setkala s dr. Gustávem Husákem, který tehdy pracoval jako vědecký pracovník v Slovenské akademii věd. Jaký dojem na vás udělal? Můžete se podělit o nějakou vzpomínku?

Velmi dobře si vzpomínám na naše setkání, které se uskutečnilo během mé studijní cesty do Československa koncem roku 1963. Nabídl mi a zorganizoval tuto schůzku profesor Miloš Gosiorovský, tehdejší hlavní vědecký tajemník Slovenské akademie věd. Seznámila jsem se s ním po publikování jeho knihy v Sovětském svazu v roce 1959, která pojednávala o slovenském dělnickém hnutí v letech 1848–1918 a na jejímž překladu do ruského jazyka jsem se podílela. V roce 1963 mne velmi zajímaly dějiny prvních poválečných let na Slovensku, kdy Gustáv Husák působil ve vysokých stranických a exekutivních funkcích. Proto mně Miloš Gosiorovský nabídl, abych se s ním, jako svědkem a přímým účastníkem těchto událostí, setkala. S radostí jsem souhlasila. Husák, jak je známo, byl tenkrát vcelku nedávno propuštěn z vězení a domáhal se úplné rehabilitace po stranické linii, pracoval tehdy v Ústavu státu a práva Slovenské akademie věd a psal svoje vzpomínky na Slovenské národní povstání.[5] *Setkání se uskutečnilo v prostorách Slovenské akademie věd na ulici Obránců míru, nynější ulici Milana Rastislava Štefánika. S Gosiorovským jsme seděli ve velkém sále na rohové sedačce u kulatého stolu a v tom se otevřely dveře a přišel k nám vysoký, jak si alespoň pamatuji, hubený muž s brýlemi v tmavě šedém obleku. Gosiorovský nás seznámil a já se ho přitom zeptala, jak ho mám oslovovat, zda jeho křestním jménem a jménem po otci, jak je to obvyklé v mé zemi. Husák odpověděl, že na Slovensku se to takto nepo-*

4 V. V. MARJINA – G. P. MURAŠKO, *Rozorané medze: k histórii socialistického združstevňovania československej dediny: 1948–1960*, Bratislava 1971.

5 Gustáv HUSÁK, *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*, Bratislava 1964.

užívá a dodal, že jeho otec se jmenoval Nikodem. Tak jsem ho oslovovala Gustav Nikodemovič.

Setkání trvalo asi dvě hodiny. Ptala jsem se ho rusky, on odpovídal slovensky. Otázky jsem měla dopředu připravené, nikdo mne v nich neomezoval. Pouze jsem se rozhodla, že se nebudou vztahovat k jeho zatčení a vězení, obvinění ze slovenského buržoazního nacionalismu, pouze budu řešit problematiku své vědecké práce. Husák ochotně a podrobně reagoval na všechny otázky, vysvětloval politiku a rozhodnutí KSČ, včetně národnostní problematiky. Pak jsem se dostala k otázce vykonstruovaného „spiknutí" Demokratické strany, zeptala jsem se ho na to. Gustáv Husák trochu zaváhal a pak řekl něco ve smyslu: „Však tito takzvaní demokraté vystupovali proti komunistům." Tak jsem dostala takovou nepřímou odpověď. Je mi velice líto, že jsem byla příliš plachá a nedělala si poznámky. Po návratu do hotelu jsem se snažila reprodukovat tento rozhovor, bohužel záznam se mi následně ztratil. To se stává.

Během mého pobytu v Bratislavě mezi inteligencí, a možná nejen v Bratislavě a nejen v řadách inteligence, obíhaly písemnosti – dokumenty, které se vztahovaly k rehabilitaci tzv. slovenských buržoazních nacionalistů a jež jsem obdržela. Zejména se jednalo o dva dopisy Gustáva Husáka z roku 1962 a 1963, které adresoval Antonínu Novotnému, rozhodnutí Nejvyššího soudu o rehabilitaci Gustáva Husáka a s ním odsouzených politiků, list Ladislava Novomeského Ústřednímu výboru KSČ a další texty. Všechny tyto dokumenty byly vytištěny na psacím stroji na velmi tenkém kopírovatelném papíru, samozřejmě kvůli tomu, aby bylo možné vyhotovit vyšší počet kopií na psacím stroji. Každá písemnost byla uložena v osobité složce s různými názvy, které se například týkaly dějin KSČ, plánu Vydavatelství politické literatury atd. Na jedné papírové složce konkrétně stálo: „Celostátní výstava archivních dokumentů. Scénář výstavy. B. Období 1437–1620. Praha – Hrad. 1958". Domnívám se, že to bylo proto, aby mi je případně nezabavili na hranicích; byly mi svěřeny, možná i se souhlasem Gustáva Husáka, s pokyny, abych je předala v Moskvě lidem, které budu považovat k tomu za vhodné. Nevím, koho tím konkrétně mysleli, asi osoby, které se zajímaly o problematiku procesů, které se odehrávaly na Slovensku. Vícekrát jsem se už s Husákem nesetkala. Jen Miloš Gosiorovský, když jako jeden z prvních přijel po událostech roku 1968 ze Slovenska do Moskvy, aby obnovil přerušené vazby mezi historiky SSSR a ČSSR, mi tlumočil jeho pozdrav. Gosiorovský mi řekl: „Před odjezdem do Moskvy jsem se viděl s Husákem, kterému jsem oznámil cíle své cesty a zeptal se ho, jestli nechce někomu něco vzkázat. On odpověděl, že nechce, a pouze požádal, abych předal pozdrav Vám, což právě dělám". Myslím si, že si Husák upamatoval naše setkání, protože jsem byla jedním z prvních sovětských lidí, se kterými se setkal po svém propuštění z vězení.

To je zajímavé. Mohu-li se zeptat, kdo konkrétně vám ony písemnosti předal a co se s nimi poté dělo?

Bohužel si již nevzpomínám, za jakých konkrétních okolností jsem dokumenty převzala, ani kdo mi je předal. Snad to byla iniciativa Miloše Gosiorovského, jelikož mezi materiály také byla jeho rozsáhlá studie, ve které se zabýval slovenskou otázkou v Československu, jež tenkrát nemohla být v Československu uveřejněna.[6] *Patrně někdo z jeho spolupracovníků mi písemnosti předal na nádraží, když jsem odjížděla ze Slovenska.*

Ovšem domnívala jsem se, že ti, „kteří je potřebují," je již samozřejmě mají, a tak jsem si je ponechala, čehož nelituji. Uložila jsem si je do skříně, kde ležely po mnoho let. Vzpomněla jsem si pak na ně, když jsem se začala zajímat o téma rehabilitace „slovenských buržoazních nacionalistů", což je relativně nedávno. Během mých pozdějších návštěv Slovenska se mne nikdo na osud předaných dokumentů neptal.

V Institutu slavjanovědění také s vámi pracovali Ivan Ivanovič Udalcov a Sergej Ivanovič Prasolov, kteří se stali významnými diplomaty, přičemž působili i v Československu. Jak na ně vzpomínáte?

Ano, s oběma jsem se znala. Sergej Ivanovič Prasolov (1918–1984) byl druhý oponent na obhajobě mé disertační práce v roce 1955. Poté byl zaměstnancem institutu a zabýval se, myslím, problematikou Mnichova. Je také možné, že zároveň pracoval v aparátu Ústředního výboru KSSS. Prasolov později pracoval jako zaměstnanec sovětského velvyslanectví v Praze. Po návratu do Sovětského svazu začal opět působit v našem institutu, ale v jiném oddělení než já, ale byli jsme v kontaktu. Napsal knihu

6 Historik Miloš Gosiorovský, který předtím participoval na kauze slovenského buržoazního nacionalismu, prezentoval ve zmíněném textu federativní model jako nejideálnější řešení česko-slovenského státoprávního vztahu, přičemž se odkazoval na sovětskou zkušenost. Příspěvek mohl být publikován až v průběhu československého jara v roce 1968. Srov. Miloš GOSIOROVSKÝ, *K niektorým otázkam vzťahu Čechov a Slovákov v politike Komunistickej strany Československa*, Historický časopis 17, 1968, č. 3, s. 354–406. Podle Marjiny byl Gosiorovského text, který koncem roku 1963 obdržela, mnohem rozsáhlejší, než následně publikovaná verze, přičemž se také domnívá, že Gosiorovský konzultoval jeho znění s Husákem, jelikož některé části článku byly myšlenkově podobné s pasážemi Husákových listů. K otázce podrobněji srov. Jan RYCHLÍK, *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992*, Bratislava 1998, s. 194–195; též Elena LONDÁKOVÁ, *Slovenská inteligencia v „predjarí" – kauza Gosiorovský*, in: Miroslav Londák – Stanislav Sikora – Elena Londáková, Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967, Bratislava 2002, s. 297–304.

„Československo v evropské politice 1935–1938“, která byla publikována až po jeho smrti v roce 1989, editoval ji Ivan Pop.

Ivan Ivanovič Udalcov (1918–1995) byl synem rektora Moskevské státní univerzity Ivana Dimitrijeviče Udalcova. V roce 1940 absolvoval Fakultu historie Moskevské státní univerzity, účastnil se Velké vlastenecké války a v letech 1947–1950 byl spolupracovníkem našeho institutu, zároveň (1950–1959) pracoval na Ústředním výboru KSSS. V letech 1959–1962 vedl náš institut, pak zcela přešel do aparátu ÚV KSSS a později převzal funkci velvyslaneckého rady na sovětském velvyslanectví v Praze (1965–1970). V letech 1970–1976 stál v čele předsednictva Tiskové agentury „Novosti“ (APN) a v letech 1976–1979 byl mimořádným a zplnomocněným velvyslancem Sovětského svazu v Řecku. Pak se navrátil do našeho institutu a v roce 1983 obhájil disertační práci o historiografii o roku 1848 a Františku Palackém.[7]

Říkal, že má také spoustu materiálů o událostech roku 1968 v Československu a chtěl napsat o této problematice knihu. Svůj kritický pohled na události z té doby prezentoval v rozsáhlé kapitole, kterou napsal pro knihu „Stručné dějiny Československa“ (vyšla v roce 1988). Jenže tehdy už bylo zřejmé, že při posuzování událostí roku 1968 v Československu se dočká pozice Sovětského svazu a jeho role v potlačení „Pražského jara“ radikální revize, proto nakladatelství „Nauka“ odmítlo knihu s Udalcovou kapitolou vydat. Vedení institutu nakonec rozhodlo pojednat o těchto událostech jen krátce a s odkazem na dokument „Poučení z krizového vývoje“, s čímž vydavatelství souhlasilo. Vedení institutu zadalo napsat tento text Ivanu Ivanovičovi Popovi a mně, byli jsme s tím hotovi za dva týdny. Kniha, která byla koncipována jako populárněnaučná publikace, neobsahovala poznámkový aparát, vyjímaje této kapitoly, která byla věnována roku 1968. Vydavatelství urychleně zaslalo rukopis přes Mezinárodní oddělení Ústředního výboru KSSS do Československa, aby získalo zpětnou vazbu, jak se tenkrát praktikovalo, a obdrželo pozitivní odezvu. Poté kniha „Stručné dějiny Československa“ spatřila svět. Ivan Ivanovič Udalcov byl kvůli tomu velmi rozzlobený, i na mne s Popem, na vedení institutu a vydavatele, ale nic už s tím nemohl dělat. Ani zamýšlenou knihu o roku 1968 nakonec nenapsal, ostatně její zveřejnění po pádu komunistického režimu v Československu už bylo nemožné. Jinak jeho syn Alexander Ivanovič Udalcov působil jako ruský velvyslanec v Lotyšsku, Slovensku a Litvě.

7 Srov. Ivan Ivanovič UDALCOV, *Istoriografija češskogo nacionalnogo vozroždënija. Novějšije čechoslovackije i sovětskije issledovanija (1950–1980 gg.)*, Moskva 1984, 301 s.

To vcelku souvisí s další otázkou. V příštím roce si připomeneme 50. výročí vstupu vojsk Varšavské smlouvy do Československa. Jak jste tuto událost tenkrát s kolegy sovětskými akademiky prožívali, případně nezměnil se nějak s odstupem času váš pohled na tuto událost?

Tato zpráva mě zastihla během prázdnin, které jsem trávila v jedné ozdravovně u Černého moře. Událost mě šokovala a hluboce se mnou otřásla, i když jsem nezaznamenala, že by ji nějakým způsobem reflektovali lidé kolem mne na dovolené. Když jsem se navrátila do Moskvy a setkala se s kolegy z institutu, zjistila jsem, že většina z nich invazi odsuzuje, avšak žádné veřejné protesty jsme nedělali. Většina zaměstnanců institutu, stejně jako já, v srpnu byla na dovolené. Stále si myslím, že invaze Varšavské smlouvy do Československa byla ostudná a způsobila velké škody ve vztazích mezi Sovětským svazem a Československem, mezi našimi národy. Tyto rány se hojily po dlouhou dobu a zanechaly jizvy. Když jsem se stala vědeckou tajemnicí sovětské části komise historiků SSSR a ČSSR, snažila jsem se ze všech sil o obnovení dobrých vztahů mezi našimi zeměmi a národy.

Většinu svého života jste prožila v Sovětském svazu, jak jste se vyrovnávala s jeho rozpadem?

Rozpad Sovětského svazu byl podle mého názoru největší geopolitickou událostí 20. století. Následky této události se neprojevily okamžitě, ale postupně. Ke zhroucení Sovětského svazu došlo náhle a pro mnohé, včetně mě, nečekaně. Byl zmatek a mnoho otázek, proč se tomu stalo v takové formě a jak, bylo utajováno. Jaké právo měly tři osoby, přestože se jednalo o nejvyšší představitele nejvýznamnějších sovětských republik, podepsat takzvanou Bělověžskou dohodu, kdo jim dal právo tak učinit. Nehledě na to, že výsledky referenda ze 17. března 1991 svědčí o tom, že pro zachování Sovětského svazu byla většina (76,43 % v SSSR; v RSFSR 71,3 %, na Ukrajině 70,2 %, v Běloruské SSR 82,7 %).[8] *15. března 1996 Státní duma, dolní komora ruské Rady federace, přijala usnesení, ve kterém bylo mimo jiné uvedeno, že představitelé RSFSR, kteří připravili, podepsali a ratifikovali rozhodnutí o ukončení existence Sovětského svazu, hrubě porušili vůli národů Ruska o zachování Sovětského svazu. Nicméně pod tlakem*

8 Všesvazové referendum o zachování Sovětského svazu se konalo na většině území Sovětského svazu, přičemž voličům byla předložena k zodpovězení tato otázka: *„Považujete za nutné zachování Svazu sovětských socialistických republik jako obnovené federace rovnoprávných suverénních republik, ve které budou v plné míře zaručena práva a svobody člověka jakékoli národnosti?“* Viz heslo *Všesvazové referendum o zachování Sovětského svazu* ve Wikipedii. Dostupné na: https://cs.wikipedia.org/wiki/V%C5%A1esvazov%C3%A9_referendum_o_zachov%C3%A1n%C3%AD_Sov%C4%9Btsk%C3%A9ho_svazu, 23. 4. 2015.

Federální rady, která se od tohoto usnesení distancovala, bylo záhy prohlášeno, že usnesení má pouze politickou, nikoli právní povahu.

Průzkum veřejného mínění z roku 2001 potvrdil, že 79 % respondentů lituje zhroucení Sovětského svazu. Průzkumy Ruského centra pro výzkum veřejného mínění z 5.–6. března 2016 pak dokládají, že pro zachování Sovětského svazu by hlasovalo 64 % respondentů, včetně 47 % ve věkové skupině 18–24 let, ve skupině nad 60 let je to 76 %. Mnoho starších lidí lituje rozpuštění Sovětského svazu i nyní. Domnívám se, že v průběhu času jich bude stále méně a méně. Mám ovšem stále rozpaky o příčinách této události, přestože se mnozí badatelé domnívají, že odstředivé tendence v Sovětském svazu by nabíraly na obrátkách a kolaps byl nevyhnutelný. Možná ano, přesto hořkost a nejistota ohledně správnosti tohoto rozhodnutí u mne přetrvávají. „Rozvod", podle mého názoru, byl proveden necivilizovaně a nedemokratickou cestou, ačkoliv tři iniciátoři Bělověžské dohody: Jelcin, Kravčuk, Šuškevič sami sebe prezentovali jako skutečné demokraty a mluvčí lidu. Stále se domnívám, že pokud byl rozpad Sovětského svazu nevyhnutelný, mělo se tomu stát jinak, jinou formou a jiným způsobem. Souhlasím přitom se slovy Vladimira Vladimiroviče Putina: „Ten, který nelituje rozpadu Sovětského svazu, nemá srdce, a kdo si přeje jeho obnovení, nemá rozum."

A jaké charakteristické změny, ať už v pozitivním, nebo negativním slova smyslu, přivodila tato změna vašemu institutu?

Na činnosti našeho institutu, který byl nazýván v letech 1968–1997 Institut slavjanovědění a balkánských studií Akademie věd SSSR, pak Ruské akademie věd, neměl rozpad Sovětského svazu sám o sobě nějaký vliv, nepočítám-li časté zpožďování vyplácení mezd jeho zaměstnancům v 90. letech. Pokud mohu hovořit o dalším vývoji, pak na institutu vzniklo v roce 1998 Oddělení východních Slovanů, které se zabývá komplexním studiem ukrajinsko-běloruské problematiky a vydává ročenku „Bělorusko a Ukrajina: Dějiny a kultura".

Výraznější vliv na činnost našeho institutu měl na počátku 90. let pád komunistických režimů v evropských socialistických zemích, který se uskutečnil v pozdních 80. letech, čili dva roky před rozpadem Sovětského svazu. V souvislosti s hledáním nových cest vývoje a orientace zahraniční politiky docházelo v těchto zemích k oslabení, nebo dokonce odmítání předcházejících vazeb na Sovětský svaz, respektive Rusko, zesílené antisovětské a antiruské nálady stavěly náš institut před nový naléhavý úkol: identifikovat příčiny, hlouběji studovat dějiny komunistických režimů v různých zemích tohoto regionu, které se objevily v závěrečných fázích druhé světové války a bezprostředně po ní.

Organizovali jsme proto vědecké konference a „kulaté stoly" na zmíněná témata a následně z nich uveřejňovali písemné výstupy, publikovali nové dokumenty. Napomohla tomu také skutečnost, že v této době byla možnost se seznámit se spoustou nových dokumentů, které často převracely a radikálně měnily předešlá historiografická hodnocení a názory na zkoumané události či politické osobnosti. Navzdory potížím 90. let, které byly v Rusku spojeny s ukvapenými amatérskými reformami zejména v ekonomické oblasti, vědecká činnost našeho institutu se nejen nesnížila, ale podle mého názoru dokonce zesílila.

Historická věda zpravidla bývá ovlivněna politikou, jak jste se vyrovnávala s tímto limitem při psaní svých prací, v jakém období jste se cítila nejsvobodněji, a byla nějaká hranice, kterou jste v tomto ohledu nebyla ochotna překročit?

Domnívám se, že historická věda je jedna z nejvíce zpolitizovaných společenských věd. Ve svých dílech se vždy snažím spoléhat na dokumenty a nebráním se změnit své názory, když se seznámím s novými fakty. Zveřejněný dokument může říci více, než by například dovolila historikovi cenzura, když existovala. Tímto způsobem se dostaly do veřejného prostoru informace mnohých historiků, kteří nechtěli přijít o práci a přímo se konfrontovat s oficiálním pohledem na tu či onu záležitost. Zjevné falšování v oblasti historických poznatků, které bylo běžné, jsem s nabýváním zkušeností čím dál více cítila a usilovala mu v rámci možností čelit.

V pozdních 80. letech a počátkem let 90. v naší historické vědě začalo „tání" a mohli jsme beze strachu svobodně vyjádřit své názory, začaly se otevírat archivy, mnohé dokumenty přestávaly být v režimu utajení. Tato léta jsem často pracovala v Archivu zahraniční politiky Ruské federace, Ruském státním archivu sociálně politických dějin, dokonce se mi podařilo, ovšem nikoliv bez protekce, studovat v Ústředním archivu Federální bezpečnostní služby. Práci v archivu jsem vždy považovala za velmi důležitou a zajímavou. Vzpomínám si na pocity, které mne provázely, když jsem se dostala ke složce, která obsahovala zcela nové, dosud neznámé dokumenty: dotýkám se tajemství, které nikdo jiný předtím neznal, pocity doprovázelo vzrušení, rychleji mi bilo srdce a třásly se mi ruce. Archivy byly bohužel znovu uzavírány v souvislosti s komercializací své činnosti a také z jiných důvodů, jako je například národní bezpečnost. Zároveň jsou však v dnešním Rusku zveřejněny, a to i v elektronické podobě, četné nové dokumentární edice, které se týkají různých aspektů národní historie a mezinárodní politiky, což je velmi potěšující. Zejména hodně zajímavé materiály k upotřebení, edice dokumentů, knihy, memoáry či články jsou k dispozici například na webové stránce militera.lib.ru.

Mohu-li se ještě konkrétněji doptat, mělo na vaší práci historičky nějaký vliv, že jste se stala členkou komunistické strany až v roce 1964, projevovalo se to například právě v otázce přístupu k archivním fondům apod.? Celkem mě překvapuje, že jste bez stranické legitimace mohla pracovat do té doby v historické vědě.

Člověk mohl zůstat v Komsomolu do 29 let. Takže jsem byla jeho členkou do roku 1956. Poté, co jsem dlouho vnitřně odolávala vstupu do komunistické strany, mne přesvědčili moji blízcí s argumentací, že je to nevyhnutelné, pokud se hodlám zabývat nejnovějšími dějinami. Nemohu ovšem říct, že by mne někdo nutil ke vstupu do strany. To nikoliv, byla to moje volba, moje rozhodnutí. Také postoj ke komunistické straně se změnil po jejím XX. sjezdu. Byla odbourána po dlouhý čas vštěpovaná víra v neomylnost strany a jejího vůdce, víra v dosud stranou hlásané myšlenky a v každém případě zesílily pochybnosti o jejich správnosti.

Nutno říct, že jsem nezaznamenala žádné překážky během získávání nezbytných materiálů, jejichž studium podléhalo speciálnímu režimu, nepociťovala jsem obtíže ani tehdy, když jsem ještě nebyla členkou strany, do archivů jsem se ovšem dostala až mnohem později. Problémy jsem neměla ani s výjezdy do zahraničí. Je těžké odhadnout moje osudy v případě, kdybych do strany nevstoupila, to opravdu nevím. Ale taková byla tehdy doba: všichni historici, které jsem znala a zaměřovali se na dějiny 20. století, byli ve straně. Rozumím tomu, že mladým lidem to dnes může připadat bláznivé, ale tak to zkrátka chodilo v naší zemi!

Současnost

V historické vědě se pohybujete přes sedmdesát let, jak vnímáte úlohu historika v současné společnosti?

Stručně řečeno, seznámit lidi s historií své země a ostatních zemí, pokud je to možné pravdivě, nezkresleně a nezávisle na oficiálních vládnoucích názorech na tu či onu problematiku. Pravdivost rčení „historie učitelka života" či „z minulosti je nutné se poučit", bohužel v praxi, jak se často ukázalo, neplatí. Je to velká škoda! Lidstvo a lidé by se přitom mohli vyhnout mnohým nástrahám, kdyby se dívali zpět a poučili se z historie. Mám pocit, že to zejména platí pro dnešní dobu, kdy velmi roste napětí ve světě.

Pokud jde o metodu zkoumání historie, myslím si, že je nezbytné a správné zobrazovat události, lidi a jejich rozhodování zasazováním do konkrétního historického

rámce, do doby, kdy se události staly, a se znalosti okolností, v nichž přijímali svá rozhodnutí. To znamená, že úkolem historika, podle mého mínění, je ukázat a říct, co, kde, kdy a proč se stalo, a ne jinak, bez příkras a očerňování, bez adorací nebo démonizací politických osobností vysvětlovat jejich kroky, které často, jak je třeba připustit, až tak nezávisely na dějinných okolnostech, nýbrž na osobnostních rysech a psychologických charakteristikách těchto osobností.

Rozhodně si pak myslím, že by historik neměl přebírat funkci soudce. Na historii je opravdu zajímavé, že na první pohled nepozoruhodné detaily někdy ovlivní osudy států a národů. Takže ve zkratce: hlásím se ke konkrétně historické metodě výzkumu. Ještě chci dodat, že historik je živý člověk, který je samozřejmě ovlivněn svým prostředím, má své osobní preference, sympatie a antipatie, proto není neomylný, a je dobře, když dokáže přiznat chybu a napravit ji. Nezaujatý historik, to je skoro nedosažitelný sen.

Zdá se, aspoň mám takový dojem, že v současném Rusku nabývá na síle určitý druh nostalgie a roste popularita osobností J. V. Stalina a L. I. Brežněva, čím je to podle vašeho názoru způsobeno?

Mnoho Rusů, zejména ze starší generace, žertem říkává, že je opatřena značkou: „made in SSSR". Jak jste správně poznamenal, u některých z nich z toho plyne určitý druh nostalgie po minulosti. Avšak neužívala bych termín „nostalgie", připadá mi příliš silný. Pokud hovoříme o takto laděných náladách, podle mého názoru se týkají stále se zmenšující se části naší společnosti. Myslím si, že je možné hovořit o požadavku společnosti na klidný život, který je spojován v myslích některých lidí s dobou Brežněva, pořádku a oživení významu Ruska na mezinárodní scéně, což je zase spojováno se jménem Stalina, navzdory jeho tvrdému a krvavému způsobu vlády.

Narodila jsem se a strávila většinu svého života v Sovětském svazu, ale žádnou nostalgii po Stalinovi či Brežněvovi netrpím. Domnívám se, že částečně toto společenské mínění pramení z 90. let, které jsou mnohými lidmi hodnoceny negativně, neboť v zemi došlo k značnému prohloubení propasti mezi chudobou a bohatstvím, celé sovětské dějiny byly vykreslovány v černých barvách a byly popřeny všechny úspěchy tohoto období, mimořádně upadla prestiž Ruska na mezinárodním poli a na Západě došlo k přesvědčení, že Rusko natolik oslabilo, že nemusí být brán ohled na jeho národní a státní zájmy. Z tohoto důvodu se vyskytla poptávka po silné osobnosti v čele státu, která je dnes spatřována ve Vladimiru Vladimiroviči Putinovi, on ovšem v každém případě není ztotožňován se Stalinem.

Pokud jde o Stalina, lidé ho jako politickou postavu opět staví na piedestal naší historie navzdory tomu, že drtivá většina z nich současně důrazně odsuzuje jeho masakry a represe, ovšem v mnoha ohledech vnímají i jeho přednosti. To se zejména týká otázky modernizace země ve 30. letech, i když se tak dělo krutými metodami a na úkor venkova, dále je připomínáno vítězství ve Velké vlastenecké válce v letech 1941–1945, vybudování země jako jaderné velmoci, relativně rychlé zotavení sovětské ekonomiky po válce nebo vytvoření podmínek pro úspěch v dobývání vesmíru. Ale opakuji, tím nijak není popírána surovost metod, které vedly ke všem těmto úspěchům.

Také jsou vítána Stalinova rázná opatření v boji proti korupci, úplatkářství a zlodějnám, což je docela aktuální problém i nynějšího Ruska. Ve Stalinovi mnozí lidé spatřují „politika silné ruky", kterého by dnešní Rusko potřebovalo. Poptávka společnosti po tvrdých opatřeních je dána podle mého názoru růstem mezinárodního napětí: terorismem, takzvanými „barevnými revolucemi", posílením antiruské nálady ve světě; také útoky na vnitřní bezpečnost země: zvýšením počtu teroristických útoků, a to i v Moskvě a Petrohradu; i určitým poklesem životní úrovně v souvislosti se stagnací ekonomického růstu v zemi, mnoho lidí, včetně odborníků, to připisuje nesprávné hospodářské politice; neméně negativně je vnímána moc oligarchů a lobbování za jejich zájmy, a dalo by se pokračovat. Domnívám se, že značný vliv na smýšlení lidí také mají „stranické politické hry" spojené s příštími prezidentskými volbami v Rusku.

A na jaké dějinné období z ruské, respektive sovětské historie vy osobně ráda vzpomínáte a proč?

Asi nejčastěji vzpomínám na 60. léta, kdy ještě nebylo u konce Chruščovovo „tání" a nezačal v plné míře působit brežněvovský „mráz". Tehdy historici okusili určitou svobodu myšlení. Byla to doba velkých očekávání, obdobně jako druhá polovina 80. let, které jsou spojeny se jménem Michaila Sergejeviče Gorbačova, který slibně zahájil přestavbu země a kdy se začal kvalitativní posun v myšlení ve veřejném prostoru. Gorbačov, jehož jméno není nyní příliš populární v naší společnosti, se snažil, podle mého názoru, reformovat sovětský socialismus na model „socialismu s lidskou tváří", i když to osobně popírá. Zda bylo možné provést takové reformy, nebo ne, to jsou jen dohady: jemu bylo vyměřeno pouze pět – šest let, podle historických měřítek mizivý časový úsek. Proto si myslím, samozřejmě jako laik, že teorie konvergence není tak špatná, jak se snaží prezentovat její kritici, a osobně nemám k Michailu Sergejeviči Gorbačovovi averzi za jeho pokus o změnu, ovšem považuji ho za slabého politika.

Pro historika bývá jeho největším koníčkem jeho obor, ale i on si přirozeně potřebuje od své práce odpočinout, smím-li se zeptat, jak konkrétně nabíráte energii a elán k dalšímu studiu a psaní?

Sovětští, respektive ruští historici nikdy nepobírali velké platy, ovšem po doktorátu měli nárok na skoro dva měsíce placeného volna. Část dovolené jsem trávila na jihu, v blízkosti moře, když byl ještě můj manžel živý, a část času na dače. Nedaleko od Moskvy vlastní má rodina malý (0,08ha) pozemek se dřevěným domem, který jsme si pořídili začátkem 60. let. Měli jsme ho v družstevním vlastnictví, nyní nám patří přímo. Na pozemku rostou jabloně a květiny. Trávím léta na této dače, ale nemám tam potřebné podmínky na psaní. Koncem léta již opět odjíždím do Moskvy, abych se rychle vrátila ke knihám a také k počítači.

Pominu-li své povolání, velmi ráda jsem chodívala do divadel, kin, na koncerty a vystála si dlouhé fronty na umělecké výstavy apod. Nyní si volný čas vynahrazuji televizí a internetem. Mimochodem, myslím si, že máme obstojné televizní vysílání, ačkoli na něj mnozí nadávají. Jsou vysílány vkusné filmy, často seriály včetně těch na historická témata, někdy dobré, někdy horší, a také zajímavá dokumentární produkce. Mezi mé nejoblíbenější pořady se řadí talk-show, které se věnují celé řadě aktuálních mezinárodních i vnitrostátních problémů za účasti hostů ze zahraničí, zejména z Ukrajiny, USA či Polska. V poslední době se na obrazovkách objevil pořad s názvem „Krasnyj projekt", který je různorodě zaměřený a často přichází s diametrálně odlišnými pohledy na naše dějiny od února 1917 až do dnešních dnů. Jeden ze dvou moderátorů tohoto pořadu je ruský historik, nyní americký občan. Velmi se zlepšil kanál „Kultura", na kterém běží spousta zajímavých programů. S potěšením také sleduji přímé sportovní přenosy, a to zejména s účastí ruských sportovců, biatlon, volejbal, krasobruslení atd., fandím našim, ale také Čechům a Slovákům. Obzvláště mám ráda zajímavý kanál „Moje planeta", který ukazuje život lidí na celém světě. Mohu říct, že se snažím být v obraze, sleduji vývoj, chci být informována o novinkách z mezinárodního i domácího dění.

Budoucnost

Je mi známo, že také stále velmi pozorně sledujete produkci českých a slovenských historiků, jaké práce vás naposledy zaujaly a spatřujete nějaká témata, která by si zasloužila z naší strany větší pozornost?

Ano, snažím se, pokud je to možné, sledovat práci českých a slovenských historiků, kteří píší o tématech, které mne zajímají. Nyní naštěstí existuje internet, kde jsou

často k nalezení edice dokumentů, knihy i články. Dopisuji si s autory, jejichž témata mne oslovují, s redakčními radami časopisů a přijímám různé zajímavé materiály v elektronické podobě. Je velmi dobře, že mnohé tištěné časopisy jsou nyní dostupné také elektronicky. Takto jsem například mohla studovat všechny příspěvky, které byly publikovány v časopisu slovenského Vojenského historického ústavu „Vojenská história" za posledních patnáct let. Ale mnoho časopisů, které bych si s velkým zájmem rovněž ráda prostudovala, bohužel takto není dostupných. U nás například vychází v elektronické verzi časopis „Slavjanověděnije" či „Rossija XXI", se kterými spolupracuji. Existuje také možnost obdržet elektronickou verzi knihy, kterou potřebujete, za poplatek v moskevských knihovnách. Někdy mi knihy přivezou kolegové, kteří pobývali v České republice či na Slovensku.

Činnost českých a slovenských historiků se mi vždy zdála být velmi energická, rozmanitá a zajímavá a vztah společnosti k nim jako velmi uctivý a pozorný. Nemám žádné zvláštní požadavky, pokud jde o českou a slovenskou historiografii. Samozřejmě je ku prospěchu, aby více spoléhali na dokumenty, aby se nedopouštěli politizace tématu, zabývali se česko-slovensko-sovětskými(ruskými) vztahy v souvislosti s 20. a již i začátkem 21. století. Za velmi zajímavou otázku považuji úlohu osobnosti v dějinách, proto bych uvítala knihy a články o československých prezidentech, kteří mi přijdou zajímaví, nejen jako politické osobnosti, ale také z čistě lidského hlediska. Navíc vám přeji úspěch ve zveřejňování edic dokumentů, čímž byla československá historiografie vždy proslulá.

Co říkáte nejnovějším snahám o zřízení česko-slovenského historického ústavu v Moskvě? Myslíte, že by takováto instituce měla smysl?

Vítám vznik jakékoliv nové platformy, kde by se udávala setkání a dialog mezi historiky našich zemí, včetně zmíněné instituce. Českým a slovenským historikům přeji úspěch při prosazování této myšlenky. Myslím si, že se přitom může vyskytnout spousta všemožných obtíží, ale věřím, že je snad brzy překonáte.

Stále píšete odborné texty, nedávno vám vyšla nová kniha o sovětsko-slovenských vztazích za druhé světové války,[9] na čem momentálně pracujete a co byste ráda v nejbližší době udělala?

Mám v hlavě jedno téma i přání, avšak bohužel lidské síly nejsou neomezené. Publikovala jsem v roce 2013 knihu o Edvardu Benešovi[10] *a velmi ráda bych také*

9 V. V. MARJINA, *SSSR – Slovakija 1939–1945gg.: Vojenno-političeskije aspekty*, Moskva 2017.
10 Eadem, *Vtoroj prezident Čechoslovakii Edvard Beneš: Politik a čelověk*, Moskva 2013.

chtěla seznámit ruské čtenáře s osobností Gustáva Husáka, extrémně kontroverzní historickou postavou, o které, jak se mi zdá, ožívá v české a slovenské společnosti diskuze. Představa napsat knihu o Husákovi, je velmi odvážná, ale i lákavá. Tím bych přestala hovořit o svých plánech do budoucna.

Velmi děkuji za rozhovor a u příležitosti vašeho jubilea snad nejenom za sebe, ale i za mnohé české a slovenské historiky oceňující váš přínos české a slovenské historiografii, vám přeji dostatek sil k další tvůrčí práci, osobní spokojenost a zejména zdraví.

SUMMARY

In the form of an interview, this article on the life, work, and opinions of the Russian historian V. V Maryina, whose reminiscences offer readers insight into the postwar development of Soviet Slavic studies in relation to Czechoslovakia, acquaints readers with the scholarly and intellectual transfers and reflections between the Soviet, or more specifically, Russian, and the Czechoslovak cultural worlds. Maryina shares her observations from her research trips to Czechoslovakia, and talks about the Czech and Slovak historians Jozef Bystrický, Valerián Bystrický, Miloš Gosiorovský, Jozef Jablonický, Karel Kaplan and Vilém Prečan, and even describes her meeting with Gustáv Husák. Maryina additionally reminisces on her life as a student, her professional beginnings, the motivation that led her to specialize in Czechoslovak history, and also mentions her professors at the university and her colleagues at the Institute for Slavic Studies, such as Ivan Ivanovich Udaľcov and Sergey Ivanovich Prasolov. At the same time, she shares her positions on historical scholarship, speaking also about its limits and its relationship to politics, without avoiding the questions of her own membership in the Communist Party and the role of the historian in contemporary society. Maryina tells her interviewer which periods from Russian history she most enjoys recalling, and makes pronouncements on the entry of the Warsaw Pact forces into Czechoslovakia, the disintegration of the Soviet Union, and contemporary Russia.

RECENZE

František STELLNER,
***Car je mrtev, ať žije carevna! Převraty na ruském dvoře 18. století*,**
Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2014, 501 s., ISBN 978-80-7422-328-0.

Česká historická rusistika nemá příliš hluboké kořeny ve studiu dějin ruského impéria 18. století. Čtenáři, který by se chtěl s touto minulostí podrobněji seznámit prostřednictvím vyprávění českých historiků, nezbývá než se začíst do některých ze syntetizujících přehledů o ruské minulosti.[1] Získá tím sice základ upozorňující jej mj. na souvislosti předchozího a následného dění, zevrubnější informace o ruském 18. století mu však zůstanou utajeny. To nemluvě o skutečnosti, že většina českých syntetizujících přehledů ruských dějin je pojata jako výklad dějin carů a sleduje téměř výhradně politické vztahy. Hospodářské a kulturní dějiny zůstávají v nich na okraji zájmu, v lepším případě jsou pojaty jako samostatné kapitoly bez přímé vazby na politické dění. Na východ i západ od našich hranic je situace jiná. Tamní dějepisectví prošlo rovněž tematickým a metodologickým zaměřením podobným českému dějepisectví, dříve či později ho však překonalo a dospělo k závěru, že Rusko je sice konzervativní stát, jehož změny na rozdíl od jiných (především západních zemí) probíhají velmi pomalu a obvykle specifickým ruským způsobem, přece jen však jimi v průběhu staletí procházelo. Kořeny jeho „novodobé modernizace" přitom identifikovalo právě v 18. století, aniž by přitom ovšem zapomínalo na dobu předchozí, tedy 17. století. Bylo by proto vhodné, aby byla ruským dějinám 18. století i z českého pohledu věnována větší, neřku-li zásadní pozornost.

České dějepisectví má ovšem ve své produkci několik monografií o osobnostech panovníků Petra I. Alexejeviče, zvaného Velký (1689–1725), a Kateřiny II.

1 Z nejstarších Josef Ladislav PÍČ, *Dějiny národa ruského*. I. Do konce XVIII. století. Praha 1889; z novějších Milan ŠVANKMAJER – Václav VEBER – Zdeněk SLÁDEK – Vladislav MOULIS, *Dějiny Ruska*. Praha 1995[1]; Zbyněk VYDRA – Michal ŘOUTIL – Jitka KOMENDOVÁ – Kateřina HLOUŠKOVÁ – Michal TÉRA, *Dějiny Ruska*. Praha 2017.

Alexejevny, rovněž označované jako Velká (1762–1796).[2] Nejen díky nim máme v povědomí představu o Petru I. a Kateřině II. jako o osobnostech, které zaváděním reforem chtěli se zkostnatělým, v podstatě ještě středověkým Ruskem „něco" udělat. Většinou hovoříme o prozápadních změnách, které tyto osobnosti do ruského prostředí vnesly. Jen málo však víme o tom, za jakých podmínek se tak dělo, co tomu předcházelo a jaké dopady následovaly. K tomu opět dodejme, že rovina, která by byla označitelná jako kulturně-civilizační, nám zůstává i nadále ve svém celku i v jednotlivinách v podstatě utajena. Z těchto důvodů je velmi cenné, že v českém dějepisectví v posledních letech existuje osobnost, která se ruskému 18. století dlouhodobě a systematicky věnuje. Tou osobností je František Stellner, jenž je českému čtenáři známý nejen skvělou dvousvazkovou publikací o vztazích Ruska ke střední Evropě, především německému prostředí,[3] a studiemi o vybraných problémech minulosti Ruska v 18. století,[4] ale i knihami o dění v 18. století v západní Evropě.[5] Jeho znalosti mu umožňují jak zachytit obraz ruského 18. století, tak komparovat v širších evropských souvislostech a porovnávat či sledovat nejen politickou, ale i kulturně-civilizační rovinu.

Kniha *Car je mrtev, ať žije carevna! Převraty na ruském dvoře v 18. století* se podle autorových slov: „[...] soustředí na mechanismy předávání moci v ruské říši 18. století. Zkoumá způsoby, jakými byli dosazováni na trůn panovníci, a sleduje rovněž střídání prvních ministrů, vybraných ministrů či držitelů nejvyšších funkcí. S ohledem na specifika ruského politického systému dále věnuje pozornost vlivu nejbližších příbuzných, favoritů, favoritek a tzv. kamaril. S použitím interdisciplinárního přístupu využívajícího poznatků historiografie, politologie a sociologie si klade za cíl pojmenovat obecné rysy předávání moci a následně komparovat a typologizovat jednotlivé podoby převratů a změn."[6]

Dříve, než se zastavíme u otázky relevance některých užívaných pojmů, zdůrazněme, že Stellnerova publikace je specifickým, pro širší čtenářskou veřejnost přitažlivým obrazem dění v Rusku 18. století. Kniha je napsaná srozumitelným, pře-

2 Milan ŠVANKMAJER, *Petr I. Zrození impéria.* Praha 1999; Idem, *Kateřina II.* Praha 1970; Idem, *Kateřina II. Lesk a bída impéria.* Praha 2001; *Paměti carevny Kateřiny II.* Praha 1993.

3 František STELLNER, *Rusko a Střední Evropa v 18. století.* I. Praha 2009, II. Praha 2012.

4 Idem, *Středoevropský vliv na školské reformy Kateřiny Veliké.* Slovanský přehled 97, 2011, s. 409–424; Anežka HREBIKOVÁ – František STELLNER, *K tematickému zaměření divadelních her Kateřiny Veliké.* Eadem 101, 2015, s. 95–123.

5 František STELLNER, *Friedrich Veliký. Cesta Pruska k velmocenskému postavení.* Praha 1998; Idem, *Sedmiletá válka v Evropě.* Praha 2000[1], Praha 2007[2].

6 Idem, *Car je mrtev, ať žije carevna! Převraty na ruském dvoře v 18. století*. Praha 2014, s. 12.

svědčivým jazykem, má jasnou vnitřní konstrukci i cíl. Přesněji, jak ukazuje podnázev publikace, v ní nejde o Rusko jako celek, nýbrž „jen" o to, co se dělo v jeho vedení, přesněji na carském dvoře. Tím jí také odpadá obvyklé dilema, jak nakládat s ústředním pojmem Rusko – ruský. Navíc dodejme, že Rusko bylo v 18. století absolutistickým státem byzantského typu se specifickým označením formy panování – samoděržaví. V něm byla tradičně autoritativní politická moc velmi úzce provázaná s mocí duchovní. Trefné je vyjádření o cézaropapismu, byť i samoděržaví mělo ve srovnání s jeho „klasickou" byzantskou podobou některé své vlastní nuance. Nicméně je zřejmé, že politická a duchovní pozice panovníka byly vzájemně úzce provázané, a že tudíž analýza panovnické moci z politického pohledu v sobě skrývá i sledování pozice víry, duchovna a pravoslavné církve.

František Stellner se ve své publikaci zaměřil na popsání změn na carském trůně, které v 18. století byly mimořádně dramatické. V současné historiografii se často setkáme se snahou v úvodu práce vysvětlit nejen její cíl, ale i obecné meze pojednání a typologizaci používaných ústředních pojmů. V knize Františka Stellnera se s touto pro vědeckou publikaci nepochybně nezbytnou pasáží setkáme až na jejím konci. V kapitole označené jako *Závěr* je nejen stručně sumarizováno předchozí pojednání o převratech, ale i naznačena jejich vlastní typologizace. Je tak činěno při stručném porovnání s dřívějším děním v Rusku i vybranými událostmi v západní Evropě. V tomto kontextu autor vysvětluje i méně zasvěcenému čtenáři obecnou představu o rozdílech mezi státním převratem, pučem, palácovým převratem a revolucí. Výsledkem je vcelku jednoznačný závěr, že pro Rusko 18. století je optimální hovořit o palácových převratech. Důvodem je především konstatování, které ovšem ve vlastním textu není jinde zdůrazňováno, že do přípravy a realizace změn byla vždy zaangažovaná jen velmi úzká vrstva společnosti, obvykle ta, která se opírala o armádní kliku. Správně bychom měli říci, že společnost v širším smyslu o nich obvykle ani nevěděla, dokonce často ani po jejich realizaci. Jak trefně František Stellner v *Závěru* poznamenává, o skutečnosti, že byl car imperátor Pavel I. Petrovič (1796–1801) zbaven trůnu násilně, se veřejně nesmělo hovořit a také nehovořilo. Více než sto let byla uznávaná pouze oficiálně sdělená verze carovy smrti – záchvat mrtvice. Podotkněme, že to v ruských dějinách nebylo nic neobvyklého. Dokonce naopak! Byl to jeden z typických projevů státní moci i ruské společenské mentality. Panovník vzhledem ke svému postu byl obecně uznávaný jako nedotknutelný. Vztáhnout ruku na korunovaného cara bylo společností považováno za největší zločin, kterého bylo možné se dopustit. A to nejen ve světském, ale i duchovním smyslu. Panovník byl ovšem také chápaný jako

neomylný, sám se rozhodující, ale také dobrotivý; prostě otec otců (car baťuška), o vše a o všechny pečující, za všechny se modlicí a před Bohem se zodpovídající. Prostě Pán s velkým „P", tedy rusky „Gosudar". Ateizace, která probíhala v Rusku v 18. a 19. století, sice tato středověká kritéria pohledu na panovníka poněkud narušila, ruská společnost však ve svém celku zůstala nadále tradicionalistická a konzervativní. Morální hodnoty, ale také „poznávání světa" se po staletí dědilo z otců na syny, „duše Ruska" se měnila ještě pomaleji, než organizace a chod ruského státu.

Knihu *Car je mrtev, ať žije carevna! Převraty na ruském dvoře v 18. století* lze tedy číst i od poslední kapitoly, tedy *Závěru.* Ve svém vlastním výkladu pojednává o 15 změnách na ruském trůně. Nejde v ní přitom jen o kalendářně pojaté 18. století, ale o ruské tzv. dlouhé 18. století. To začíná rokem 1682 (v některých pracích rokem 1689, kdy se ujal Petr I. Alexejevič moci jako samoděržavný car) a končí rokem 1801. Proč? Protože se jednalo o specifickou vnitřně proměnlivou, avšak současně i výrazně zakonzervovanou dobu, jež byla charakteristická právě sledovanými palácovými převraty. Byla mnohavrstevná, proto ji můžeme sledovat z různých politických, ekonomických, sociálních, právních, kulturně-civilizačních, uměleckých a dalších úhlů pohledu. František Stellner si vybral to nejdůležitější, co vše ostatní determinovalo, tj. panovnickou moc a proměny jejich aktérů.

První Stellnerem popsaná změna je vztažena k roku 1682, kdy zemřel nejstarší syn druhého panujícího cara z rodu Romanovců Alexeje I. Michajloviče (1645–1676) Fjodor III. Alexejevič (1676–1682). Shromážděním vysokých církevních hierarchů a moskevských bojarů byl následně provolán carem jeho nevlastní bratr Petr Alexejevič a regentkou (protože byl nezletilý) jeho matka Natálie Kyrillovna Naryškinová. Provolání regentky – matky bylo zcela v ruské tradici, nikoli však provolání mladšího z Alexejových bratrů carem. Jednalo se o porušení obvyklé primogenitury. Petrův nevlastní bratr Ivan Alexejevič byl o šest let starší. Ačkoli jeho fyzické i mentální schopnosti byly omezené, blížil se věku zletilosti, a tudíž i sňatku, který byl pro ruského panovníka nutností. Nikoli kvůli institutu manželství, ale potřebně následníka. Nebylo proto tak složité, aby část moskevské šlechtické elity tvořená příbuznými Ivana V. a osobnostmi spjatými s první ženou cara Alexeje Michajloviče, jak František Stellner zdůrazňuje, uskutečnila první palácový převrat. Ve výsledku se ovšem jednalo o jistý kompromis: Ivan Alexejevič byl provolán jako Ivan V. „starším carem", Petr Alexejevič jako Petr I. „mladším carem". Protože byli ještě oba nezletilí, vládnout za ně měla v pozici regentky jejich starší sestra Žofie Alexejevna.

Poslední palácový převrat „ruského dlouhého 18. století" se uskutečnil v roce 1801, kdy byl sesazen a následně v roce 1797 zavražděn korunovaný car imperátor Pavel I. Petrovič. Fakt jeho korunovace zdůrazňujeme proto, že to byl jediný skutečně korunovaný a úřadující car, který byl v 18. století odstraněn. Všechny ostatní Stellnerem sledované převraty byly činěny vůči potenciálním či sice provolaným, ale poté ještě nekorunovaným následníkům. Tak tomu bylo i v případě detronizace a následné smrti cara Petra III. Fjodoroviče, jenž byl odstraněn dříve, než mohl proběhnout slavnostní akt jeho korunovace.

Publikace Františka Stellnera je v mnohém směru přínosná a jednoznačně cenná. Upozornění si např. zasluhuje i v řadě méně zásadních sdělení, jako jsou převraty. Jde např. o její vysvětlení postavení ženy na carském dvoře, resp. jeho jistý rozpor mezi tím, jak byla většina příslušnic carské rodiny držena v tzv. těremu (tedy vzdálená běžné životní realitě a nucena věnovat se pouze ručním pracím, hudbě, umění či vzdělávání) a těmi několika dámami, které se svými schopnostmi, pílí a výjimečností prosadily do mimořádné, někdy dokonce i vrcholné státnické pozice. K tomu jen podotknutí: v 18. a zejména pak v 19. století se nejednalo o takovou výjimku, jak by se mohlo ze Stellnerova výkladu jevit. Mužští příslušníci carské rodiny, často i samotní carové se se svými sestrami a dalšími příslušnicemi rodiny radily, a tak měly, jak to prokazuje příklad sestry cara Alexandra I. Pavloviče Kateřiny Pavlovny, na vrcholnou politiku mimořádný vliv. Byly součástí „šedé eminence", ne-li v některých obdobích její hlavou. I tím lze vysvětlit ono zvláštní postavení dam v ruském 18. století a prosazení se některých z nich do čela Ruska v pozici carevny.

Výklad nenechává čtenáře na pochybách o tom, že informace, které získává, jsou zcela relevantní a hodnověrné. Přece jen však může u někoho vzniknout jistá pochybnost. Např. skutečně byly všechny osoby, které Stellner charakterizuje, milenci a milenkami? Není to poněkud přehnané? Opravdu neexistovala u carského dvora obyčejná láska a byli všichni tak zhýralí, propadlí alkoholu, korupci, snaze připravit o život jeden druhého? Neskrývá se za některými jednoznačnými definicemi osobností, jež autor většinou opírá o primární a sekundární literaturu, dílo toho, co označujeme jako „druhý život"? Nebo někdy i něco časově bližšího? Autor opakovaně prokazuje, že rivalita volila k prosazení vlastních zájmů jakékoli metody a prostředky. To se nutně odráželo v následných obrazech druhého. Zejména vzpomínky, ale i jiné dobové popisy jsou mimořádně subjektivním pramenem, který nejen, že vyjadřuje představy jejich autora, ale může být i vědomou snahou zobrazit okolí tak, aby vynikla vlastní pozitiva a konkurent byl dehonestovaný.

Objasnění dění v tak složitém období, jako bylo ruské 18. století, nutně vyžaduje zacílený výběr tématu a některá zjednodušení. Recenzent může proto nabízet množství doplnění a upřesnění. Může také s některými tvrzeními polemizovat. Např. tím, že připomene, že by pro pochopení podstaty dění v Rusku v 18. století přispělo upozornění na přežívání některých historických tradic. Ač se to totiž nezdá, ruská minulost byla značně konzervativní a prosazování změn bylo vysloveně soubojem tradičního a modernizačního. Ruské 18. století nejen reformami, ale i tradicemi tvořilo základ toho, co vyvolalo eskalující názorový střet v myšlení ruské intelektuální elity 19. a ve svých reziduích a dalších modernizačních peripetiích i ve 20 a 21. století.

Z drobných poznámek ke knize o převratech na ruském dvoře 18. století podotkněme, že poněkud rušivě působí nejednotné přepisování křestních jmen. Stellner totiž zvolil formu, kdy počeštěná verze je užívaná v těch případech, kdy je to v českém prostředí obvyklé – car Petr I., carevna Alžběta Petrovna, carevna Kateřina I. či carevna Kateřina II. Ve jménech dalších osobností se však někdy setkáme s poruštěnými podobami typu Pjotr Dolgorukij, Jekatěrina Daškovová, Jelizaveta. Tím se vracíme k naznačené úvaze o pojmech. Především nám jde o to, upozornit, že Petr I. Alexejevič v rámci svých četných reforem zrušil institut bojarské dumy a ruskou šlechtu nově rozdělil na základě „tabulky hodností". K tomu využil udělování titulů podle vzoru obvyklého v západní Evropě. Především upozornit na tabulku hodností je třeba proto, že v textu se dočteme o osobnostech „prvních tříd". Bez zmíněného dokumentu je toto vyjádření nesrozumitelné nebo alespoň zavádějící. K oficiálnímu zrušení titulu bojar tím ovšem nedošlo. Nebyl však již potvrzován ani udělován, jak tomu bylo dříve. Vlastně několik desetiletí s věkem nositelů tohoto titulu dožíval a upadal.

K pojmům, které jsou v knize používány, je třeba také podotknout, že Rusko v 18. století ještě nemělo ministerské úřady. Ty byly zřízeny až carem Alexandrem I. Pavlovičem roku 1803. Za panování Anny Ivanovny ve 30. letech 18. století sice existovala instituce označovaná jako kabinet ministrů, jednalo se však o poradní orgán, jehož náplň práce se výrazně lišila od nálně kabinetu ministerského, jak ho chápeme dens. Především šlo o zcela odlišné kompetence. Pozici ministrů vzdáleně představovali předsedové kolegií, která za Petra I. Alexejeviče nahradila instituce dřívějších carských prikazů. Snad vlivem snahy přiblížit dění v Rusku tomu, co se odehrávalo jinde v Evropě, používá František Stellner pojmy typu prezidenti kolegií, princ, rytíř, guvernér, vláda, policejní ředitel a další. Je to ovšem však pro tak konzervativní Rusko, jakým byla tato země v 18. století, zcela relevantní? Skuteč-

nou vládu se svým prvním ministrem, tedy premiérem, Rusko získalo až v říjnu 1905. Od ustavení ministerstev v roce 1803 existoval pouze výbor ministrů. Jeho předseda měl reprezentativní a svolavatelskou funkci. Všichni členové výboru ministrů byli osobně odpovědni carovi a jemu, nikoli předsedovi výboru ministrů, předkládali také zprávy o své činnosti, tzv. svodky, carem byli také do úřadu jmenováni.

Výše již bylo upozorněno na skutečnost reformní „smrště" cara Petra I. Alexejeviče. V kontrastu ke Stellnerovu popisu považujeme za podstatné podtrhnout, že ji car nezahájil jen v důsledku vítězství nad střelci,[7] ale také v kontextu změn, které nastaly v carské rodině. V únoru 1694 zemřela Petrova matka Natálie Kirillovna Naryškinová a o dva roky později, v únoru 1696, Petrův bratr Ivan V. Petr I. sice na tradice příliš nehleděl, nicméně odkaz předků, v němž byly některé z nich obsaženy, přece jen respektoval. Tím ovšem nelze zpochybnit, že rozhodujícím podnětem k jeho reformám bylo tzv. velké poselstvo, během něhož v letech 1697–1698 poznal střední a západní Evropu.

V souvislosti s reformami, které Petr I. zaváděl do praxe, ale na jejichž přípravě se podílela i řada jeho poradců a dalších jím vybraných osobností, považuji za diskutabilní charakteristiku Petra I. Alexejeviče jako osobnosti, která vysloveně nesnášela starou Rus. Mezi jednu z jím respektovaných tradic patřil např. zvyk, že ruský panovník může být do svého úřadu slavnostně uveden, tedy korunován, pouze jednou. Povýšení Petrova titulu na imperátorský se odehrálo „pouhým" provoláním senátu. Oproti tomu svoji druhou manželku Kateřinu Alexejevnu, která nebyla korunována carevnou, tímto titulem korunovat nechal.

V souvislosti se střeleckými povstáními, která se odehrávala v 80. a 90. letech 17. století, by bylo vhodné zmínit také jednu, pro ruské prostředí 17. a 18. století mimořádně důležitou záležitost, kterou je otázku staroobřadnictví, neboli raskolniků. Obvykle se totiž v literatuře tvrdí, že přibližně polovina střelců se hlásila k tomuto vyznání. Nejen tedy mamon, jak zdůrazňuje František Stellner, ale také víra sehrávaly důležitou roli ve snaze střelců obhájit a ještě více prosadit svoji výjimečnost. S duchovní rovinou souvisí také poznámka k určení výjimečnosti Trojicko-Sergijevského kláštera, do něhož mnozí ruští panovníci putovali kvůli duchovní obrodě, ale někdy i ochraně. Nejednalo se o pouhý „klášter", ale klášter klášterů, tedy lavru, jednu z nejvýznamnějších a nejposvátnějších pro ruskou společnost. Co se týče Petra I. a jeho vztahu k tradici, nelze také nezmínit skutečnost, že některá zjednodušená tvrzení, např. ta, která se týkají zmínek o výchově syna Petra I. Alexe-

7 Idem, s. 54.

je Petroviče ve smyslu jeho obklopení lidmi nevhodnými k výchově budoucího panovníka, by měla mít širší kontext. Pokud jde o zmíněnou výchovu Alexeje Petroviče, pak např. ve smyslu upozornění na tradici, ve které se soustředila především na duchovní rovinu a teprve sekundárně na praxi. Výchova byla především záležitostí matky.

Co se týče v knize zmiňované zahraniční politiky, opět by bylo možné se zamyslet nad relevancí některých pojmů. Na konci 18. století např. neexistovalo dnešní Rakousko ani Polsko. Nicméně historiografie (a s ohledem na současnost je to zcela opodstatněné) některé věci někdy zjednodušuje. Jen by bylo vhodné alespoň v poznámce vysvětlit, jaká mezinárodně politická realita v té době byla. To platí i pro fenomén, který je opodstatněně v knize opakovaně zmiňován – o Krymské Tatary. Nejen s ohledem na aktuálnost otázky postavení Krymu v rámci Ruské federace by bylo vhodné rusko-krymsko-tatarské vztahy více sledovat. Jde i o to, že např. v knize se objevující pojmová redukce v souvislosti s děním 80. let 17. století na „pouhé" Tatary je poněkud zavádějící.

Vše, co je v posledních odstavcích uvedeno, nikterak nesnižuje význam cenné a pro všechny kategorie čtenářů, více či méně do ruské historie zasvěcené, přínosné publikace. Poznámky a doplňky jsou míněny jako podnět k diskusi jak dále, a to jak po stránce tematické, tak metodologické, s ruskými dějinami z českého pohledu pracovat. Jdou za rámec recenzované knihy. Poznání Ruska vyžaduje nejen relevantní znalosti, ale i četné polemiky. Každá tak hodnotná publikace naplněná spoustou informací a faktů jako je Stellnerova *Car je mrtev, ať žije carevna! Převraty na ruském dvoře 18. století* je k ní cenným příspěvkem a současně i ouverturou.

Radomír Vlček

Hanuš NYKL,
Slavjanofilství a slavjanofilské paradigma.
***Příspěvek ke studiu ruské filosofie 19. století*,**
Praha, Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., 2015, 255 s., ISBN 978-80-86420-49-3.

Témata z ruské minulosti, literatury, filozofie ani dalších odvětví ruské kultury nepatří v posledních desetiletích v českém odborném prostředí k nejsledovanějším. Obvykle se při hledání potřebných informací obracíme k zahraniční literatuře, někdy k jejím překladům do češtiny. To však s sebou nese několik úskalí. Především jde o pojmoslovná vyjádření, která v důsledku i několikerých překladů (např. z ruš-

tiny do angličtiny a z ní do češtiny) způsobují obsahové posuny, následná nepřesná vyjádření a někdy i zmatečnost. Analýzy témat ze zmíněných oborů činěné skutečně z českého pohledu se stávají vzácností. Nepochybně je to důsledek někdejšího předimenzování rusistických bádání a jejich tendenčních zpracování poplatných oficiální ideologii. Na druhé straně se ovšem na to nelze vymlouvat. Rusistika není jedinou vědní disciplínou, která v současnosti v českém vědeckém poznávání okolního světa stojí poněkud stranou. Podíváme-li se na historiografii jako celek, pak nelze nekonstatovat, že stejný problém mají v českém prostředí celé obecné dějiny. V drtivé většině se v historii soustřeďujeme na národní záležitosti, a ty v lepším případě zasazujeme do širších souvislostí. Co se však odehrávalo za našimi hranicemi, aniž by to bezprostředně české prostředí ovlivňovalo, sledujeme zřídka. Přitom takové studium má velký význam, ukazuje kontinuitu a diskontinuitu dějin, analogie, odlišnosti i souvislosti. Navíc má obecně historické pojetí u nás vcelku bohatou, minimálně od meziválečného období se vinoucí tradici. Zní to možná staromilecky, ale domnívám se, že by bylo vhodné se alespoň k některým jejím projevům vrátit, a co se týče rusistických záležitostí zaměřit se na jejich moderní kritické zhodnocení; především takové, které by reflektovalo současná mezinárodně vytýčená paradigmata a metodologické i tematické přístupy. České prostředí má k tomu jeden velký předpoklad. Je jím bohatá historická zkušenost učiněná právě s ruským prostředím. Je to sice determinanta, pod jejímž vlivem nemusí být vždy studium činěno „sine ira et studio", ale při respektování dalších historických zkušeností, především těch, jež plynou z dějin české vědy, mohou být výsledky bádání české rusistiky, které by vznikly na této bázi, cenné nejen pro domácí, ale i zahraniční poznání ruského prostředí. Vše je ovšem věcí diskuse, a tak i tuto recenzi pojímám jako diskusní příspěvek nejen k některým názorům a formulacím autora knihy *Slavjanofilství a slavjanofilské paradigma. Příspěvek ke studiu ruské filosofie 19. století*, ale i šířeji jako podnět k zamyšlení pro odborné historiky a manažery vědy, jakým směrem se v této společensko-vědní disciplíně dále ubírat.

Na úvod si dovolím důležité konstatování: považuji na základě výše uvedeného za nesmírně cenné, že se pražský slavista Hanuš Nykl dlouhodobě, systematicky a bez ohledu na nejrůznější kritiky věnuje jednomu z problémů týkajících se právě rusistických témat. Je pozitivní, že mu jde především o minulost ruského filozofického myšlení, o jeho podstatu, zvláštnosti ale i o jeho začlenění do obecně evropských, případně širších souvislostí. Že tak činí analyticky i synteticky současně, byť někdy chybí náležité „dotáhnutí do konce" jednoho na úkor druhého. Důležité v úvodním sdělení je i to, že recenzovaná kniha vyšla jako svazek nové řady

edice Prací Slovanského ústavu AV ČR, v. v. i. Podotkněme, že stávající soustředění pracovníků této vědecké instituce na různá témata rusistických bádání (především literárně vědná a lingvistická, ale zčásti také filozofická, uměnovědná a historická) z ní činí jedno z center schopných nejenom prezentovat výsledky bádání svých zaměstnanců (a činit tak v interdisciplinárním přístupu), ale spoluprací s dalšími odborníky v rámci České republiky i zahraničí také koordinovat zpracování „velkých témat" a postavit se tím do čela vědeckých rusistických bádání v naší republice.[1]

Kniha Hanuše Nykla je věnována problému pro ruské prostředí zvláště typickému: myšlenkovému obrazu slavjanofilství. Jejím profilovým zaměřením je filozofie, pomocnými směry pak teologie, literatura a historie. Nejde o téma, jak autor v úvodu publikace zmiňuje, kterému by se v českém prostředí doposud nevěnovala pozornost, a bylo by tak zcela objevné. Dokonce, a to bychom měli zdůraznit, naopak! Slavjanofilství již bylo českou odbornou veřejností z různých úhlů pohledu několikrát, vždy však s ohledem na dobu vzniku, reflektováno. Je to fenomén, který je české rusistice po desítiletí (dokonce již více než jedno a půl století) vlastní. Stačí připomenout klasické dílo Tomáše Garriguea Masaryka *Slavjanofilství Ivana Vasiljeviče Kirejevského*, které se stalo základem Masarykova zevrubného pronikání do podstaty ruského kolektivního vědomí a myšlení.[2] Nikdy však doposud nebylo o něm pojednáno tak detailně a komplexně, jako v Nyklově případu. Nykl navíc na slavjanofilství prokazuje, jak je vhodné, či dokonce nutné, právě v dnešní době takové téma znovu sledovat. V Nyklově pohledu se jedná o stále mimořádně aktuální záležitost, a to jak pro pochopení minulého, tak současného Ruska. K tomu všemu autor akcentuje nezbytnost využít nové metodologické přístupy. Protože jeho práce je interdisciplinární, rozhodně to v jejich praktické aplikaci nemá snadné. S tímto úskalím se však vyrovnává s nadhledem a s překvapivou lehkostí. Pokud někde najdeme nedostatky, lze je tolerovat zdůvodněním, že takto pojatý mezioborový přesah umožňuje odhalit nové souvislosti, poznatky a závěry. To jistě vyváží drobná pochybení v metodologické aplikaci využití vědních oborů, které nejsou autorovy zcela vlastní, např. politické historie nebo široce pojatých dějin kultury.

1 Příkladem mohou být dvě mimořádně zajímavé, interdisciplinárně pojaté publikace širokých autorských kolektivů: Helena ULBRECHTOVÁ (ed.), *Ruské imperiální myšlení v historii, literatuře a umění. Tradice a transformace.* Praha 2015; František ČAJKA – Marcel ČERNÝ (eds.), *Slovník jazyka staroslověnského.* Praha 2016.

2 Tomáš Garrigue MASARYK, *Slovanské studie I. Slavjanofilství Ivana Vasiljeviče Kirejeského.* Praha 1889.

Hanuš Nykl rozdělil svou knihu do šesti kapitol, k nimž přiřadil obvyklé vyjádření, o čem následující text je (*Úvod*), rekognoskaci dosavadního stavu poznání a upozornění na bázi, ze které jeho názory vznikaly a o které se opíral (*Prameny a literatura*) a shrnující konstatování (*Závěr*). V první části samotného výkladu *Fenomén slavjanofilství autor* charakterizuje dobu, ve které podle jeho názoru slavjanofilství vznikalo a kdy se zásadním filozofickým způsobem profilovalo. Stejně tak zde vymezuje pojem slavjanofilství z hlediska obsahu a rozčleňuje osoby, pro které byly slavjanofilské názory vlastní, zvláště podle jejich podílu na vytváření a profilování slavjanofilské koncepce. Ve druhé části *Diskurs slavjanofilství* se soustřeďuje na vymezení slavjanofilského filozofického myšlení a pokouší se nalézt jeho filozofické i šířeji kulturně-civilizační kořeny. V následujících dvou částech z filozofického a teologického pohledu autor analyzuje stěžejní myšlenky dvou nejvýznamnějších osobností „klasického" slavjanofilství Alexeje Stěpanoviče Chomjakova a Ivana Vasiljeviče Kirejevského. V posledních dvou kapitolách slavjanofilské názory stěžejních osobností porovnává, strukturuje a definuje v teoreticko-filozofických i prakticko-teologických dimenzích a přibližuje jejich rozvinutí či modifikování dalšími osobnostmi. Vše, včetně názvů, se v tomto výkladu točí kolem „paradigmatu". Jak v kapitole *Slavjanofilské paradigma*, tak v poslední výkladové pasáži *Myslitelé slavjanofilského paradigmatu.*

Kniha Hanuše Nykla je koncipována jako zevrubná analýza filozofického náhledu slavjanofilského směru ruského myšlení 19. století na ruskou minulou a soudobou realitu. Připouští sice, že některé slavjanofilské vlivy se projevily i ve 20. století, víceméně však tento jev ponechává stranou se zdůvodněním, že se jeho práce soustředí na rozbor klasického slavjanofilství, čímž navozuje dojem, že se ve 20. století vlastně již o slavjanofilství nejedná. Na druhé straně výklad zasazuje nejen do historické roviny, ale i široké linie dějin kultury. Tento přesah je pro poznání komplexu slavjanofilských názorů, byť i redukovaných na tzv. klasické slavjanofilství, velmi cenný. Umožňuje totiž nejen objasnit složité a leckdy i stěží jednoznačně definovatelné charakteristické rysy slavjanofilství, ale i mnohé napovědět o vnitřní strukturovanosti a vrstevnatosti celého myšlení ruské společnosti sledovaného období. Příkladem je Nyklovo prokázání slavjanofilství jako vcelku úzkého proudu ruského myšlení 19. století hodně vzdáleného slovanofilství, se kterým bývá, bohužel především v české interpretační tradici až příliš často, spojováno. Pojmově dokonce dochází k zaměňování a je proto velkým Nyklovým přínosem, že v návaznosti na apely několika historiků z filozofického a kulturně civilizačního pohledu jednoznačně definuje, co je ve skutečnosti slavjanofilství a co slovanofilství. Nejen

v tomto směru kniha Hanuše Nykla není „jen" skvělou analýzou filozofického myšlení slavjanofilského proudu ruského myšlení, ale i inspirativní případovou studií sloužící k jednoznačnému definování pojmů a poznání podstaty a vývoje ruského kulturně civilizačního prostředí, především jeho myšlení, resp. toho, pro co někteří autoři prací o ruském prostředí používají zjednodušující vyjádření „ruská mentalita" či „ruská zvláštnost".

Přes jednoznačně pozitivní hodnocení se nelze ubránit několika polemikám a doporučením. Je pochopitelné, že každá analytická práce, která v sobě současně obsahuje i prvky syntézy, bez nichž by byla pro širší čtenářské prostředí jen stěží pochopitelná, musí být vymezena dobou a prostředím. Jenomže v případě slavjanofilství je právě toto ohraničení kamenem úrazu. Slavjanofilství má totiž výrazně hlubší kořeny, než jaké Hanuš Nykl ve své práci zobrazuje. Jistě se může obhájit tím, že historik oproti filozofovi či literárnímu vědci má tendenci hledat vždy starší a hlubší souvislosti. V případě slavjanofilství však jde o historickou kontinuitu samotné podstaty Ruska jako takového. Toho Ruska, v němž část badatelů spatřuje diskontinuitu. Jedná se o přelom 17. a 18. století, který Hanuš Nykl zmiňuje v souvislosti s tzv. zapadnictvím, jakousi formou slavjanofilského protipólu, nikoli však samotným slavjanofilstvím. Jde o to, že zásluhou nařízení (ukazů) cara Petra I. Alexejeviče byla uvedena do praxe řada reforem, která vyvolala zdání, jako by se Rusko „najednou" vydalo zcela jinou cestu, než po které šlo doposud, a tím vyprovokovala úvahu, zda v tom, jak se dříve Rusko ubíralo, bylo vše optimální.

Následující věty budou verifikovat předchozí tvrzení o historikovi, který má tendenci jít v rozboru kořenů a souvislostí stále více do minulosti. Zvažme však, zda to není nutný přístup i pro definování filozofického, historicko-filozofického či šířeji kulturně civilizačního profilu. Ke zmínce o nařízeních cara Petra I. Alexejeviče o reformách musíme totiž dodat, že řada tehdy jím učiněných reformních kroků měla svůj počátek již v době vlády Petrových předchůdců. Platilo totiž, že celé 17. století již bylo dobou, ve které se ruští carové poohlíželi po vyspělejších západních zemích (a nejen západních) a hledaly v nich vzory pro „záchranu" Ruska. Nešlo ovšem jen o panovníky, jak naznačuje jedno z největších reformních hnutí v ruské pravoslavné církvi iniciované patriarchou ruské pravoslavné církve Nikonem (1605–1681).[3] Proč „záchranu Ruska"? Šlo o to, že Rusko jako stát se na počátku 17. století octlo na prahu smrtelného nebezpečí. Období tzv. smutných časů, zkráceně smuty nebývá českým prostředím příliš reflektováno. V *Dějinách Ruska*, jak

3 Srov. Radomír VLČEK, *Kapitoly z ruských dějin 18. století. Geneze a vývoj ruského impéria*. Brno 2014, s. 32–35.

těch, které vyšly z pera autorského kolektivu vedeného Milanem Švankmajerem poprvé v roce 1995, tak v nejnovějším zpracování, jež vydal kolektiv vedený Zbyňkem Vydrou, jsou tomuto patnáctiletému, velmi důležitému období věnovány pouhé tři strany, a to pouze proto, aby informovaly o existenci tzv. lži-carů a o působení bojara Vasilije Ivanoviče Šujského v pozici ruského cara.[4] Přitom smuta byla přelomovou dobou nejen co do chodu a řízení ruského státu, ale i z celého kulturně civilizačního pohledu. Byla střetem různorodých myšlenkových světů, za nimiž se skrývaly a jejichž prostřednictvím se projevovaly individuální a kolektivní mocenské aspirace. Smuta mj. prokázala nutnost změnit Rusko takovým způsobem, aby bylo schopné se ubránit všem skutečným nebo i jen potenciálním vnějším i vnitřním soupeřům. Těch nebylo v ruských dějinách a době smuty málo. Co se týče zahraničí, šlo především o Švédsko, jak se o tom ostatně měla zakrátko přesvědčit i celá střední Evropa. Švédsko byla mimořádně silná velmoc, stejně jako další vážný konkurent Ruska, Polsko-litevská unie (Rzeczpospolita). Nezmínit nelze ani mocensky silnou Osmanskou říši. Jen z tohoto vyjmenování mocenských soupeřů Ruska je zřejmé, jak důležitou roli při tom sehrávala rozdílnost víry i četných dalších kulturně civilizačních znaků. Všemu tomu muselo Rusko, pokud si chtělo zachovat statut významné mocnosti, čelit. Obstát mohl pouze silný, obranně zdatný, ale také, poněkud eufemisticky řečeno, všehoschopný stát. K Michailu Fjodoroviči Romanovovi, zemským sněmem v roce 1613 zvolenému novému panovníkovi, Rusko vzhlíželo jako ke spasiteli. Michail se ovšem rád do této role sám stylizoval. Činil tak v mimořádně úzkém sepjetí s duchovnem. Vždyť jeho otec Fjodor Nikitič, duchovním jménem Filaret, byl patriarchou, tedy druhým nejvýznamnějším mužem carství. Vlastně nikoli druhým. I patriarcha Filaret se tituloval podobně jako car – „gosudar". Symbióza rusky pravoslavného duchovna a ruské státnosti byla po několik desítek let téměř dokonalá. Ovšem tuto individuální vazbu, která se měla stát záhy základem nové ideologie, bylo nutné rozšířit do celého státního a společenského celku. K tomu byly nutné reformy. Kde hledat jejich vzory a zkušenosti s jejich uplatněním? V rychleji se rozvíjejícím Západě. Nebyla to ovšem až smuta, která otevřela ruský pohled na Západ. Tam hleděl i jeden z nejortodoxnějších ruských carů Ivan IV. Vasiljevič. Byl to onen „Hrozný" car, který se stal symbolem největšího zla, jaké může autoritativní režim provádět. Proč při zmínkách o slavjanofilství zacházíme tak daleko? Protože to byl právě car Ivan IV. Vasiljevič, a v jisté návaz-

4 Srov. Milan ŠVANKMAJER – Václav VEBER – Zdeněk SLÁDEK – Vladislav MOULIS, *Dějiny Ruska*. Praha 1995,[1] s. 54–57; Zbyněk VYDRA – Michal ŘOUTIL – Jitka KOMENDOVÁ – Kateřina HLOUŠKOVÁ – Michal TÉRA, *Dějiny Ruska*. Praha 2017, s. 87–90.

nosti na něho car Michail I. Fjodorovič Romanov a dále pak car Alexej I. Michajlovič, kteří se reformami snažili Rusko přiblížit vyspělých evropským zemím. Nikoli proto, aby napodobovali jejich kulturu. Jejich cílem bylo, aby vyzněla ruská výjimečnost a svébytnost. Stěžejní ovšem byl požadavek, aby se Rusko plně vyrovnalo ostatním zemím vojensky a mocensky, obecně řečeno státně organizačně konkurovat, hájit svoji podstatu a pyšnit se svou výjimečností. Současně s těmito reformami se v ruském prostředí objevily názory, že nic takového Rusko nepotřebuje. Pro dobu Petra I. Alexejeviče, v níž komplex reforem vyvrcholil, to bylo nejzřetelnější v tvrzeních o odrodilosti vůdčí osobnosti, jež stojí za prozápadními reformami, že se v případě cara Petra jedná o heretika či dokonce Antikrista, který hodlá Rusko zničit. Rusko již nakročilo některými reformami k novému pozápaděnému světu. To je však údajně chybný krok. Takový, který Rusko zničí. V dobové dikci akcentující vše duchovní se dokonce hovořilo o soudném dni, který vystaví Rusko nesmírným útrapám. Jak tomu předejít? Jedině tím, že se Rusko vrátí ke své dávné podstatě. Ke své minulosti, svému duchovnu, svému dávnému ideálu. Není to přesně to, co slavjanofilové typu Alexeje Stěpanoviče Chomjakova a Ivana Vasiljeviče Kirejevského hledali a nad čím se zamýšleli, aniž by zcela popírali západní svéráz a k některým jeho stránkám se nestavěli pozitivně?

Zajisté je nutné vzít v potaz, že Hanuši Nyklovi jde opravdu o filozofickou podstatu. Ta se pro 17. a 18. století explicitně definuje stěží. Obzvlášť, když přijmeme Nyklovo tvrzení, že skutečná ruská filozofie, pod kterou rozumí filozofii jako moderní vědu, se zformovala až v polovině 19. století. Pokud bychom sledovali její institucionalizaci ve smyslu základu pro praktikování vědy, pak ano. Je však tomu skutečně tak? Neměly by být alespoň naznačeny kořeny a historické souvislosti toho, co autor označuje jako skutečnou ruskou filozofii? Ne vše se přece vždy odehrávalo v oficiálních institucích.

Vedle definování filozofické podstaty slavjanofilství se Hanuš Nykl zabývá i formováním slavjanofilství jako hnutí. Podle jeho tvrzení k tomu docházelo ve 30. letech 19. století, a to ruku v ruce s utvářením aristokratických salonů. Jistě i v tomto případě lze s autorem souhlasit, zvláště pokud se omezíme na etapu moderních dějin, tedy na 19. století a novější dobu. Jakmile se však podíváme na utváření a proměňování moderní ruské identity, nutně dojdeme k poznatku, že „intelektuální" společnosti, spolky, či módním prozápadním vyjádřením, které autor používá, „salony" existovaly v ruském prostředí minimálně o půl století dříve. Šlo především o šlechtické kluby. Ruská šlechta totiž procházela v 18. století specifickým identifikačním procesem. Jeho součástí bylo poznání předností mnohého

z toho, co se dělo na západ od hranic ruského impéria. Opakovat známý poznatek, že francouzština se stala jejím vyjadřovacím prostředkem, je jen podtržením svérázu odehrávajícího se procesu. Anglický klub, napodobující obdobné salony působící ve Velké Británii, byl v Petrohradu oficiálně ustaven roku 1770, v Moskvě jen o několik let později. Následně vznikaly jiné kluby jak v těchto největších ruských městech, tak mimo ně. Bez povšimnutí by neměl zůstat ani v posledních desetiletích 18. století se odehrávající proces formování kasty ruských intelektuálů. Zmínky o Nikolaji Ivanoviči Novikovovi, Petru Perfiljeviči Jelaginovi, Alexandru Nikolajeviči Radiščevovi a o jejich názorech na stávající a minulé Rusko by opět mnohé napověděly k následnému profilu ruských slavjanofilských názorů; možná i k tomu, proč skutečných teoretiků tohoto „hnutí", jak jej nepochybně trefně definuje Hanuš Nykl, bylo tak málo, ale proč se různými slavjanofilskými názory vyznačovala řada dalších osobností. A propos. Co vlastně pro ruské prostředí 19. století znamená termín hnutí? Je to společenská, politická nebo kulturně civilizační záležitost? Či snad prolnutí všeho zmíněného? V době současného moderního politického systému jím označujeme patrně něco jiného, než co bylo jeho obsahem v Rusku 19. století. Nebylo by proto vhodné v tak zásadní práci soustředěné na filozofii a její dějiny, ve které se pojem „hnutí" vyskytuje často, alespoň naznačit jeho dobový význam, či to, jak jej autor z hlediska obsahu chápe?

Hanuš Nykl na několika místech knihy připomíná, že jeho práce je příspěvkem k dějinám ruské kultury. V této souvislosti by bylo možné poznamenat, že by u vědomí autorovy snahy překonat dosavadní zúžené pohledy ruských a polských historiků, ze kterých vedle pramenů povětšinou čerpá, by bylo vhodné věnovat větší pozornost soudobým historickým, snad lépe vyjádřeno, politickým, ekonomickým, sociálním a právním souvislostem. Jde např. o to zmínit, že zahájení slavjanofilských diskusí, které Nykl připisuje roku 1839, se odehrávalo v době, kdy společnost a její názory ovlivňovaly dva velmi důležité aspekty. První se týkal zrušení nevolnictví. Na přelomu 30. a 40. let 19. století jej výrazně ovlivnily tzv. Kiseljovovy reformy. Opět je ale třeba podotknutí: ve „Švankmajerových" *Dějinách Ruska* jsou tomuto fenoménu věnovány tři řádky a to pouze pro připomenutí existence osobnosti hraběte Pavla Dmitrijeviče Kiseljova jako ministra nově ustaveného úřadu státních statků.[5] Ve „Vydrových" *Dějinách Ruska*, které však vyšly až po vydání Nyklovy práce, se o reformách dočteme více, dokonce v kontextu procesu rušení nevolnictví v Rusku, který byl zahájen na samotném počátku 19. století manifestem cara Alexandra I. Pavloviče připouštějícím možnost propustit nevolníka, po-

5 Srov. M. ŠVANKMAJER – V. VEBER – Z. SLÁDEK – V. MOULIS, *Dějiny Ruska*, s. 239.

kud jeho dosavadní pán stvrdí, že je ekonomicky dostatečně zajištěný.[6] Carské ukazy, které byly v letech 1837–1841 zásluhou hraběte Kiseljova vydávány, ve své podstatě vedly ke zrušení osobní vazby u tzv. státních nevolníků a k dalším jednáním vybraných a pečlivě perlustrovaných osobností o tom, jak s nevolnictvím v Rusku nakládat.

Druhým nesmírně důležitým aspektem, který byl v části ruské společnosti, do níž slavjanofilové nesporně patřili, na přelomu 30. a 40. let 19. století hojně diskutován, byly kroky a dění týkající se formování moderní ruské národní identity. V knize by podle mého názoru měly být např. zmíněny okolnosti, za nichž vznikala a v praxi se používala tzv. triáda ministra osvěty hraběte Sergeje Semjonoviče Uvarova kodifikující to, čemu se říká oficiální ruské vlastenectví. Hanuš Nykl ji v několika souvislostech zmiňuje a ukazuje, v čem se slavjanofilská filozofická koncepce od ní lišila, nedotýká se však záležitosti související s řadou politických a kulturně civilizačních aspektů myšlení ruské společnosti a znaků, které si jako svou identitní společnost postupně uvědomovala a v intelektuální rovině s ní pracovala i ji definovala. Stranou pozornosti by určitě nemělo stát rozlišení názorové vrstevnatosti a strukturovanosti vyvolané Karamzinovým dílem *Dějiny Ruského státu* (*Istorija gosudarstva Rossijskogo)* publikovaným poprvé mezi léty 1816 a 1829.

Z dalších připomínek si dovolím upozornit na to, že s vědomím skutečnosti, kterou H. Nykl akceptuje, že Rusko procházelo v 18. a 19. století sice pomalu, ale poměrně širokým proudem reforem, by bylo třeba se bránit zjednodušeným vyjádřením o roku 1861 jako roku ruských reforem. V praxi navíc platilo, že nevolníci se sice carským manifestem vyvázali z nevolnictví, ale výkup mohl být zahájen až o dva roky později. Tato dvouletá lhůta byla stanovena jednak s ohledem na velikost ruského impéria a způsob šíření informací – veřejnost byla s manifesty obvykle seznamována v závěru nedělních bohoslužeb, které byly nejhojněji navštěvovány, a kvůli vzniku smírčích komisí, jež měly koordinovat dohody mezi šlechticem – vlastníkem pozemků a nevolníkem, jenž měl za obdělávanou půdu šlechtici zaplatit výkup. Stejně tak by neměl být zjednodušován pohled na celý proces reforem realizovaných carem Alexandrem II. Nikolajevičem a redukován na několik jeho nejznámějších projevů. Nesmírně důležité, a to i z hlediska dalšího vývoje státu i společnosti byly totiž právní reformy, které H. Nykl zcela ponechává stranou. Připomenu jen to, že vnesly velké změny nejen do právního, ale i šířeji politického a společenského myšlení ruské společnosti. Někteří západní historici je dokonce

6 Srov. Z. VYDRA – M. ŘOUTIL – J. KOMENDOVÁ – K. HLOUŠKOVÁ – M. TÉRA, *Dějiny Ruska*, s. 190–191.

v poslední době označují za jakousi první formu ruské ústavy. Proč? Protože jimi byla soudní moc oddělena od výkonné, přelíčení se stalo veřejné, součástí soudu byla porota, obžalovaný získal možnost využít obhájce, malé přestupky mohly být řešeny před institutem voleného smírčího soudce. Jedna věc ovšem byla dikce zákona, který toto nařizoval, a druhá ruská praxe. V Rusku se tradičně všechny reformy prosazovaly velmi pomalu. Překonat stereotypy bylo i pro státní moc značně složité. Tím se však opět jen vracíme k zamyšlení o podstatě myšlení slavjanofilů. Kde se skutečně nacházely typické projevy tradičního Ruska a pod vlivem jakých okolností právě je slavjanofilové hledali?

Posuňme se v našich úvahách ještě kousek dál: jestliže Hanuš Nykl tak pečlivě, z nejrůznějších úhlů pohledu, včetně sémantických vymezuje slavjanofilství, přitom se nabízí otázka, proč podobně jako odlišuje slavjanofilství a slovanofilství nevěnuje pozornost zapadnictví a západnictví. Důsledným používáním termínu s dlouhým „a" totiž nutí čtenáře k představě, že se jednalo o hnutí jednoznačně prozápadní. Bylo tomu tak však opravdu, vždy a za všech okolností? Nykl je patrně přesvědčen, že ano. Proto také na několika místech hovoří o „westernizaci" Ruska. Avšak v odvolání se na obsáhlejší připomenutí ruských reforem 18. století a první poloviny 19. století činěných pod vlivem západní Evropy je nutné zdůraznit, že vždy se jednalo o pečlivý výběr toho, co Rusko smí – nesmí, může – nemůže ze západního prostředí čerpat. Podle mého názoru byli zapadnici neméně ruskými patrioty jako slavjanofilové. Mnohé z ruské kulturní tradice nejenom chválili, ale také nechtěli opustit. Stejně jako slavjanofilové ve vztahu ke slovanskému světu i oni tvořili specifický korelát pohledu na tzv. západní svět.

S tím souvisí i možná polemika s autorovým tvrzením, že ruská inteligence 19. století byla buď slavjanofilská, nebo zapadnická. Protože skutečné slavjanofilská byla jen její velmi malá část, podle Hanuše Nykla byla téměř celá ruská inteligence 19. století zapadnická. Podle mého názoru však toto tvrzení neobstojí, neboť má minimálně dvě slabé opory. Především Hanuš Nykl vůbec nedefinuje pojem ruská inteligence. V jiné souvislosti sice využívá tradičního ruského (a sovětského) sociopolitického rozvrstvení ruské společnosti, na rozdíl od svých jiných úvah a definování však nepřikročuje k vymezení inteligence jako dobového a socio-kulturního fenoménu. I v této rovině se negativně projevuje autorův přílišný „nadhled" na otázku identity a její socio-kulturní vrstevnatosti. To totiž brání uznat, že část ruské inteligence 19. století byla tvořena aristokratickými kruhy, které měly k radikalismu a liberalismu, na nějž je zapadnictví v knize v podstatě redukováno, hodně daleko.

To, co bylo právě uvedeno, je nejzřetelnějším příkladem toho, že Hanuš Nykl předkládá většinu svých tvrzení jako jednoznačná. S autoritami dříve pojednávajícími o slavjanofilství a s ním souvisejících různorodých aspektech nepolemizuje, ovšem využívá některá jejich hodnocení a ze svého pohledu na nich nebo vůči nim staví vlastní závěry. S tím souvisí přirozené doporučení, že by některé pasáže mohl doplnit či rozšířit. Jestliže např. na straně 67 zmiňuje antimodernismus prvních desetiletí 19. století, bylo by vhodné rovněž připomenut vliv podstatných politických aspektů, především válek s revoluční a napoleonskou Francií. Ty totiž zanechaly v hodnotových stupních společnosti celé Evropy a nepochybně i té ruské tragické stopy. Myšlení ruské společnosti, přirozeně při respektování jejího přežívajícího kastovního uspořádání, se vlivem toho proměňovalo; především šlo o to, že hledalo nové jistoty a jejich nové opory. Obdobně některá autorova vyjádření v textu lze chápat jako pouze naznačená, a proto z nich čtenářem činěný závěr nemusí být správný. Jedná se např. o konstatování na s. 93 o tom, že ve 40. letech 19. století teprve vznikaly společenské vědy. Na závěr ještě marginální poznámka k některým překladům z ruštiny: Na s. 74 Chomjakovovi připisovaný zájem o chov „ušlechtilých chrtů" má jednoznačné české vyjádření ve specifickém a pro Rusko více než symbolickém plemeni – ruských dlouhosrstých chrtech – barzojích.

Aby nedošlo z některých naznačených úvah, doporučení a polemik k omylu. Práce Hanuše Nykla *Slavjanofilství a slavjanofilské paradigma. Příspěvek ke studiu ruské filosofie 19. století* je nesmírně cennou a kvalitní publikací. Možná trochu více syntetickou, než analytickou, jak by si nový moderní pohled na tento fenomén zasluhoval. Nicméně velmi cenným příspěvkem nejen k objasnění filozofické podstaty slavjanofilství, ale i k celému tradičnímu dilematu ruského (nejen slavjanofilského) „kdo jsme", ve smyslu „my, elita Ruska" (šlechtická, intelektuální, obchodní atd.) „versus ruský národ" (lid), „kam Rusko směřuje", „jaká je optimální cesta ruské společnosti". Kniha oplývá řadou předností, jež hovoří samy za sebe, není je třeba speciálně vyzdvihovat. Každý, kdo si ji přečte, je ihned odhalí, a dá autorovi zapravdu. Navíc jde o knihu, která může být jak v obecně tematickém, tak metodologickém zaměření vzorem dalším zpracováním rusistických témat. Čím ještě vyniká, to je její schopnost stát se didaktickou pomůckou. Hanuš Nykl jako dlouholetý vysokoškolský pedagog dokázal do knihy dostat nejen ohromné množství znalostí získaných z archivního studia i komparace primární a sekundární literatury, ale i schopnost jednoznačně vysvětlit tak složitý fenomén a současně naznačit, jak lze k obdobným problémům, a to neplatí pouze pro rusistická témata, přistupovat. Vážme si proto takových prací, v recenzích se neutápějme malicher-

nostmi, jako jsou překlepy a přehlédnuté chyby v číslech. Takové práce jako je Nyklova mohou posunout pozitivním směrem stávající úroveň českých rusistických bádání. Jen se odvažme k diskusím a pozitivně chápaným odborným polemikám. S tím souvisí i možná výzva: zamýšlejme se v menších či větších kolektivech nad složitostí minulých jevů a možnostmi jejich objektivního, s dostatečnou mírou zevrubného rozboru.

Radomír Vlček

Marija MAGIDOVA,
Pod znakom katalogov i materialov k... V. N. Tukalevskij i russkaja kniga za rubežom 1918–1936 gg,
Sankt-Peterburg – Praga, Symposium – Nacionaľnaja biblioteka Češskoj Respubliki 2016, 800 s., ISBN 978-5-89091-484-2 (Symposium), 978-80-7050-668-4 (NKP).

Mezi četnými monografiemi a sborníky věnovanými institucím a organizacím ruské emigrace či významným osobnostem z řad emigrantů působícím v meziválečném Československu zaujímá posuzovaná kniha zvláštní postavení nejen svým rozsahem, ale především jako dílo o několika tematických, vzájemně se prolínajících vrstvách. Jejím ústředním objektem je osobnost bibliografa, národohospodáře, žurnalisty, znalce knižní kultury a historika Vladimira Nikolajeviče Tukalevského. Jako celek však přesahuje rámec vědecké biografie a přerůstá v kroniku ruské knižní kultury konce 19. a první třetiny 20. století a současně objasňuje okolnosti vzniku pražské Slovanské knihovny a sleduje její rozvoj v období předválečné Československé republiky. Počáteční období existence Slovanské knihovny je přitom pojato v těsném sepětí s dějinami ruské čtenářské obce. Autorka, sama pracovnice Slovanské knihovny, přiznává, že záměr zmocnit se výše nastíněné tematiky vyplynul jaksi samovolně z permanentního kontaktu s duchovním odkazem ruské emigrace v meziválečném Československu, skrytým v bohaté knižní a časopisecké produkci uchovávané v této knihovně. Na základě programové vědecké spolupráce mezi pražskou Slovanskou knihovnou a petrohradským Informačně-kulturním centrem Russkaja emigracija vyšlo dílo v renomovaném petrohradském nakladatelství Symposium, které se zasloužilo mimo jiné o nejúplnější ruská vydání sebraných spisů Vladimira V. Nabokova a Sigizmunda D. Kržižanovského. Předkládané knize předcházel dlouhodobý výzkum osudů ruských knih a jejich majitelů, intelektuálů vyhnaných z Ruska dobovými okolnostmi.

Biografie Tukalevského byla dosud známa pouze v obecných rysech. Narodil se v roce 1881 v Poltavě, absolvoval tamní gymnázium, zapsal se na Fyzikálněmatematickou fakultu Kyjevské univerzity, odkud přestoupil na Kyjevský polytechnický institut. Žádnou z uvedených škol nedokončil a v roce 1908 nastoupil na Historicko-filologickou fakultu Petrohradské univerzity, kde byl jeho mentorem historik, filolog a literární vědec Vasilij V. Sipovskij. Zde se staly hlavní oblastí jeho zájmu dějiny zednářství. V téže době navázal řadu literárních známostí, do značné míry díky své manželce, herečce Naděždě Nikolajevně Goginové, která byla vnučkou zoologa a beletristy Nikolaje Petroviče Vagnera. V druhém desetiletí 20. století se Tukalevskij věnoval pracím spojeným s Tolstého muzeem v Petrohradě a se službou ve Správě záležitostí drobného úvěru při Státní bance. Jeho publikace z té doby jsou věnovány převážně ekonomice a financím: rediguje *Vestnik melkogo kredita*, *Vestnik kooperativnogo kredita* a *Izvestija Vserossijskogo komiteta obščestvennogo sodejstvija gosudarstvennym zajmam*. Paralelně se rozvíjejí jeho bibliofilské zájmy a probíhá jeho rodinný život (v roce 1905 se narodila dcera Taťjana, v budoucnu pozoruhodná básnířka). Již od roku 1913 žil převážně na své finské venkovské usedlosti zděděné po N. P. Vagnerovi, kam zároveň přemístil svou cennou knihovnu. Začátkem dvacátých let se mu nabídla možnost pedagogického působení v Berlíně, nakonec však přesídlil natrvalo do Prahy. Zde se nejdříve ujal vedení knihovny Zemgoru (Jednoty ruských zemských a městských představitelů) a v roce 1924 se stal ředitelem Ruské (později Slovanské) knihovny ministerstva zahraničních věcí. Jejím základem se stala jeho vlastní sbírka knih, periodik a listinných dokumentů dopravená z Finska. Jeho sběratelské nadšení se projevilo v úsilí, s jakým přistupoval k budování svěřené knihovny. Zároveň, jak dokládá jeho korespondence s Vladimirem D. Bonč-Brujevičem, v třicátých letech iniciátorem a později ředitelem Státního literárního muzea v Moskvě, se staral o vrácení ruských rukopisných památek, které se ocitly na Západě, do SSSR.

Za vstřícný postoj ke kulturnímu dění v SSSR se Tukalevskému dostalo nečekané „odměny". V srpnu 1936 se konal v Moskvě veřejný soudní proces s „Antisovětským trockisticko-zinověvovským centrem". Podle obžaloby měly spojené antisovětské síly připravovat atentát na Stalina, jehož vykonavatelem měl být jeden ze šestnácti obžalovaných, Valentin P. Olberg. Ten se přiznal ke všem svým „hříchům" a ve své výpovědi uvedl, že prostřednictvím Tukalevského, jehož označil za agenta gestapa, získal pas republiky Honduras, na který přicestoval do SSSR. Československé ministerstvo zahraničních věcí, do jehož správy Slovanská knihovna spadala, bylo neúprosné a odvolalo Tukalevského z funkce do doby, než bude vzne-

sené obvinění vyjasněno. Než se tak mohlo stát, Tukalevskij v prosinci 1936 zemřel v důsledku prudce probíhající nemoci.

Kniha Marie Magidové obsahuje celkem sedmdesát kapitol, jimž jsou nadřazeny čtyři teritoriální okruhy, ve kterých se postupně odvíjel Tukalevského život: Ukrajina, Rusko, Finsko, Československo. Tukalevskij projevoval již za svých gymnazijních studií zvídavého ducha, o čemž svědčí jím budovaná sbírka novinových výstřižků s nejrůznější tematikou, která ho provázela po dalších místech jeho života. Zajímavá je zmínka o jeho účasti jako vysokoškolského studenta na demonstraci proti kyjevské návštěvě Karla Kramáře, jehož monarchistické sklony byly tamní pokrokové mládeži cizí. Současně se stal Tukalevskij spolupracovníkem organizace, jejímž posláním bylo zakládání veřejných čítáren. Nízká úroveň tehdejšího ruského knihovnictví vedla k zakládání osobních knihoven a rovněž Tukalevskij neustále rozšiřoval svou knižní sbírku, jejíž profil odpovídal šíři jeho zájmů, včetně přírodovědných – právě ty ho sblížily s rodinou N. P. Vagnera. Ukrajinská etapa Tukalevského života končí sňatkem v roce 1903, uzavřením Kyjevského polytechnického institutu během studentských nepokojů a odchodem Tukalevského do Petrohradu.

Vagnerova rodina rozhodla o předání své knihovny a osobního archivu do rukou Tukalevského. Po roce 1905 došlo v Rusku k rozmachu knižní kultury, na němž se aktivně podílel i Tukalevskij, mimo jiné svým působením v kriticko-bibliografickém časopise *Kniga*.

Bezprostředně po úmrtí Tolstého se Tukalevskij ocitl v souvislosti s budováním petrohradského Tolstého muzea v těsné blízkosti Alfreda L. Bema, s nímž bude později udržovat živý styk v pražské emigraci. Ale ještě předtím vešel do kontaktu s V. D. Bonč-Brujevičem, blízkým Leninovým spolubojovníkem, v němž spíše než bolševika spatřoval šiřitele osvěty a knihomila, bojujícího za duchovní svobodu lidu. Po vydání prací o zednářích se Tukalevského jméno stalo známým v historicko-filologických kruzích. Sblížil se s mladým literárním vědcem Borisem M. Ejchenbaumem. Jejich přátelství dokládají četné citace ze vzájemné korespondence. Na počátku druhého desetiletí 20. století se stalo hlavní oblastí Tukalevského zájmu družstevní hnutí. V březnu 1917 se uskutečnil První všeruský družstevní sjezd za předsednictví Sergeje N. Prokopoviče, který se po několika letech spolu s některými dalšími významnými delegáty (Tukalevským, Vachanem F. Totomiancem, Viktorem E. Brunstem) ocitl v pražské emigraci, kde se Tukalevskij na rozdíl od ostatních jmenovaných odpoutal od družstevní sféry a soustředil se plně na práci v knihovně.

Za pobytu ve finských Terijokách sehrál významnou úlohu v Tukalevského životě Andrej Viktorovič Igelstrom, původem Švéd, vedoucí Ruské knihovny v Hel-

sinkách a šéfredaktor týdeníku *Političeskije izvestija*. I díky němu Tukalevskij zaujal strategicky unikátní postavení v utváření mezinárodního mínění o sovětském Rusku. Přijal totiž úlohu zprostředkovatele mezinárodní výměny informací a navázal kontakty s mezinárodními tiskovými agenturami, jimž zasílal informace, jejichž získávání usnadňovala geografická blízkost Ruska. Rovněž byl získán Společností národů jako informátor Mezinárodního úřadu práce. Dalším jeho chlebodárcem se stala Moskevská banka v Londýně, pro niž plnil poslání informátora-analytika. Ve Finsku byl sice zaveden přísný režim kontroly běženců, avšak život Tukalevského se od života běžných emigrantů lišil, v neposlední řadě díky podpoře ze strany Igelstroma, který ho zapojoval do vlastních iniciativ a uváděl do okruhu svých přátel. Produktivněji než s místním ruským prostředím se utvářely Tukalevského kontakty s emigrantskými předáky za hranicemi Finska, například s představiteli strany eserů v Estonsku a Československu. Jeho zprávy týkající se ruské problematiky uveřejňovala pražská *Volja Rossii*, jíž zasílal též rozhovory napsané na základě setkání s běženci.

Samostanou kapitolu věnuje M. Magidová Tukalevskému jako dopisovateli *Volji Rossii* o protibolševickém Kronštadtském povstání, po jehož porážce Tukalevským neoblíbené slovo „emigrant" začalo pro něho nabývat reálné podoby a on stále častěji uvažoval o smysluplné náplni svého života. Zatímco neuspěl se svým záměrem vydávat díla L. N. Tolstého v novém emigrantském nakladatelství Biblion v Helsinkách, úspěšnějším byl jako znalec a popularizátor současné ruské literatury. Rozvinula se jeho spolupráce s berlínským kriticko-bibliografickým časopisem *Novaja russkaja kniga*, jehož vydavatel Alexandr S. Jaščenko zásadně odmítal v oblasti knihy dělení na sovětské Rusko a emigraci, a také navázal spolupráci s dalším berlínským kriticko-bibliografickým časopisem *Novosti literatury* redigovaným Markem L. Slonimem. Berlín vůbec představoval pro Tukalevského lákavou perspektivu, neboť jako ruské vydavatelské centrum mimo Rusko začal vstupovat do fáze přeměny v centrum vědecké poté, co tu našla útočiště početná skupina předních představitelů ruské vědy a kultury násilně vypovězených z vlasti. K tomu přispělo i zřízení Ruského vědeckého institutu, v němž bylo Tukalevskému nabízeno místo. Ve svém dopise adresovaném Bemovi do Prahy se však Tukalevskij přiznal, že duchovně bližší než Berlín se mu jeví Praha. Současně ho neopouštěla myšlenka o poskytnutí své osobní knihovny jako celku některé z vědeckých institucí, například výše zmíněnému Ruskému vědeckému institutu. Myšlenku připojit svou knihovnu k zahraniční vědecké instituci, pro kterou je Rusko předmětem zájmu, napověděl Tukalevskému styk s americkým profesorem Frankem Golderem, historikem specializujícím se na ruské dějiny, který mimo jiné organizoval dopravu knihovny Pavla N. Miljukova z Finska do USA. Autorka uvádí,

že Golder nabízel Tukalevskému odkoupení jeho knihovny, a zmiňuje se rovněž o knihovně spisovatele Korněje I. Čukovského, která se nacházela ve finské Kuokkale.

Skličující pocit vyvolává konstatování, že ve srovnání s rokem 1913 se knižní produkce v Rusku za léta revoluce a občanské války snížila sedmkrát. Hlavním tištěným produktem se stala brožura odpovídající dobovým potřebám. Jediné Státní nakladatelství bylo založeno sice již v roce 1918, ale teprve od roku 1921 začala aktuální brožura uvolňovat prostor knize a tím i literatuře, především klasice a překladům západoevropských spisovatelů. Z rozvětvené sítě předválečných soukromých a družstevních nakladatelství se uchovala nemnohá (např. Nakladatelství M. a S. Sabašnikovových vydávající vědeckou a memoárovou literaturu, které nebylo znárodněno a udrželo se do roku 1930). V období NEPu, kdy se stal přípustným prodej osobního majetku, byly nabízeny k prodeji i soukromé knihovny, mezi zájemci o ně byli zejména aktivní představitelé zahraničních misí. K nim patřil Josef Girsa, stojící od roku 1923 v čele Zastupitelství ČSR v Moskvě, jehož roli v nákupu soukromé, tzv. Izmalkovské knihovny, autorka rozebírá. Toto dění ovšem probíhalo na pozadí celostátní „očisty" knihoven na základě uzákonění kategorie „kontrarevoluční a škodlivé literatury".

V době, kdy se Tukalevskij obíral myšlenkami o náplni vlastní budoucnosti, začal svůj nový život v Praze A. L. Bem, kterého nedlouho předtím uvedl do Tukalevského blízkosti M. L. Slonim prostřednictvím již uvedeného časopisu *Novosti literatury*. Ale teprve Bemův příchod do Prahy zavdal příčinu k obnově jejich osobních styků a v dopise Bemovi z února 1923 Tukalevskij poprvé odhaluje záměr dát svou knihovnu k dispozici emigrantské komunitě v Praze. Současně se na Bema obrací s dotazem, zda by se sám nechtěl uplatnit jako knihovník. A přípravným pracím spojeným s dopravou zmíněné knihovny do Prahy je na základě deníku Tukalevského dcery Tamary věnována závěrečná kapitola finské etapy.

Úvodem posledního, nejobsáhlejšího oddílu, zahrnujícího bezmála polovinu rozsahu knihy, charakterizuje autorka stav ruské knižní kultury v Praze v první polovině 20. let. Věnuje se zejména činnosti Komitétu ruské knihy v oblasti shromažďování a systematického uspořádání knižního bohatství vytvořeného ruskou emigrací a dále úloze Jevgenije A. Ljackého, zakladatele a vedoucího nakladatelství Plamja, v rozvoji emigrantské knižní kultury. Tukalevskij a Sergej P. Postnikov, kteří přijeli do Prahy současně v roce 1923, navázali v podstatě na činnost Komitétu ruské knihy: zatímco Postnikov inicioval vznik Ruského zahraničního historického archivu, Tukalevskij se soustředil na myšlenku o zřízení ruské vědecké knihovny.

V Praze tehdy již existovala Knihovna Zemgoru, jejíž poslání původně spočívalo v uspokojování potřeb řadových běženců. V souvislosti s rozšířením jejích služeb na pomoc studentům a badatelům byl jejím vedoucím jmenován právě Tukalevskij. Ten však shledal knihovnu v neutěšeném stavu a eseři, z nichž se skládal komitét Zemgoru, se mu jevili jako lidé upřednostňující úzce stranické zájmy. Rozchod se Zemgorem znamenal pro Tukalevského nejen odchod z knihovny, ale i odcizení emigraci vůbec. Svou pravou životní náplň našel teprve v Ruské knihovně ministerstva zahraničních věcí, pojaté jako státní zařízení. Autorka sleduje začátky knihovny, jejíž budování bylo Tukalevskému svěřeno a k jejímž prvním akvizičním ziskům patřily vedle osobní knihovny Tukalevského knihovny Jevgenije F. Šmurla, Alexandra V. Amfitěatrova a již zmíněná Izmalkovská knihovna. Názornou představu o Tukalevského záměrech poskytuje jeho hojně citovaný deník, v němž si pisatel klade mezi jiným otázku, jakým způsobem konat práci užitečnou pro všechny Slovany.

Pozdější přeměna Ruské knihovny ve Slovanskou knihovnu ministerstva zahraničních věcí v souvislosti s potřebami nově zřízeného Slovanského ústavu byla zcela v souladu s Tukalevského myšlením. O pozitivních aktivitách ministerstva svědčí i jednání vedené s bibliografem, psychologem a popularizátorem knihy Nikolajem A. Rubakinem o převzetí jeho unikátní knihovny ve švýcarském Lausanne. Jednání, do něhož byl zapojen i Tukalevskij, nakonec nevedlo ke kladnému výsledku, podobně jako pokus československé vlády o koupi Ruské knihovny Helsinské univerzity. M. Magidová si všímá, jak se s postupným zakládáním fondů ostatních slovanských národů rozšiřovalo a zkvalitňovalo personální obsazení pražské Slovanské knihovny, ale také dokumentuje na příkladu Alfreda L. Bema, jak knihovna svými fondy zachraňovala vědce z řad emigrantů od profesionální izolace. Bem konkrétně využíval knihovních fondů k systematickému studiu dění v literární vědě v SSSR a překlady publikovaných materiálů uveřejňoval v časopise *Slavia*.

V roce 1928 nabyla knihovna oficiálního statusu Slovanské knihovny. Jak autorka uvádí, vznik Slovanského ústavu a Slovanské knihovny znamenal pro Tukalevského triumfální vrchol jeho života. Funkce ředitele byla nominálně zachována, zůstal jím Tukalevskij, ale jeho pravomoc se nadále omezila na ruské oddělení a na zastupování nově ustaveného přednosty, jímž se stal vysoce vzdělaný a zkušenostmi oplývající Otto Křížek. Dle autorky Tukalevskému přišlo vhod, že se zbavil administrativních povinností a mohl se více soustředit na práci s knihovními fondy, na počátku třicátých let výrazně obohacenými o tzv. Smirdinovu knihovnu, sbírku knih z období rozkvětu ruské vědy a literatury konce 18. a první poloviny 19. století, zakoupenou ministerstvem zahraničních věcí. Na druhé straně však existuje názor, že

své podřízené postavení nesl nelibě, ač to nedával na sobě znát. Rozhodující je, a tuto skutečnost autorka přesvědčivě vystihla, že v systému hodnot, který Tukalevskij vyznával, přísluší knize postavení atributu duchovního života a služba knize se jeví jako výsada. Kulturu obecně pojímal jako antipod politiky, jako sílu spojující, nikoli rozdělující. Tento jeho přístup ke kulturním otázkám však nabyl utopického charakteru v jeho postojích k sovětské kulturní politice. To se projevilo mimo jiné v povaze jeho kontaktů s Bonč-Brujevičem, který přijel do Prahy v souvislosti se získáváním archivních materiálů pro kulturní projekty přijaté sovětským státem.

V téže době uveřejnil Tukalevskij v *Zemi Sovětů*, časopise Společnosti pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem, přehled rozvoje knihovědy v SSSR, v němž se sice nedotýká ideologických otázek, ale jemuž dominuje myšlenka, že právě revoluce postavila knihovědu do jedné řady s vědami nezbytnými pro rozvoj všeobecného vzdělání. Vtírá se otázka, zda se Tukalevskij nedopustil osudné chyby, když v prosinci 1935 uveřejnil v deníku *Izvestija* článek o úspěších sovětské vědy, který byl otištěn s poznámkou: „Článek nám poslal vedoucí ruského oddělení Slovanské knihovny v Praze V. N. Tukalevskij." Podle M. Magidové si Tukalevskij nad sebou podepsal současně dva ortely. Jeden, plynoucí z poslední věty článku „Ale už samu skutečnost vlivu [sovětské vědy na emigrantskou vědu] lze považovat za jedno z vítězství socialistické kultury, vytvářené a upevňované v šestině světa Komunistickou stranou Lenina a Stalina", ho odsuzoval k zapomenutí ze strany emigrace. Veškerý ostatní text, v němž dával najevo starost o lepší informovanost zahraničních badatelů o sovětské vědě, mu zajistil zvýšený zájem sovětských bezpečnostních orgánů. Ještě více než absurdita moskevského tzv. Procesu šestnácti ze srpna 1936 vyvolává úžas, jak autorka uvádí, rafinovaná fantazie, s jakou si síly zla vybírají své oběti. Hloubka Tukalevského osobní tragédie je obsažena v závěrečných slovech poselství, které adresoval několik dní před svou smrtí přednostovi Slovanské knihovny Otto Křížkovi: „[...] ještě před půl rokem jsme mysleli, že se sovětské Rusko blíží normálnímu životu. Moskevský proces se stal neočekávaným nejen pro mne. V takovém případě, je-li v sovětském Rusku všechno možno a jsou-li všechny prostředky dovoleny k dosažení cíle, chci doufat, že alespoň nebudu zničen morálně. Představte si, že zpráva o tom, že jsem vyhozen z knihovny, se dostane do sovětských novin."

Fundamentální monografie Marie Magidové si vyžádala neobyčejně důkladnou přípravu, náročné studium nejen tištěných zdrojů, ale zejména archivních fondů, jak českých, tak ruských. Týká se to zejména Tukalevského korespondence s vědeckými a kulturními osobnostmi: Alfredem L. Bemem, Borisem M. Ejchenbaumem, Andrejem V. Igelstromem, Sergejem I. Gessenem, Vsevolodem I. Srez-

něvským, Pavlem N. Miljukovem, Vachanem F. Totomiancem, Markem L. Slonimem, Georgijem V. Vernadským, Vladimirem D. Bonč-Brujevičem, Alexejem M. Remizovem, Jekatěrinou D. Kuskovovou či Jevgenijem F. Šmurlem. Autorka neponechává stranou ani Tukalevského soukromou sféru, jeho privátní záležitosti, zdaleka nikoli ideální rodinné poměry, včetně sporů kolem jeho pozůstalosti. Jako neocenitelný zdroj informací se ukázaly deníky Tukalevského a jeho dcery Tamary. Škoda, že zřejmě nedopatřením z rejstříku vypadlo její jméno i jméno její matky Naděždy Nikolajevny Tukalevské-Goginové. Vedle vysoce kvalitní obrazové přílohy obsahuje kniha ještě textovou přílohu, kterou tvoří vzájemná korespondence mezi Tukalevským a Bemem z období předcházejícího bezprostředně odjezdu Tukalevského z Finska do Prahy, v níž Tukalevskij polemizuje zejména s některými programovými zásadami pražské skupiny politické strany Kresťjanskaja Rossija. Není náhodné, že Bemovo jméno je ze všech jmen uvedených v rejstříku na stránkách knihy nejfrekventovanější. Bem, jeden z prvních, kteří zastávali koncepci „jednotného proudu" ruské kultury, její nedělitelnosti na kulturu emigrantskou a sovětskou, stojí Tukalevskému nablízku právě svým výrazným přínosem k uchování ruské knižní kultury a dle přiznání autorky vyplynul její zájem o Tukalevského z jejího dosavadního studia Bemovy osobnosti a odkazu.

Celkově lze konstatovat, že M. Magidové se na základě pečlivého studia dobových materiálů podařilo vynést na světlo četné skutečnosti, které zůstávaly dosud v biografii Tukalevského skryty. Objevná jsou zvláště fakta spojená s jeho působením ve Finsku. Jde například o aktivity, které vyvíjel v zájmu udržení tamního ruského školství. Samostatnou kapitolu autorka věnovala i kontaktům Tukalevského s významným pedagogem Sergejem I. Gessenem, jemuž poskytl ve Finsku přechodné útočiště. Postoj Tukalevského k sovětskému Rusku napovídá kapitola o protisovětském spiknutí profesora Taganceva v téže době. V rámci organizace povstání, jak autorka uvádí, existovaly kontakty s Finskem, Tukalevskij o povstání shromažďoval informace, což bylo základem jeho tehdejší emigrantské existence, vyhýbal se však tomu, aby se jeho činnost přiblížila k přímé „účasti" na protisovětských aktivitách.

Na tiskovou chybu (např. Dystrov místo správného Bystrov v poznámce na straně 711) narazíme v textu jen zcela výjimečně, stejně tak na chybně uvedený rok narození či úmrtí při jménech v rejstříku.[1] Úroveň rejstříku je vysoká, nedostatky lze vytknout ojediněle.[2] A závěrem ještě několik drobných nedostatků v textu:

1 Knut Hamsun se narodil 1859, nikoli 1849, V. M. Molotov 1890, nikoli 1889.

2 Vnučka spisovatelky Boženy Němcové se jmenovala Záhořová, nikoli Zagorová, jak je uvedeno v rejstříku, obdobně jméno pracovnice Slovanské knihovny zní Günzlová, nikoli Gjunclová,

Breslau není Bratislava, nýbrž Wrocław (poznámka na straně 332), spis anglického mystika Johna Pordage má v ruském překladu název *Božestvennaja i istinnaja metafizika*, nikoli *Božestvennaja i istoričeskaja metafizika* (poznámka na straně 379), na straně 376 zůstal v citaci článku Vladimira I. Lebeděva bez opravy jeho omyl spočívající v záměně Vysoké školy báňské v Příbrami za příbramskou obchodní akademii a název nekrologu Tukalevského, který uveřejnil v časopise *Ukrajinska knyha* Stěpan Siropolko, na rozdíl od mínění autorky vůbec nevyvolává detektivní dojem, neboť jeho správná podoba je „Posmertna zhadka", tedy „Posmrtná vzpomínka", a nikoli „Posmertna zahadka" (= Posmrtná záhada), jak je chybně uvedeno na straně 683. Těchto několik ojedinělých prohřešků však nemá pražádný vliv na skutečnost, že se autorka zhostila tématu pojatého v širokém záběru s mimořádnou vědeckou erudicí a že její kniha je událostí mířící daleko za rámec historického pojednání a nabývající širšího interdisciplinárního kulturologického významu.

Jiří Vacek

Jan NĚMEČEK a kol.,
***Československo-sovětská smlouva 1943*,**
Praha, Historický ústav 2014, 212 s., ISBN 978-80-7286-237-5.

Československo-sovietska zmluva o priateľstve, vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci z decembra 1943 je medzníkom v dejinách československej diplomacie. Tvorí súčasť medzinárodných zmlúv, ktoré československá politická reprezentácia v exile uzavrela počas druhej svetovej vojny a tvorí súčasť diplomatického úsilia o obnovu Československa. V hierarchii zmluvných záruk a záväzkov, ktoré exilová

I. Rixi je ve skutečnosti diplomat Jan Rixy (1857–1939) a bez uvedení křestního jména v rejstříku uvedený Sum je diplomat Antonín Sum (1877–1947). Ministerský rada M. Černý, uvedený v textu na s. 676 i v rejstříku iniciálou křestního jména, je Miroslav Černý (1890–1949), legační tajemník, později legační rada na československém zastupitelském úřadě v Moskvě, zaměstnaný v době, o níž je řeč, v pražském ústředí ministerstva zahraničních věcí. Místo Gorin V. A. má být správně Gorn Vasilij Leopoľdovič (1876–1938), jeho zkomolené jméno se vyskytuje i v textu na s. 470. Tři jména byla do rejstříku zařazena omylem: Josef Fischer, Vlasta Burian a Metod Jan Zavoral. Autorem článků, o nichž je řeč v poznámkách na stranách 423 a 612, není totiž Josef Fischer (1891–1945), ale jeho jmenovec Josef Ludvík Fischer (1894–1973), který je navíc uveden v poznámce na s. 612 nesprávně jako Fišer. A s divadelní inscenací *Dobrého vojáka Švejka* nemá Vlasta Burian nic společného, neboť inscenace se uskutečnila v D 35, vedeném Emilem Františkem Burianem (1904–1959). Opat Strahovského kláštera Zavoral se ocitl v rejstříku zcela nepochybně vinou chybného přečtení jména Zavázal v rusky psaném deníku Tukalevského (viz s. 557).

vláda a Edvard Beneš podpísali, patrí zmluve so Sovietskym zväzom popredné miesto okrem iného preto, že stanovenou dobou platnosti presahovala obdobie druhej svetovej vojny.

Kolektívna monografia pozostáva z deviatich textov deviatich autorov. Jej editorom a súčasne autorom jedného textu, úvodu a záveru je Jan Němeček. Kniha ďalej obsahuje zoznam použitých prameňov, menný register a faksimile originálu zmluvy v ruskom a – čo bolo symptomatické pre politiku československej exilovej vlády – československom (!) jazyku. Autori textov majú na svojom konte niekoľko monografií, v ktorých venujú pozornosť mnohým aspektom československého exilu za druhej svetovej vojny vrátane československo-sovietskej zmluvy o priateľstve a spolupráci. Jan Němeček je spoluautorom viacerých pramenných edícií, ktoré sa sústredia napr. na československo-sovietske vzťahy a zasadnutia československej vlády v exile.[1] Editované dokumenty možno použiť ako vhodný doplnok a tematické rozšírenie problematiky, ktorú v textoch recenzovanej publikácie spracovali najmä Jan Němeček, Vít Smetana, Jiří Friedl, David Hubený a Emil Voráček.

Jan Němeček je autorom najobsiahlejšieho textu (s. 9–48), v ktorom mapuje dlhú cestu k podpisu zmluvy, mnohé dôležité detaily (otázka ratifikácie, dĺžky platnosti, atď.) s ňou spojené a bezprostredné reakcie na zmluvu. Prináša nové čiastkové poznatky na základe ruských, britských a českých archívnych dokumentov.

Vít Smetana podrobne analyzuje reflexiu československého diplomatického snaženia o podpis zmluvy so ZSSR vo Foreign Office a v State Departmente (s. 49–66). Robí to v širšom medzinárodnopolitickom kontexte, pričom objasňuje nedorozumenia, resp. nezrovnalosti, ktoré pre americkú aj britskú stranu priniesli niektoré vyjadrenia československých politikov (hlavne E. Beneša). Smetana prináša zaujímavý pohľad do „kuchyne" britskej diplomacie v kontexte interpretácie tzv. zásady sebaobmedzovania (*self-denying ordinance*), zakotvenej v britsko-sovietskej zmluve z mája 1942, s ktorou projekt československo-sovietskej zmluvy priamo kolidoval. Podobne ako J. Němeček sústredil pozornosť aj na cestu E. Be-

1 *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*, Dokumenty. Díl 1 (březen 1939–červen 1943), Jan Němeček – Helena Nováčková, – Ivan Štovíček – Miroslav Tejchman (eds.), Praha 1998; *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*, Dokumenty. Díl 2 (červenec 1943–březen 1945), eosdem (eds.), Praha 1999. Relevantné sú edície dokumentov zo zasadnutí čs. exilovej vlády v období rokov 1943–1944, na ktorej vydaní sa podieľali vedeckí pracovníci Historického ústavu AV ČR, Masarykovho ústavu a Archívu AV ČR a Právnickej fakulty Univerzity Karlovy v Prahe. *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně III.2* (1943), Jan Němeček – Ivan Šťovíček – Helena Nováčková – Jan Kuklík – Jan Bílek (eds.), Praha 2013; *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně IV.1* (1944), eosdem (eds.), Praha 2014.

neša do USA, ktorá predchádzala decembrovej návšteve Moskvy. Texty Smetanu a Němečka sú na mnohých miestach komplementárne, čo zvyšuje poznatkový prínos monografie.

Zložitý a pritom dôležitý komponent v kontexte pripravovanej zmluvy predstavovalo Poľsko. Jiří Friedl (s. 67–77) vysvetľuje širokú škálu problémov, ktoré sa týkali nielen československo-poľských a poľsko-sovietskych vzťahov, ale zamestnávali všetky tri spojenecké veľmoci: prerušenie sovietsko-poľských diplomatických vzťahov, otázka hraníc povojnového Poľska, „zmrazenie" československo-poľského (kon-)federačného projektu, a vplyv československo-sovietskej zmluvy na poľsko-československé vzťahy.

O tom, aký ohlas vyvolala československo-sovietska zmluva v protektorátnej tlači, píše Blanka Jedličková (s. 79–91). Ponúka pohľad na pôsobenie propagandy v konkrétnom prostredí krajiny okupovanej nacionálno-socialistickým Nemeckom, so všetkými národnými špecifikami, ako bol napr. vznik Českej ligy proti boľševizmu v priamej reakcii na československo-sovietsku zmluvu a zinscenované tlačové konferencie. Protektorátna tlač prezentovala Beneša ako Stalinovho lokaja, ktorý nelegitímne vydal český národ napospas boľševizmu. Stojí za pozornosť, že protektorátna a exilová tlač so sebou viedli nepravidelný konfrontačný dialóg.

Vcelku podobný obraz, pokiaľ ide o propagandistické heslá zglajchšaltovanej režimovej tlače v reakcii na zmluvu medzi ČSR a ZSSR, ponúka tzv. Slovenský štát. Zlatica Zudová-Lešková (s. 93–104) približuje bipolárne vnímanie tejto zmluvy v slovenskom prostredí: jednak slovenskej vlády, prezidenta J. Tisa a režimovej tlače („cesta k porobe"), a jednak v slovenskom odbojovom hnutí („cesta k slobode").

David Hubený približuje prvý vážny konflikt medzi československým Londýnom a Moskvou po podpise zmluvy, ktorý prinieslo pôsobenie československej vládnej delegácie na oslobodených územiach predvojnovej Československej republiky (s. 105–119). Ostentatívne porušovanie decembrovej zmluvy Sovietskym zväzom (obštrukcie a znemožňovanie výkonu funkcie a z nej vyplývajúcich právomocí vládneho delegáta Františka Němca, represie na oslobodenom území v réžii L. Z. Mechlisa, príprava a uskutočnenie inkorporácie Podkarpatskej Rusi k ZSSR na základe „vôle ľudu") prezradilo skutočné intencie J. V. Stalina. Tieto incidenty demonštrovali jeho bezohľadnosť a bezmocnosť československých autorít.

Jan Eichler sa v svojom texte podujal úlohy porovnať štýl politického líderstva Edvarda Beneša a Charlesa de Gaulle (s. 121–138). V zaujímavom úvahovom texte nachádza podobnosti, aj rozdiely, ktoré boli logicky dané aj odlišnou geopolitickou váhou ČSR a Francúzska.

Emil Voráček skúma prípravu hospodárskych a spoločenských reforiem pre povojnové obdobie v československom exile, ktoré mali tvoriť súčasť nového politického usporiadania. Približuje evolúciu názorov E. Beneša na koexistenciu rôznych sociálnych systémov po vojne, a celkovo jeho nazeranie na ZSSR po systémovej stránke. V závere príspevku venuje pozornosť návšteve E. Beneša v Moskve a náplni jeho rozhovorov so Stalinom a Molotovom, a tiež s československými komunistami na čele K. Gottwaldom.

Záverečný text autora Jindřicha Dejmka (s. 159–174) obohacuje poznanie, prevažne sústredné na podpis zmluvy až do roku 1948, o nový rozmer: „ďalší život" zmluvy a rokovania, ktoré viedli k predĺženiu jej platnosti. Vďaka Dejmkovmu príspevku sa čitateľ dostáva do reálií bilaterálneho vzťahu medzi ZSSR a Československom, ktoré bolo spoločne s inými krajinami stredo- a juhovýchodnej Európy degradované do role sovietskeho satelitu.

Na predĺženie platnosti zmluvy o ďalších 20 rokov stačilo, aby prezident Antonín Novotný, predseda vlády J. Lenárt a L. I. Brežnev v zime 1963 podpísali púhy protokol, čo bolo pre diplomatickú prax netypické. Po násilnom potlačení reformného procesu v Československu podpísali obidva štáty novú spojeneckú zmluvu roku 1970, ktorej obsah plne odzrkadľoval aktuálnu situáciu v sovietskom bloku, vrátane povinnosti budovať a brániť socialistické výdobytky vo všetkých socialistických krajinách v súlade s Brežnevovou doktrínou.

Čitateľ má k dispozícii prvú samostatnú publikáciu, ktorá sa venuje mnohým aspektom československo-sovietskej zmluvy o vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci z 12. decembra 1943. Z väčšiny textov je zjavné, že sa pomerne silnú konštrukciu v podobe jestvujúcej faktografie usilujú obohatiť o nové poznatky získané archívnym výskumom. Aj preto sa možno domnievať, že kniha má ambíciu byť akýmsi kompendium o jednom zo zásadných rozhodnutí exilovej československej zahraničnej politiky a krokoch, ktoré podpisu zmluvy predchádzali, resp. udiali sa po jej podpise.

O druhom, rovnako dôležitom komponente knihy, sa čitateľ dočíta v jej úvode: cieľom autorov bolo priniesť taký výklad, ktorý napomôže k odstráneniu neprávd, omylov a mýtov minulých generácií. Otázka preto znie: o ktoré konkrétne mýty a nepravdy ide? Sú v textoch jasne pomenované? Aké stanovisko k nim zaujali autori?

Ambícia vysporiadať sa s deformáciami výkladu a rôznymi interpretáciami československo-sovietskej zmluvy zostala skôr v deklaratívnej rovine. Polemika so schematickými tézami typu Beneš bol sovietofil, resp. že zmluva so Sovietmi spečatila osud ČSR, je v knihe skôr sporadická. Iste, nie k všetkým interpretáciám možno zau-

jať stanovisko. Tobôž nie, ak nie sú podložené kritickým historickým výskumom a patria v lepšom prípade do publicistiky. No čosi iné je historiografia. Po roku 1989 sa v odbornej literatúre objavilo niekoľko prác, ktorých autori prijali diplomatické úsilie o podpis zmluvy a nasledujúci vývoj československo-sovietskych vzťahov nadmieru kriticky. Josef Kalvoda tvrdil, že Beneš nesie zodpovednosť za zboľševizovanie Československa, že podpisom zmluvy podporil Stalinov plán ovládnuť stredovýchodnú Európu, a že zodpovednosť nesú aj členovia československej vlády, resp. reprezentanti československého štátneho zriadenia v exile, ktorí s pasivitou prijímali Benešov autokratický štýl výkonu funkcie a sovietofilský politický kurz.[2] V podobnom duchu sa nesie kritika Tomana Broda.[3] Marek Kazimierz Kamiński, ktorý zmluvu medzi ČSR a ZSSR z roku 1943 vníma ako dôležitý medzník, tvrdí o. i., že československá zahraničná politika k Sovietskemu zväzu za druhej svetovej vojny sa vyznačovala hlbokou servilnosťou a že E. Beneš svojím postupom škodil záujmom nezávislého československého štátu.[4] Recenzovaná publikácia bola vhodnou príležitosťou vyjadriť sa k týmto a iným tézam. Žiaľ, v prevažnej miere ostala táto príležitosť nevyužitá.

Odpoveď na hypotetickú otázku, či československá vláda a E. Beneš mali iné východisko ako podpísať zmluvu zo Sovietskym zväzom, býva len výnimočne iná, ako záporná. Kniha *Československo-sovětská smlouva 1943* prezentuje názor, že bilaterálna zmluva so ZSSR bola jediným realistickým východiskom. Faktom je, že v období, keď sa začali prvé prípravy československo-sovietskej zmluvy, nebola myšlienka nadnárodných federácií celkom mŕtva. Realizácia myšlienky československo-poľskej (kon-)federácie ukazuje, že keď sa tieto projekty dostali z roviny všeobecných deklarácií do fázy konkrétnych príprav a rokovaní, narážali na množstvo prekážok. Jednou zo zásadných bolo sovietske „нет", ktoré znelo čoraz hlasnejšie, až kým ho v podaní V. M. Molotova na konferencii ministrov zahraničných vecí Veľkej Británie, USA a ZSSR v októbri 1943 napokon akceptoval A. Eden (pri pasivite C. Hulla a bez akejkoľvek „protislužby" ZSSR). Benešovi kritici (Hodža, Prídavok, Osuský či Prchala), ktorí myšlienku federácie viac či menej konkrétne propagovali, tak stratili politický protiargument. Idea kolektívnej bezpečnosti nemala roku 1943 jasné kontúry, takže bilaterálna zmluva so ZSSR sa v tejto konštelácii aj dnes javí ako rozumný krok. E. Beneš na tlačovej konferencii 23. decembra 1943 síce prehlásil, že dohoda nie je čímsi samostatným, separovaným, ale je časťou

2 Josef KALVODA, *Role Československa v sovětské strategii*, Praha 1999.

3 Toman BROD, *Osudný omyl Edvarda Beneše, 1939–1948. Československá cesta do sovětského područí*, Praha 2002.

4 Marek Kazimierz KAMIŃSKI, *Edvard Beneš we współpracy z Kremlem. Polityka zagraniczna władz czechosłowackich na emigracji 1943–1945*, Warszawa 2009.

systému kolektívnej bezpečnosti. Avšak z obsahu zmluvy je zrejmé, že neobsahovala žiadnu zmienku o nadväznosti na takýto systém, ani napr. na Atlantickú chartu či Moskovskú deklaráciu z 1. novembra 1943.

Hubert Ripka, spoločne s E. Benešom hlavný negociátor v československo-britských a československo-sovietskych rozhovoroch a zároveň *spiritus movens* vládnej propagandy, ktorá pripravovala pôdu pre podpis zmluvy so ZSSR, vysvetlil v spomienkach naliehanie na rýchly podpis zmluvy takto: „Dokud SSSR nezvítězí, budeme moci získat výhodnější podmínky; kdybychom si naopak nepospíšili, riskovali jsme, že Sověti proti nám postaví komunistický výbor ustavený v Moskvě podle vzoru polského lublinského výboru."[5]

Odhliadnuc od druhej časti tvrdenia *ex post*, ktoré nemá oporu v prameňoch – žiaden minister československej vlády, ani E. Beneš pred podpisom zmluvy otvorene nevyslovil takúto obavu a vidina strašiaka v podobe alternatívnej, komunistickej vlády sa v Londýne objavila až roku 1944 práve preto, že ZSSR zmluvu porušoval – je Ripkovo uvažovanie trefné: ak českoslovenští vládni reprezentanti nechceli zostať v úlohe štatistov, ktorí sa bezmocne prizerajú dianiu na území ČSR po vstupe sovietskej armády, bolo ich povinnosťou dosiahnuť dohodu s Moskvou. A podľa možností čo najrýchlejšie, majúc na zreteli vývoj na východnom fronte od roku 1943. Mimochodom, uvedený Ripkov príklad súvisí s problémom, na ktorý upozorňuje J. Němeček v súvislosti s ministrom Ladislavom K. Feierabendom. Je ním rozpor medzi dobovými reakciami, názormi či vyjadreniami politikov, a ich neskoršími tvrdeniami v spomienkových prácach (s. 26–27).

Na to, aby človek polemizoval o správnosti politických rozhodnutí spred viac ako 70 rokov, nemusí sa nutne uchýliť do oblasti „alternatívnych dejín", ktorá je dnes, zdá sa, mimoriadne populárna zvlášť medzi nehistorikmi. Zhodujem sa s názorom, ktorý v knihe prezentovali viacerí autori: február 1948 v Československu nie je logickým vyústením procesu, ktorý spustila československo-sovietska zmluva z decembra 1943. Na prelome rokov 1943/1944 by sa sotva našiel politik, ktorý by s vážnosťou tvrdil, že Československo podpisom zmluvy so ZSSR dobrovoľne nastúpilo cestu sovietizácie. Z hľadiska politiky vyváženej orientácie na Západ aj na Východ však zmluva zmenila proporcie pomeru. Je skutočnosťou, že vzťah britskej vlády k E. Benešovi a československej exilovej vláde ochladol v dôsledku podpisu zmluvy so ZSSR, ktorú – ako výstižne charakterizoval V. Smetana, prijala „se skřipěním zubů" (s. 64). Anthony Eden bol neodbytnosťou žiadostí československej strany o britský súhlas s podpisom iritovaný, o čom svedčia aj jeho emotívne

5 Hubert RIPKA, *Únorová tragédie. Svědectví přímého účastníka*, Brno 1995, s. 39.

výroky na adresu E. Beneša (nazval ho malým intrigánom – s. 54 – a vyjadril sa, že ak chce odcestovať do Moskvy, môže tam rovno ostať – s. 60). Je možné, že na postoj Edena, ktorý bol k československej reprezentácii od roku 1944 prinajmenšom o stupeň chladnejší, mala vplyv aj časová súslednosť medzi jeho osobným neúspechom na konferencii ministrov zahraničia v októbri 1943 (na ktorý upozorňuje zvlášť V. Smetana, s. 58) a Benešovým úspechom, ako podpis zmluvy so ZSSR mnohí vnímali. Britská diplomacia je dôležitým referenčným bodom v interpretáciách motívov, ktoré viedli k podpisu zmluvy medzi ČSR a ZSSR: bol príklon československého štátneho vedenia k Moskve výsledkom „necitlivej" britskej politiky, ktorá evidentne nezdieľala Benešovo presvedčenie, že za mníchovskú zradu N. Chamberlaina má v exile u Britov niečo k dobru (rozumej: neudelila exilovému Československu nijaké špeciálne výsady)? Úvaha V. Smetanu, či rezervovanosť Veľkej Británie k československým iniciatívam roku 1944 nepramenila zo skutočnosti, že ČSR sa úzko zviazalo so sovietskou politikou napriek britským výstrahám (s. 64), je celkom namieste. Doplnil by som ju o otázku, či britská rezervovanosť súčasne nebola prejavom alibizmu.

S určitými výhradami súhlasím s tvrdením, že československo-sovietska zmluva je „štandardným medzinárodným zmluvným aktom". Zmluva obsahuje články o vojenskej a hospodárskej spolupráci, stanovuje dobu platnosti (20 rokov) a formu ratifikácie. Jej súčasť tvorí protokol, ktorý umožňoval rozšíriť zmluvu o tretí štát (s mysľou o Poľsku, ako to logicky vyplývalo nielen zo štylizácie protokolu, ale aj z obsahu nasledujúcich rozhovorov). Nie celkom štandardný bol postup československej strany pri ratifikácii zmluvy, pri ktorej vzniká zopár právnych aj technických otázok (s. 38–39).

Súčasne sa nazdávam, že zmluvu nemožno oddeliť od rozhovorov na politické témy, ktoré nasledovali po jej podpise v Moskve. Boli podstatne hlbšie a konkrétnejšie, ako všeobecné ustanovenia zmluvy. Je symptomatické, že sovietski štátnici odmietli prijať československý návrh záverečného protokolu o výmene názorov medzi Benešom, Stalinom a Molotovom.

Kladiem si otázku, prečo moskovské rozhovory v knihe dostali minimálny priestor (s. 34–35, s. 152–155). Kým formálnu stránku zmluvy možno označiť za štandardnú, obsah týchto rozhovorov neraz vyvoláva kritiku na adresu E. Beneša, ktorý v ich priebehu vyslovil niekoľko neštandardných a z taktického hľadiska nešikovných výrokov. Ako možno interpretovať jeho prosbu o pomoc Sovietskeho zväzu pri potrestaní slovenských vojnových zločincov (ako to Molotov zhrnul: „podderžku")? Nebola to priama pozvánka Sovietom, aby s požehnaním českosloven-

ského prezidenta porušovali článok 4 čerstvo podpísanej zmluvy, ktorý hovoril o „vzájomnom rešpektovaní svojej nezávislosti a zvrchovanosti, nezasahovaní do vnútorných vecí druhého štátu"? Nevidel Beneš zásadný rozpor v tom, že na jednej strane deklaroval vieru v Stalinov prísľub o nezasahovaní do poľských vnútorných záležitostí, a na druhej strane s ním viedol dlhý rozhovor, v ktorom takpovediac spoločne „kádrovali" poľských ministrov a politikov a uvažovali o tom, či sú „vhodní", aby nakoniec konštatoval, že sa dohodnú s nejakou „inou" poľskou vládou?

Hra na „dobrých" a „zlých" Poliakov, ktorú Beneš ochotne hral so Stalinom, bola nebezpečným precedensom pre Československo. Stalin totiž podľa poľského scenára mohol rozmýšľať aj o „inej" československej vláde a Beneš si to podľa všetkého neuvedomoval.

Keď už sme pri garancii nezasahovania do vnútorných vecí druhého štátu, nájdeme kdekoľvek Benešov výrok či krátku úvahu, v ktorej by si spomenul na pobaltské štáty ako na memento? Aj tým totiž dala Moskva v bilaterálnych zmluvách o vzájomnej pomoci z jesene 1939 (s Estónskom 28. septembra 1939, s Lotyšskom 5. októbra 1939 a s Litvou 10. októbra 1939) rovnakú záruku ako Československu. Spomenul si Beneš v decembri 1943 alebo predtým na to, že Sovietsky zväz už v lete 1940 vojensky obsadil a inkorporoval pobaltské štáty a jasne tým demonštroval, akú váhu prikladá takýmto „garanciám"? Pozoruhodná je tiež Stalinova poznámka k povojnovému vnútropolitickému usporiadaniu ČSR, ktorá zaznela na stretnutí s Benešom 18. decembra 1943, že „stará demokracia" sa neosvedčila a v prípade obnovy by mohla viesť k úpadku (s. 154). Východisko videl v „ďalšom kroku dopredu" a možno sa len domnievať, či si už vtedy predstavoval čosi konkrétne.

Československej spoločnosti a československým štátnikom v roku 1943 chýbala – na rozdiel od Poľska a iných štátov – priama skúsenosť s boľševizmom a brutalitou stalinizmu: vojna 1919–1921 a 1939, milióny civilných obyvateľov odvlečených do sovietskych lágrov. Z odlišnej historickej skúsenosti pramenili hlboké rozdiely, ktoré súčasne posilňovali mentálne bariéry a stereotypy na československej aj poľskej strane. Vyplývali z nich neporozumenia medzi československými a poľskými politikmi v exile. Tieto aspekty naznačuje J. Friedl. V postoji k dvom totalitarizmom boli niektorí československí politici akoby slepí na jedno oko. Výstrahy poľských politikov (mnohé z nich boli úprimné) pred sovietskym nebezpečenstvom vnímali ako prejav poľskej protiruskej hystérie. Ich niektoré nekritické názory na Sovietsky zväz a reakcie na odhalenie masových hrobov v Katyňskom lese s telami poľských dôstojníkov, ktorých roku 1940 zavraždila sovietska NKVD, sú svedectvom toho, že nedokázali (alebo nechceli?) pripustiť, že politickí vodco-

via ZSSR na čele so Stalinom nemajú zábrany a keď to uznajú za účelné, postupujú s krajnou brutalitou. Skrátka, nechápali podstatu sovietskeho totalitného režimu nastoleného J. V. Stalinom.

Nekompatibilitu československých a poľských názorov na Sovietsky zväz tematizuje J. Friedl. Veľmi výstižne kladie otázku, či si Juraj Slávik v druhom vynútenom exile po roku 1948 spomenul na varovné a v mnohom prorocké slová ministra S. Kota z mája 1943, ktorý charakterizoval podstatu sovietskej politiky, okolnosti zavraždenia poľských dôstojníkov sovietskou NKVD a hovoril Slávikovi i nebezpečenstve sovietizácie Československa (s. 77). K tomu dodávam: spomenul si na podobné varovné hlasy z roku 1943 aj H. Ripka, navonok najagilnejší obhajca zmluvy so ZSSR, z ktorého sa v pofebruárovom exile stal „veľký Európan" a federalista? Ripka, po roku 1948 v americkom exile, si aj pre svoje servilné výroky na adresu Stalina a komunizmu z čias vojny, ktoré – ako poznamenáva Friedl, nápadne pripomínajú prejavy „komunistických předáků přelomu čtyřicátých a padesátých let" (s. 70), „vyslúžil" pozvánku od Komisie pre komunistickú agresiu amerického Senátu roku 1954.[6]

Tým sa dostávam ku komplexu otázok, ktoré podľa môjho názoru tvoria podstatu sporu o význam československo-sovietskej zmluvy z decembra 1943. Kameňom úrazu nebola samotná zmluva, ale jej (ne-)dodržiavanie v praxi. Pre Washington sa ČSR stalo *test case* ozajstných sovietskych zámerov (s. 64); vedúci Centrálneho departmentu Foreign Office, Frank K. Roberts, poznamenal v tzv. minutes len pár dní po podpise zmluvy (4. januára 1944), že až čas ukáže, aký prezieravý bude „nový český realismus, který se zdá spočívat v naprosté víře v podporu a dobré úmysly SSSR" (s. 62).

Položme si teda otázku, ako to bolo s tým „českým realizmom" v nazeraní na Sovietsky zväz? A ak možno vôbec hovoriť o realizme, ako sa dá vysvetliť sklamanie, otras, zdesenie, ktoré v Londýne zavládli po správach o porušovaní zmluvy Sovietskym zväzom pár mesiacov po jej podpise?

Je scestné vnímať akúkoľvek zmluvu len ako dobový dokument. Funkciou medzinárodných (bilaterálnych) zmlúv je určiť rámcové pravidlá vzťahu medzi štátmi. Ak sa tieto pravidlá nerešpektujú, alebo priamo porušujú, predmetná zmlu-

6 Bližšie Martin NEKOLA, *Vyšetřování Huberta Ripky Kongresem Spojených států amerických v roce 1954 v rámci kampaně proti ohrožení bolševismem*, in: Securitas Imperii, sv. 25/2, 2014, s. 184–237. Obzvlášť nepríjemne sa Ripka musel cítiť, keď ho komisia konfrontovala s jeho rozhlasovým prejavom z 7. novembra 1942, v ktorom mal povedať o. i.: „Bolševismus je nadnárodní ideál, věčný ideál, lidský ideál, ideál, který spojoval mysl nejváženějších mužů od časů Platona, přes éru křesťanství, Francouzskou revoluci až dodnes." Ibidem, s. 224.

va nie je zárukou, ale bezcenným zdrapom papiera. Aká bola takpovediac mentálna príprava československých exilových politikov na vytúženú zmluvu so ZSSR a čo očakávali od svojho budúceho partnera? Zdá sa, že len to najlepšie. Bohumil Laušman v prejave na zasadnutí Štátnej rady 22. júla 1943, na ktorom odobrila myšlienku podpisu zmluvy so ZSSR, povedal o. i. tieto slová: „Smlouva nikdy také nebyla pro Sovětský svaz cárem papíru a čestné slovo vždycky bylo proň něčím svatým."[7] Tento prejav uverejnila aj moskovská *Pravda*. H. Ripka, ktorého „pečať" na prípravách zmluvy bola predsa len výraznejšia, ako Laušmanova, presviedčal britského vyslanca pri československej vláde P. B. Nicholsa aj takýmito argumentmi: „Řekloli se nám, že nemáme přeceňovat význam smluv, musím ho znovu upozornit, že formální smlouva je právě velmi důležitá vůči Rusům. Ať se o Sovětech propagačně tvrdí cokoliv, zůstává snadno zjistitelným faktem, že za celou dobu nikdy neporušili ani jediného písemného závazku, který na sebe vzali […]".[8]

Prikláňam sa k názoru, vyjadrenom v závere knihy, že tvorba československej exilovej zahraničnej politiky bola diverzifikovaným procesom, v ktorom sa premietali názory viacerých politikov. Azda však niet sporu o tom, že E. Beneš bol hlavným architektom a realizátorom zahraničnej politiky, nevynímajúc československo-sovietsku zmluvu, aj keď s vládou mal rozdielne názory napr. na otázku obsadenia postu vládneho delegáta, resp. H. Ripka nie vždy postupoval v súlade s jeho predstavami. V zásadných otázkach mal E. Beneš vždy rozhodujúce slovo a aj preto sa hlavná pozornosť a kritika sústredí na neho.

Edvard Beneš mal niekoľko momentov, v ktorých – tak ako v lete 1943, keď plán cesty do Moskvy zdanlivo uviazol v mŕtvom bode – vyjadril kritický postoj k Sovietskemu zväzu a jeho diplomatickým metódam. No už krátko po podpise zmluvy, počas návratu do Londýna, nešetril chválou na adresu Stalina a pomerov v ZSSR. Komintern považoval za definitívne mŕtvy. Bol presvedčený, že „buržoázne" strany v oslobodenom Československu pohltia komunistov, takže krajine nebude hroziť „komunizácia".[9] Zvláštny význam prikladal nie ideologickému, ale nacionálnemu aspektu: vnímal silu rastúceho ruského nacionalizmu, preceňoval význam bieloruskej a ukrajinskej otázky. Odzrkadlilo sa to aj v jeho osobnej interpretácii vojenského obsadenia a inkorporácii Podkarpatskej Rusi: nazdával sa, že v jej pozadí stoja ukrajinskí nacionalisti, ktorí postupujú bez Stalinovho súhlasu

7 T. BROD, *Osudný omyl Edvarda Beneše*, s. 204.

8 *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945.* Dokumenty. Díl 2 (červenec 1943–březen 1945), dokument č. 17, s. 47.

9 Dušan SEGEŠ, *Edvard Beneš a sprawa polska w kontekście podpisania układu czechosłowacko-sowieckiego z 1943 r.*, Dzieje Najnowsze 38, 2006, č. 3, s. 44.

(na ktorom údajne, ako sa zveril E. Táborskému, už na stretnutí v Moskve pozoroval veľké znepokojenie ukrajinským nacionalizmom). Beneš jednoducho „nečítal" Stalinovu hru a celkom podcenil jeho expanzívne ambície voči štátom stredovýchodnej Európy. Nemohol vedieť, že v sovietskej stratégii malo byť Československo nielen spojencom, ale „přední baštou" sovietskeho vplyvu v strednej a juhovýchodnej Európy.[10] Predstava, že Sovieti by mohli uvažovať o kontakte s Ferdinandom Čatlošom, slovenským „quislingom", ktorého miesto bolo podľa Beneša na šibenici, ho vcelku prirodzene napĺňala rozhorčením („Tak tohle je naše odměna za to, že jsme se Rusů tak často zastávali!"[11]) a presahovala hranice jeho chápania.

Pozícia československej vlády a E. Beneša voči Sovietskemu zväzu a jeho stratégii *fait accompli* bola v podstate bezmocná. Výdatne k tomu prispieval veľvyslanec ČSR v Moskve Zdeněk Fierlinger; v jeho prípade je skutočne namieste otázka, koho štátne záujmy v Moskve reprezentoval – československé, alebo sovietske? Prikláňam sa k druhej z možností.

Na záver niekoľko krátkych poznámok. Československá exilová politická scéna nebola monolitom. Väčšina politikov vládneho tábora zmluvu prijala so zadosťučinením, či priam s nadšením. Celkom inak reagovali opozičné individuality a skupiny. O tých slovenských sa z textu Z. Zudovej-Leškovej nedozvedáme nič. J. Němeček im venuje len marginálny priestor. Spomenul otvorené listy Slovenskej národnej rady (SNR) vedenej P. Prídavkom a Českej národnej jednoty (ČNJ) s predsedom generálom Levom Prchalom, ktoré adresovali A. Edenovi (s. 41–42). Nezmienil sa o kritike Milana Hodžu, ktorý československo-sovietsku zmluvu odmietol s poukazom na koncept federácie menších štátov. Federácia mala podľa Hodžu tvoriť základ kolektívnej bezpečnosti v regióne.[12] Za zmienku stojí aj Hodžovo memorandum *Europe at the Crossroads* z decembra 1943, v ktorom bývalý premiér v priamej reakcii na československo-sovietsku zmluvu trefne upozorňoval na nebezpečenstvo sovietizácie krajín stredovýchodnej Európy.[13] Chýba tiež zmien-

10 Valentina V. MARJINOVÁ, *Od důvěry k podezíravosti. Sovětští a českoslovenští komunisté v letech 1945–1948*, Soudobé dějiny 4, 1997, č. 3–4, s. 452.

11 Eduard TÁBORSKÝ, *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*, Praha 1993, s. 206.

12 Dušan SEGEŠ, *Dvojkríž v siločiarach Bieleho orla. Slovenská otázka v politike poľskej exilovej vlády za 2. svetovej vojny*, Bratislava 2009, s. 337.

13 Pavol LUKÁČ, *K osudom Hodžovho memoranda. Čo predchádzalo zaslaniu Hodžovho memoranda Europa at the Crossroads State Departmentu v zime 1943*, Střední Evropa, 62 1996, s. 81–91; Idem, *Milan Hodža v zápase o budúcnosť strednej Európy v rokoch 1939–1944,* Štefan Šebesta (ed.), Bratislava 2005, s. 149–151.

ka o ďalšom oponentovi E. Beneša, Štefanovi Osuskom, ktorý zmluvu odmietol pre jej jednostrannú orientáciu ČSR na štát, kde vládol totalitný režim.[14] Tieto súdobé reakcie politikov neuvádzam preto, aby som nimi poukázal na reálne alternatívy (federatívne koncepty boli najneskôr po moskovskej konferencii ministrov zahraničných vecí nanajvýš témou interných analýz vo Foreign Office a v State Departmente), ale preto, aby som poukázal na skutočnosť, že kritické reakcie na zmluvu sa neobmedzili len na SNR a ČNJ.

Z. Zudová-Lešková mohla v záujme lepšej orientácie čitateľa spresniť, že jej príspevok sa sústreďuje primárne na dianie v tzv. Slovenskom štáte. Titul štúdie evokuje dojem, že v „postojoch Slovákov" zohľadní aj Slovákov v exile – v Londýne a v ZSSR. V tejto súvislosti stojí za pozornosť, že argumentácia *Otvoreného listu* P. Prídavka a SNR v Londýne pre A. Edena na protest proti podpisu československo-sovietskej zmluvy („nijakým spôsobom nezaväzuje slovenský národ")[15] je v niektorých pasážach totožná so štylizáciou článkov v režimovom denníku *Slovák*, ktorý dôsledne písal o „sovietsko-českej dohode".

Text J. Eichlera síce nabáda k úvahám mimo úzky rámec československo-sovietskej zmluvy, v zoradení s ostatnými textami však pôsobí anorganicky. Monografia by sa zaobišla bez tohto „intermezza". V knihe naopak chýba text, ktorý by tematizoval politiku ZSSR k štátom stredovýchodnej Európy. Tento dôležitý komponent rozhodne patrí k inak pestrej mozaike príspevkov o československo-sovietskej zmluve.

Technické chybičky sa vkradnú do každej dobrej publikácie. Táto nie je výnimkou: štúdia S. Michálka[16] je uvedená v texte (s. 45, ref. 161), ale chýba v zozname literatúry.

Čitateľ, ktorého zvedavosť nebola po prečítaní recenzovanej kolektívnej monografie celkom uspokojená, má k dispozícii edície dokumentov a ďalšie vedecké práce. Niektoré z nich, ktoré sa československo-sovietskou zmluvou zaoberajú, sa autorom recenzovanej publikácie do ich textov „nezmestili".[17]

Dušan Segeš

14 Slavomír MICHÁLEK, *Diplomat Štefan Osuský (1889–1973)*, Bratislava 1999, s. 172–173.

15 Open Letter from The Slovak National Council, 7, Wilton Crescent, London, S.W. 1, to His Britannic Majesty's Secretary of State for Foreign Affairs, The Rt. Hon. Anthony Eden. Londýn, január 1944.

16 Slavomír MICHÁLEK, *Československo-sovietska zmluva z roku 1943 v americkej tlači*, Soudobé dějiny č. 6 1996, s. 847–860.

17 Dagmar ČIERNA-LANTAYOVÁ, *Pohľady na Východ. Postoje k Rusku v slovenskej politike 1934–1944*, Bratislava 2002.

Současný vývoj české historické balkanistiky. Bilance knižní produkce za léta 2005–2016

Na konci roku 2016 se uskutečnilo v Brně sedmé mezinárodní balkanistické sympozium.[1] V úvodu tohoto sympozia zazněly bilanční příspěvky, které hodnotily vývoj jednotlivých dílčích balkanistických disciplín (historiografie, etnologie, kulturní antropologie, lingvistiky, literární vědy) za období, jež uplynulo mezi dvěma posledními brněnskými sympozii, tj. za léta 2005–2016. Úvodní referát věnovaný vývoji historické balkanistiky v České republice ukázal, že čeští historici – balkanisté vyprodukovali v sledovaném období množství odborně přínosných a zajímavých publikací. Proto jsme se rozhodli tuto stať – v částečně modifikované a bibliografickými záznamy podložené podobě – prezentovat i čtenářům *Slovanského přehledu*.

*

Na konci 20. století procházela oblast Balkánu bouřlivým transformačním procesem. Zejména rozpad Jugoslávie provázely dramatické, krvavé události. V současné době se situace v neklidné jihovýchodní Evropě pozvolna uklidňuje. Významnými změnami naopak prochází česká balkanistická obec. Někteří odborně vyzrálí čeští historici – balkanisté v uplynulých letech zemřeli. Zvlášť citelnou ztrátou bylo v roce 2006 úmrtí Pavla Hradečného, do té doby našeho jediného historika albanisty a novogrecisty. Další balkanisté postupně odešli do důchodu, jmenujme např. Miroslava Šestáka, Miroslava Tejchmana, Ivana Dorovského ad. Na druhé straně se v sledovaném období začali publikačně prosazovat mladí historici a historičky, kteří se pro studium Balkánu a česko-balkánských vztahů rozhodli právě pod vlivem vypjatých událostí v závěru minulého století. V souvislosti s touto postupnou generační výměnou je legitimní se ptát, jakým vývojem prošla česká historická balkanistika v uplynulém desetiletí a jaké hlavní rysy ji v současné době charakterizují? Na tyto otázky se pokusíme odpovědět v následujícím stručném přehledu. Vzhledem k limitovanému rozsahu článku se při analýze českých historických prací o Balkánu, resp. o celé širší oblasti jihovýchodní Evropy, omezíme pouze na nejvýznamnější knižní tituly.

Rozbor problematiky můžeme začít konstatováním, že v uplynulém desetiletí přibylo několik dalších svazků knih do prestižní edice „Dějiny států", kterou od 90. let minulého století vydává pražské Nakladatelství Lidové noviny (NLN). Češ-

1 Srov. Ladislav HLADKÝ, *Sedmé mezinárodní balkanistické sympozium v Brně*, Slovanský přehled 103, 2017, s. 221–223.

tí balkanisté mohou být pyšní na to, že naprostou většinu knih o státech jihovýchodní Evropy napsali pro tuto edici sami (pouze pro knihu o historii Rumunska byl užit překlad z anglického originálu). V roce 2007 vyšly v NLN *Dějiny Chorvatska*,[2] o rok později *Dějiny Albánie*[3] a v roce 2011 *Dějiny Slovinska*.[4] Mezi jednotlivými vydanými svazky existují rozdíly. Knihy o dějinách Chorvatů a Slovinců přinášejí standardní poučení o historii těchto dvou jihoslovanských národů. Úrovní zpracování vynikají *Dějiny Albánie*, jejichž podstatnou část stihnul ještě před svou smrtí napsat Pavel Hradečný. Práce na této knize byla pro něj vyvrcholením jeho celoživotního systematického zájmu o Albánce a jejich historii. Ocenění si zaslouží zejména zevrubné kapitoly o osmanském období (ve většině českých prací o Balkánu bývá tato etapa registrována jen velmi stručně a zobrazována jako perioda všeobecného úpadku a regrese). V dějinách Albánců, z nichž se velká část hlásí k islámu, sehrálo osmanské období velmi důležitou roli. Hradečný se proto snažil tuto etapu zpracovat co možná nejzodpovědněji, častokrát přitom užil poznatků svého někdejšího brněnského učitele – osmanisty a turkologa profesora Josefa Kabrdy. Odborně kvalitní a čtenářsky přitažlivé jsou rovněž Hradečného kapitoly o socialistickém období v dějinách Albánie. K jednotlivým svazkům edice „Dějiny států" ještě dodejme, že solidní zpracování slibují rovněž *Dějiny Černé Hory*, které pro NLN pro rok 2017 připravil balkanista mladší generace František Šístek. I on se na napsání této knihy systematicky připravoval bezmála patnáct let.

V sledovaném období početně přibylo rovněž svazků o dějinách zemí jihovýchodní Evropy, jež vyšly v edici „Stručná historie států" pražského nakladatelství Libri. Svazky této edice se vyznačují stručnějším obsahem (100–150 tiskových stran) a hutnějším stylem výkladu, v závěru publikace je vždy encyklopedicky zpracované heslo o konkrétním státě určené v prvé řadě pro potřeby turistických návštěvníků daného teritoria. V roce 2007 přibyla ve jmenované edici *Černá Hora*,[5] následovala *Makedonie* (2008),[6] *Bulharsko* (2009)[7] a *Slovinsko* (2010).[8] Odbornou veřejností byly pozitivně ohodnoceny zvláště svazky o Černé Hoře a Slovinsku. Jako nepovedený byl naopak označen svazek *Kosovo*, který v roce 2006 vydal Patrik

2 Jan RYCHLÍK – Milan PERENČEVIĆ, *Dějiny Chorvatska*, Praha 2007.
3 Pavel HRADEČNÝ – Ladislav HLADKÝ (autorsky se též podíleli Virgjil Monari, František Šístek, Pavla Hradečná Burdová), *Dějiny Albánie,* Praha 2008.
4 Jan RYCHLÍK a kol., *Dějiny Slovinska,* Praha 2011.
5 František ŠÍSTEK, *Černá Hora,* Praha 2007.
6 Přemysl ROSŮLEK, *Makedonie,* Praha 2008.
7 Jiří MARTÍNEK, *Bulharsko,* Praha 2009.
8 Ladislav HLADKÝ, *Slovinsko,* Praha 2010.

Girgle, mladý publicista zaměřující se na historii islámu.[9] Autor v knížce podal mechanický a dosti zjednodušený výklad kosovských událostí z přelomu 20. a 21. století, fakticky bez hlubších historických a kulturně-etnických souvislostí.

Odborní recenzenti i širší čtenářská veřejnost v sledovaném období ocenili, že čeští historici byli schopni vypořádat se formou původních, na pramenech a široké sekundární literatuře založených monografií i s tak složitými problémy Balkánu, jakými jsou současné problémy Bosny či Kosova. Ke kauze Bosny se v roce 2005 vyslovil Ladislav Hladký v knize *Bosenská otázka v 19. a 20. století*.[10] Cílem autora nebylo pouze popsat a zhodnotit komplikované spolužití bosenských Srbů, Chorvatů a muslimů (Bosňáků) v uplynulých dvou stoletích, ale zároveň vyložit i „filozofii" politického a státního vývoje v bosenském prostoru. Autor zdůraznil skutečnost, že Bosna (resp. Bosna a Hercegovina) jako politicko-správní jednotka byla v průběhu své dosavadní historie převážně součástí širších státních celků (osmanské říše, habsburské monarchie, Jugoslávie). Tyto širší státní útvary také garantovaly politicko-správní individualitu Bosny. Současná státní samostatnost Bosny a Hercegoviny je s ohledem na to značně problematická.

Kosovský problém se v roce 2011 pokusil zevrubně zpracovat Václav Štěpánek v monografii *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo: kosovská otázka ve 20. století*.[11] Autor fundovaně prozkoumal historii kosovského regionu v období od počátku 20. století, kdy se po balkánských válkách stalo Kosovo součástí Srbského království a později širšího státního útvaru – Jugoslávie, až do roku 1992, kdy se jugoslávská federace rozpadla. Těžiště práce tvoří analýza kosovské autonomie a fungování vztahů mezi tamějšími etniky a národy v době komunistické Jugoslávie. Autor se dopracoval k závěru, že příčinou vyostřených vztahů mezi Srby a Albánci na Kosovu v závěru 20. století nebyly pouze neustále gradující kulturní a politické animozity mezi místními národnostními skupinami, ale velký podíl na rozhodnutí kosovských Albánců opustit Jugoslávii měl i tehdejší nacionálně vyostřený kurs režimu Slobodana Miloševiće.

Kvalitním rozborem dílčí, avšak důležité etapy v rámci kosovské otázky v době socialistické Jugoslávie byla rovněž práce Jana Pelikána *Novými cestami. Kosovo v letech 1958–1969*, jež vyšla v roce 2014.[12] Autor v knize na základě rozsáhlého archivního materiálu doložil, že pokus jugoslávských komunistů, kteří se kon-

9 Patrik GIRGLE, *Kosovo,* Praha 2006.
10 Ladislav HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století,* Brno 2005.
11 Václav ŠTĚPÁNEK, *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo: kosovská otázka ve 20. století,* Brno 2011.
12 Jan PELIKÁN, *Novými cestami. Kosovo v letech 1958–1969*, Praha 2014.

cem 50. let rozhodli předat řízení autonomní správy v Kosovu do rukou Albánců, byl popravdě „sisyfovským úsilím". Kosovští Albánci se ani poté nastali přesvědčeným „jugoslávským elementem". Naopak, jejich snahy o zvýraznění své etnické svébytnosti (odlišnosti) se tím jen posílily.

Ocenit je třeba také fakt, že na počátku 21. století se české historické balkanistice podařilo dopracovat se k několika syntézám celobalkánského charakteru. V roce 2008 vydal rozsáhlou monografii s názvem *Balkán ve válce a revoluci: 1939–1945* Miroslav Tejchman, v níž završil svůj celoživotní zájem o problematiku druhé světové války a fašismu na Balkáně.[13] Autor v této publikaci, která byla částečným rozšířením (a místy i podstatnou revizí) jeho dříve vydaných prací, mj. popsal vliv velmocí na osud balkánských národů za druhé světové války a rovněž způsob, jakým se na konci války v řadě zemí Balkánu dostali k moci komunisté.

Zřejmě nejpracovitější český historik – balkanista sledovaného období Jan Rychlík byl vedoucím autorského kolektivu, který v roce 2009 publikoval v pražském nakladatelství Vyšehrad práci s názvem *Mezi Vídní a Cařihradem. Utváření balkánských národů*.[14] Cílem knihy bylo postihnout vývoj jednotlivých balkánských etnik a konfesionálních skupin a procesu utváření jejich identity v průběhu 16.–19. století, kdy byl Balkán rozdělen mezi osmanskou říši a mnohonárodnostní habsburskou monarchii. Jádrem výkladu se stal proces formování novodobých balkánských národů v 19. století, kdy se tyto subjekty osvobozovaly zpod osmanské nadvlády, resp. se snažily politicky emancipovat od moci Habsburků. Autorem velké části kapitol v knize byl J. Rychlík, některé napsali jeho kolegové – balkanisté z Bulharské akademie věd, případně z pražské filozofické fakulty. Kniha je prvním českým pokusem o zachycení celkového obrazu dějin Balkánského poloostrova v několika klíčových staletích jeho vývoje. Práce klade důraz na fakta, více v ní mohlo být zobecnění a komparace.

Za faktograficky přínosnou práci lze označit rovněž syntézu autorského kolektivu vedeného Janem Pelikánem *Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtsto-*

13 Miroslav TEJCHMAN, *Balkán ve válce a v revoluci: 1939–1945,* Praha 2008. Srov. též další knihy téhož autora, které však víceméně jen recyklují poznatky z jeho starších prací: Miroslav TEJCHMAN – Bohuslav LITERA, *Moskva a socialistické země na Balkáně 1964–1989. Vnější a vnitřní aspekty vývoje a rozpadu sovětského bloku na Balkáně,* Praha 2009; Miroslav TEJCHMAN, *Balkán ve 20. století,* Praha 2016.

14 Jan RYCHLÍK a kol., *Mezi Vídní a Cařihradem: 1. Utváření balkánských národů*, Praha 2009. (Druhý svazek stejnojmenné publikace, který by se měl tentokrát věnovat problematice balkánských národů a států ve 20. století, by měl vyjít ke konci roku 2017.)

letí a perspektivy jejich vývoje, která vyšla v roce 2016.[15] Kniha popisuje politický vývoj v Albánii, Bosně a Hercegovině, Černé Hoře, Chorvatsku, Kosovu, Makedonii a Srbsku v období od rozpadu komunismu na přelomu 80. a 90. let minulého století prakticky do současnosti. Jednotlivé kapitoly – byť s rozdílnou úrovní zpracování – reflektují mimořádně komplikovaný společenský a státní vývoj v rámci sledovaného regionu. Podat srozumitelný a věcně logický obraz krajně komplikovaného, nestabilního dění v balkánských zemích na 40–50 stranách textu bylo velmi nezáviděníhodným úkolem, který předpokládal soustavné sledování dotyčných států a jejich politické scény. Cenné je v knize i souhrnné zamyšlení nad dalšími perspektivami zkoumaných zemí.

Poměrně hodně prací bylo v uplynulém desetiletí věnováno také vztahové problematice. V roce 2008 vyšla kniha Jana Pelikána *Jugoslávie a Pražské jaro*[16]. Zřejmě nejpřekvapivějším zjištěním pro české čtenáře je v knize obsažený fakt, že „legendární" Titova návštěva Prahy na začátku srpna 1968 nebyla podporou pražských reformistů, ale jen snahou lídra jugoslávských komunistů zjistit, jaké jsou politické cíle tehdejšího Dubčekova vedení. Jak kniha dokládá, Tito byl svým ideovým založením konzervativním politikem, který se stavěl proti všem změnám, které ohrožovaly podstatu komunistické moci.

O dva roky později opublikoval autorský kolektiv vedený Ladislavem Hladkým monografii s názvem *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*.[17] Fakticky poprvé byl u nás v rámci jedné knihy vyložen přehlednou a hutnou formou historický vývoj (od středověku až do současnosti) politických, hospodářských i širokých kulturních vztahů Čechů s celým areálem jihovýchodní Evropy, tj. od Slovinců, Chorvatů a Srbů na severu až po Albánce, Řeky a Turky na jihu.

V roce 2012 vydal mladý pražský historik Ondřej Vojtěchovský na rozsáhlém archivním materiálu založenou práci *Z Prahy proti Titovi. Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*.[18] Kniha mapuje historii tzv. jugoslávských informbyrovců u nás v období od roku 1948 až zhruba do druhé poloviny 60. let. Pro svůj

15 Jan PELIKÁN a kol., *Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje,* Praha 2016.

16 Jan PELIKÁN, *Jugoslávie a Pražské jaro,* Praha 2008.

17 Ladislav HLADKÝ a kol., *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy,* Praha 2010.

18 Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ, *Z Prahy proti Titovi: jugoslávská prosovětská emigrace v Československu,* Praha 2012.

přínos pro poznání jedné z významných etap moderních jugoslávských dějin byla po několika letech přeložena a vydána v Záhřebu.[19]

Zajímavá a často i neznámá fakta o vztahu mezi T. G. Masarykem a jižními Slovany přinesla v roce 2013 kolektivní monografie *T. G. Masaryk a Slované*, jež vyšla pod redakcí Vratislava Doubka, Ladislava Hladkého a Radomíra Vlčka. Jihoslovanské tematiky se v ní týká hned deset publikovaných studií.[20]

Mladá brněnská historička Jan Škerlová otiskla v roce 2016 svou doktorskou disertaci s názvem *„Věrnost za věrnost?" Československo-jugoslávské vztahy v letech 1929–1934: přání, rozpory, realita,*[21] v níž doložila, že k postupnému ochlazování původně velmi přátelských vztahů mezi Československou republikou a královskou Jugoslávií docházelo již od počátku 30. let, krátce po nastolení diktatury krále Alexandra v Jugoslávii. Oficiálně byly však bilaterární vztahy, v prvé řadě přičiněním tehdejšího československého ministra zahraničí Edvarda Beneše, nadále prezentovány jako bezproblémové. Skutečný zlom nastal po smrti krále Alexandra na podzim roku 1934.

Několik knih bylo věnováno také tematice československo-řeckých vztahů. Jejich společným jmenovatelem byla problematika řeckých a makedonských emigrantů, kteří přišli do Československa na konci 40. let 20. století v důsledku tehdejší občanské války v Řecku. V roce 2008, při příležitosti šedesátého výročí příchodu emigrantů z Řecka, vydal Ivan Dorovský práci s názvem *Makedonci žijí mezi námi II*, v níž spojil skupinu svých již dříve publikovaných studií o osudech makedonských běženců v tzv. lidově demokratickém Československu se zajímavými vy-

19 Idem, *Iz Praga protiv Tita: jugoslavenska informbiroovska emigracija u Čehoslovačkoj,* Zagreb 2016.

20 Vratislav DOUBEK – Ladislav HLADKÝ – Radomír VLČEK a kol., *T. G. Masaryk a Slované,* Praha 2013. (Srov. jednotlivé studie s jihoslovanskou tematikou v této knize: Ladislav HLADKÝ, *T. G. Masaryk a jižní Slované: konstanty a proměnné v rámci starého příběhu*, s. 237–252; Jana HRABCOVÁ [ŠKERLOVÁ], *České politické elity a jejich vtah k samostatnému jugoslávskému státu*, s. 253–261; Irena GANTAR GODINA, *„Let us learn from the Czech-Slavs." Reception of Masaryk's Views among Slovenian Intelligentsia from 1895 to 1914*, s. 263–282; Damir AGIČIĆ, *Masaryk a Chorvati v minulosti a dnes: mezi nekritickou podporou a veřejným zpochybňováním*, s. 283–296; Václav ŠTĚPÁNEK, *Tomáš G. Masaryk a Srbové z království před první světovou válkou*, s. 297–311; Biljana ŠIMUNOVIĆ BEŠLIN, *The Death of T. G. Masaryk in Serbian Press*, s. 313–323; František ŠÍSTEK, *„Povinnost čestného muže." T. G. Masaryk a Černá Hora*, s. 325–350; Jan RYCHLÍK, *T. G. Masaryk, Bulhaři a makedonská otázka*, s. 351–363; Novica VELJANOVSKI, *T. G. Masaryk a makedonská otázka*, s. 365–373; Krasimira MARHOLEVA, *Obraz T. G. Masaryka v Bulharsku při příležitosti jeho 80. narozenin*, s. 375–397.)

21 Jana ŠKERLOVÁ, *Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934: přání, rozpory, realita,* Praha 2016.

právěními pamětníků z řad příslušníků makedonské menšiny žijící v České republice.[22]

Podobné téma si zvolila i skupina výzkumníků z Fakulty sociálních věd UK v Praze vedená Kateřinou Královou a Konstantinem Tsivosem, která za pomoci studentů sesbírala a následně odborně okomentovala osobní vzpomínky někdejších řeckých uprchlíků. Kniha vyšla v roce 2012 pod názvem *Vyschly nám slzy … Řečtí uprchlíci v Československu*.[23]

V témže roce otiskl K. Tsivos svou doktorskou disertaci *Řecká emigrace v Československu (1948–1968). Od jednoho rozštěpení ke druhému,*[24] kde na základě archivního materiálu vyložil složitý proces sžívání řeckých emigrantů s většinovým českým prostředím a mj. také problematiku politické diferenciace uvnitř řecké komunity v průběhu 50. let (v době destalinizace) a poté i v období tzv. Pražského jara.

V sledovaném období se objevilo také několik odborně cenných edičních počinů. Jan Rychlík společně se svým makedonským kolegou Novicou Veljanovským vydal v letech 2006–2010 průběžně ve čtyřech svazcích soubor dokumentů z československých archivů, které různým způsobem referovaly o makedonské otázce, resp. o poměrech v Makedonii v období let 1918–1989. Soubor dokumentů vycházel v makedonské Skopji pod názvem *Čechoslovački diplomatski dokumenti za Makedonija I–IV*.[25]

V roce 2015 vydal Ladislav Hladký společně s Janou Škerlovou a Pavlem Cibulkou edici dochované korespondence (sesbírané z českých i zahraničních archivů), kterou si vyměňoval T. G. Masaryk s představiteli politického a kulturního života jihoslovanských národů v období od konce 19. století až do roku 1937. Soubor korespondence byl publikován jako samostatný svazek edice „Korespondence

22 Ivan DOROVSKÝ, *Makedonci žijí mezi námi II,* Brno – Boskovice 2008.

23 Kateřina KRÁLOVÁ, – Konstantinos TSIVOS a kol., *Vyslchly nám slzy … Řečtí uprchlíci v Československu,* Praha 2012. (Kniha vyšla později též v řeckém překladu: Kateřina KRÁLOVÁ – Kōstas TSIVOS, (epimeleia), *Stegnōsan ta dakrya mas. Hellīnes prosfyges stīn Tsechoslovakia,* Athīna 2015.)

24 Konstantinos TSIVOS, *Řecká emigrace v Československu (1948–1968) – od jednoho rozštěpení ke druhému,* Praha 2012.

25 Novica VELJANOVSKI – Jan RICHLIK (eds.), *Čechoslovački diplomatski dokumenti za Makedonija, I–IV,* Skopje 2006–2010. (První díl edice vyšel v roce 2006, obsahuje dokumenty z let 1919–1933; druhý díl v roce 2007, obsahuje dokumenty z let 1934–1939; třetí díl v roce 2008, obsahuje dokumenty z let 1939–1975; čtvrtý díl v roce 2010, obsahuje dokumenty z let 1976–1989.)

T. G. Masaryk – Slované", kterou již řadu let vydává Masarykův ústav a Archiv AV ČR v Praze.[26]

A ještě jednu skupinu prací českých balkanistů je třeba alespoň ve stručnosti zmínit. Jedná se o knihy balkanistů mladší badatelské generace, které charakterizují inovativní metodologické postupy a často také mezioborová tematika.

V roce 2011 vyšla monografie Františka Šístka (* 1977) *Junáci, horalé a lenoši. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti 1830–2006*.[27] Jednalo se o netradičním způsobem podaný výklad historie česko-černohorských vztahů, v níž autor vyložil proměny vnímání (obrazu) Černé Hory a Černohorců v české literatuře, cestopisech, tisku, výtvarném umění nebo turistických průvodcích od počátku 19. století až do obnovení černohorské státní samostatnosti v roce 2006.[28]

O rok později vyšla neméně zajímavá monografie novogrecistky Kateřiny Králové (* 1976) s názvem *Nesplacená minulost. Řecko-německé vztahy ve stínu nacismu,*[29] v níž se autorce velmi dobře podařilo provázat historický výklad o německé okupaci Řecka za druhé světové války s charakteristikou poválečných – po politické i právní stránce mnohdy silně vyostřených – vztahů mezi Řeckem a Německem. Některé z těchto německo-řeckých kontroverzí rezonují až do současnosti.[30]

V Brně vydal v roce 2013 velmi promyšlenou a faktograficky bohatou práci mladý badatel pohybující se na pomezí mezi historií a filologií Petr Stehlík (* 1978). Jeho kniha – původně doktorská disertace – nesla název *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*.[31] Autorovi se v ní podařilo vhodně zkombinovat a využít různé typy narativních historických pramenů: od cestopisů, dobové publicistiky, programových politických spisů až po krásnou literaturu. Kniha byla záhy pro svůj odborný přínos přeložena do chorvatštiny a vydána v Záhřebu.[32]

---

26 Ladislav HLADKÝ – Jana ŠKERLOVÁ – Pavel CIBULKA (eds.), *Korespondence T. G. Masaryk – Slované:* [svazek] *Jižní Slované,* Praha 2015.

27 František ŠÍSTEK, *Junáci, horalé a lenoši. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti 1830–2006,* Praha 2011. (Kniha vyšla nejdříve v Černé Hoře pod názvem *Naša braća na jugu. Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006,* Cetinje 2009.)

28 Před časem vydal týž autor v Černé Hoře soubor studií a úvah o dějinách a problémech Černé Hory v 19. a 20. století pod názvem *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji,* Podgorica 2015.

29 Kateřina KRÁLOVÁ, *Nesplacená minulost. Řecko-německé vztahy ve stínu nacismu,* Praha 2012.

30 Uvedená kniha vyšla též v řeckém a německém překladu: Kateřina KRÁLOVÁ, *Stē skia tēs Katochēs: oi ellēnogermanikés schéseis tēn periodo 1940–2010*. Athīna 2013; Eadem, *Das Vermächtnis der Besatzung. Deutsch-griechische Beziehungen seit 1940*. Köln – Weimar – Wien 2016.

31 Petr STEHLÍK, *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*, Brno 2013.

32 Idem, *Između hrvatstva i jugoslavenstva. Bosna u hrvatskim nacionalno-integracijskim ideologijama 1832–1878,* Zagreb 2015.

Vhodné propojení historie s demografií se podařilo pražskému balkanistovi Ondřeji Žílovi (* 1981) v knize *„Jedna si jedina moja domovina?" Etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2013*.[33] Cílem práce bylo zmapování populačního vývoje v rámci multietnické Bosny a Hercegoviny v období od konce druhé světové války až do začátku 21. století. Autor v práci poukázal mj. na fakt, že stávající národnostní rozložení obyvatel Bosny a Hercegoviny bylo silně ovlivněno občanským konfliktem v průběhu 90. let a že přetrvávající mezietnické tenze v Bosně jsou důležitým faktorem, který brání standardnímu fungování Bosny a Hercegoviny jako státu.

Moderní metodologie a kombinace několika oborů, konkrétně historie a politologie, užil ve své práci také plzeňský badatel Přemysl Rosůlek (* 1971). Ten vydal v roce 2015 obsahově zajímavou knihu *Albánci a Makedonská republika (1991–2014)*, v níž se věnoval komplikovaným vztahům mezi většinovými slovanskými Makedonci a početnou albánskou menšinou v Republice Makedonii. Přetrvávající vzájemné napětí mezi oběma komunitami nebezpečně ohrožuje stabilitu společného státu.[34]

Jak již částečně vyplynulo z předchozí analýzy historiografické produkce z uplynulého desetiletí, pro českou historickou balkanistiku je potěšitelným zjištěním, že se na počátku 21. století podařilo v České republice pro tuto vědní specializaci získat a odborně vychovat řadu mladých odborných pracovníků, z nichž někteří se již profesně uchytili na vysokých školách, zejména na Fakultě sociálních věd UK v Praze (FSV UK), na Filozofické fakultě UK (FF UK), na Filozofické fakultě MU v Brně (FF MU) a na Filozofické fakultě Západočeské univerzity v Plzni (FF ZČU), případně též v Historickém ústavu Akademie věd České republiky (HÚ AV ČR).

Historií národů a zemí bývalé Jugoslávie se z mladých badatelů dnes zabývají František Šístek (HÚ AV ČR), Ondřej Vojtěchovský (FF UK), Ondřej Žíla (FSV UK), Petr Stehlík (FF MU), Jana Škerlová (HÚ AV ČR) a Přemysl Rosůlek (FF ZČU). Dějiny Řecka a problematiku česko-řeckých vztahů studují Kateřina Králová (FSV UK) a Konstantin Tsivos (FF UK), na moderní historii Rumunska se specializuje Filip Šisler (FF ZČU), dějiny a kulturu Albánie zkoumá Přemysl Vinš (FF UK). V současnosti však česká historiografie postrádá specialisty na dějiny Bulharska, což výrazně kontrastuje se stavem, který u nás existoval před rokem

33 Ondřej ŽÍLA, *„Jedna si jedina moja domovina?" Etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2013,* Praha 2014.

34 Přemysl ROSŮLEK, *Albánci a Makedonská republika (1991–2014),* Praha 2015.

1989. Příspěvky z dějin česko-bulharských vztahů v současnosti v České republice publikuje především bulharská doktorandka působící na Fakultě humanitních studií UK v Praze Krasimira Marholeva, o dílčí sondy do moderních bulharských dějin se pokouší též Filip Šisler. Zacelení „bulharské mezery" zůstává proto pro českou historickou balkanistiku do budoucna důležitým úkolem.

Knihy a studie o dějinách jihovýchodní Evropy a česko-balkánských vztahů u nás příležitostně publikují také někteří zahraniční badatelé mladší generace, kteří v České republice (v Praze či Brně) v předchozích letech absolvovali doktorská studia. Za všechny zmiňme např. mladého Slovince Boruta Klabjana, působícího momentálně na Přímořské univerzitě ve slovinském Koperu, jemuž vyšla v roce 2014 do češtiny přeložená práce *Češi a Slováci na Jadranu. Vztahy s Terstem a severním Jadranem v letech 1848–1948*.[35]

Někdejší srbský doktorand Milan Sovilj, jenž v současnosti působí jako pracovník Ústavu soudobých dějin AV ČR, vydal nedávno v Praze svou disertaci *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941. Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*.[36]

Významnou část své disertace publikoval v České republice také mladý bosenský Srb Milan Balaban, který nedávno dokončil svá doktorská studia na FF MU v Brně, v rámci nichž zkoumal problematiku československo-jugoslávských hospodářských vztahů v meziválečném období.[37] V současnosti M. Balaban pracuje v Archivu firmy Baťa ve Zlíně.

Zmiňovaní mladí Jihoslované, z nichž někteří se rozhodli profesně zakotvit v České republice, jsou příslibem, že v budoucnu obohatí studium balkanistické problematiky u nás, resp. že se stanou významnými prostředníky mezi českými historiky a jejich kolegy ze zemí jihovýchodní Evropy.

V sledovaném období vyšla ještě celá řada dalších kolektivních monografií či sborníků, jejichž východiskem byly vědecké konference nebo výzkumné projekty, jež často propojovaly specialisty z několika vědních oborů, nikoliv jen historiky.

35 Borut KLABJAN, *Češi a Slováci na Jadranu. Vztahy s Terstem a severním Jadranem v letech 1848–1948,* Praha 2014. (Práce byla přeložena z původního slovinského originálu: *Čehoslovaška na Jadranu. Čehi in Slovaki in njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne,* Ljubljana 2007.)

36 Milan SOVILJ, *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941. Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie,* Praha 2016. (Týž autor vydal před časem v srbštině ještě jednu práci o československo-jugoslávských vztazích: Milan SOVILJ, *U potrazi za nedostižnim. Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949,* Beograd 2012.)

37 Milan BALABAN, *A General Overwiew of Yugoslav-Czechoslovak Economic a Trade Relations in the Period Between 1918 to 1938*, Slovanský přehled 102, 2016, s. 503–612.

V roce 2007 byly v Brně publikovány dva sborníky se zaměřením na srbskou problematiku: první s názvem *Současné Srbsko – politika, kultura, Evropská unie*,[38] v němž se řešily transformační problémy Srbska na začátku 21. století (otázky vnitropolitické vývoje, stavu ekonomik, ale např. i úlohy pravoslavné církve v současné srbské společnosti), a druhý s označením *František Alexandr Zach: 1807–2007*,[39] který obsahoval příspěvky z česko-srbské konference k připomenutí 200. výročí významného českého slovanofila a mj. prvního srbského generála Františka Alexandra Zacha. Problematice česko-srbských vztahů byla věnována i publikace *Od Moravy k Moravě II: z historie česko-srbských vztahů / Od Morave do Morave II: iz istorije češko-srpskih odnosa,*[40] která vyšla jako výsledek spolupráce mezi Maticí srbskou v Novém Sadu a Maticí moravskou v Brně a přinesla řadu nových studií o historických, literárních i vědeckých kontaktech mezi Čechy a Srby.

Velká pozornost byla ve sledovaném období věnována také tradicím česko-slovinských kontaktů. V roce 2011 vyšla poměrně rozsáhlá monografie, na jejímž vzniku spolupracovaly skupiny pražských i lublaňských historiků a uměnovědců *Češi a Slovinci v moderní době: politika – společnost – hospodářství – kultura / Slovenci in Čehi v dobi moderne: politika – družba – gospodarstvo – kultura*.[41] Česko-slovinským vztahům z oblasti kultury, vědy a školství byly věnovány i dvě další publikace: *Vzájemným pohledem: česko-slovinské a slovinsko-české styky ve 20. století / V očeh drugega: češko-slovenski in slovensko-češki stiki v 20. stoletju* [42] a *Sto let slovenistiky na Univerzitě Karlově v Praze. Pedagogové a vědci ve stínu dějin*.[43]

Jako jeden z výstupů společného projektu Masarykova ústavu a Archivu AV ČR v Praze a Balkanologického ústavu Bulharské akademie věd v Sofii vyšel

38 Václav ŠTĚPÁNEK (ed.), *Současné Srbsko – politika, kultura, Evropská unie. Příspěvky přednesené na stejnojmenném sympoziu v Brně 23. dubna 2007*, Brno 2007.

39 Ladislav HLADKÝ – Václav ŠTĚPÁNEK (eds.), *František Alexandr Zach. 1807–2007. Sborník příspěvků ze sympozia ke 200. výročí narození Františka Alexandra Zacha konaného v Brně 24. dubna 2007*, Brno 2007.

40 Verica KOPRIVICA – Alexandra KORDA-PETROVIĆ – Václav ŠTĚPÁNEK (eds.), *Od Moravy k Moravě II: z historie česko-srbských vztahů / Od Morave do Morave II:iz istorije češko-srpskih odnosa*, Novi Sad – Brno 2011.

41 Jure GAŠPARIČ – Eduard KUBŮ – Žarko LAZAREVIĆ – Jiří ŠOUŠA (eds.), *Češi a Slovinci v moderní době: politika – společnost – hospodářství – kultura / Slovenci in Čehi v dobi moderne: politika – družba – gospodarstvo – kultura*, Praha – Ljubljana 2010.

42 Alenka JENSTERLE-DOLEŽALOVÁ (ed.), *Vzájemným pohledem: česko-slovinské a slovinsko-české styky ve 20. století / V očeh drugega: češko-slovenski in slovensko-češki stiki v 20. stoletju,* Praha 2011.

43 Alenka JENSTERLE-DOLEŽALOVÁ – Jasna HONZAK-JAHIĆ – Andrej ŠURLA (eds.), *Sto let slovenistiky na Univerzitě Karlově v Praze. Pedagogové a vědci ve stínu dějin,* Praha 2014.

v roce 2010 sborník s názvem *Formování moderních národů ve střední a východní Evropě v 19. a 20. století*.[44] Zajímavá zamyšlení nad vztahem velmocí k oblasti východní a jihovýchodní Evropy od 19. století až do současnosti prezentovali badatelé z FF UK a FSV UK v Praze ve společné publikaci *Prekolonialismus, kolonialismus a postkolonialismus. Impéria a ti druzí ve východní a jihovýchodní Evropě*.[45] Kolektiv složený z pedagogů a studentů FSV UK sestavil a v roce 2015 vydal (nejprve česky a krátce nato i německy) práci s názvem *Národnostní menšiny v socialistické Jugoslávii*.[46]

Poměrně aktivní byli ve sledovaném období i slavisté a balkanisté brněnští. Ti se v uplynulém období pokusili na vědeckých konferencích z interdisciplinárního úhlu pohledu vyslovit např. k cyrilometodějskému výročí (2013) a jeho současné recepci[47] nebo k reflexi 100. výročí vypuknutí první světové války. Této události byla věnována kolektivní monografie *Velká válka a areálové souvislosti. Kultura, literatura a kulturní historie slovanských národů,* jež vyšla v roce 2014.[48]

K celkovému rozšíření poznatků o jihovýchodní Evropě a tradicích vztahů Čechů s tímto regionem přispěly i některé výbory ze studií a článků významných českých slavistů a balkanistů starší generace. Za všechny publikace tohoto typu jmenujme alespoň knihu Jaroslava Pánka *Češi a Jihoslované. Kapitoly z dějin vzájemných vztahů*, která byla publikována v roce 2015.[49]

*

Co říci o vývoji české historické balkanistiky v uplynulém desetiletí na závěr? Obecně lze konstatovat, že knižní produkce českých historiků – balkanistů byla v období let 2005–2016 – přinejmenším po kvantitativní stránce – rozsáhlá a tematicky pestrá. Toto konstatování vynikne o to více, pokud zdůrazníme, že vy-

44 Richard VAŠEK – Jan RYCHLÍK (eds.), *Formování moderních národů ve střední a východní Evropě v 19. a 20. století,* Praha 2010.

45 Stanislav TUMIS – Hanuš NYKL (eds.), *Prekolonialismus, kolonialismus a postkolonialismus. Impéria a ti druzí ve východní a jihovýchodní Evropě,* Praha 2015.

46 Jiří KOCIAN – Kateřina KRÁLOVÁ – Kamil PIKAL a kol., *Národnostní menšiny v socialistické Jugoslávii,* Sokolov 2015. (Německé vydání: Kateřina KRÁLOVÁ – Jiří KOCIAN – Kamil PIKAL (Hrsg.), *Minderheiten im sozialistischen Jugoslawien. Brüderlichkeit und Eigenheit*, Frankfurt am Main 2016.)

47 Soubor statí věnovaný 1150. výročí příchodu Sv. Cyrila a Metoděje na Velkou Moravu byl publikován v brněnském odborném časopise Slavia Litteraria 17, 2014, č. 1, s. 3–162.

48 Václav ŠTĚPÁNEK (ed.), *Velká válka a areálové souvislosti. Kultura, literatura a kulturní historie slovanských národů,* Brno 2014.

49 Jaroslava PÁNEK, *Češi a Jihoslované. Kapitoly z dějin vzájemných vztahů,* Brno 2015.

jmenované publikace jsou výsledkem práce relativně nevelké skupiny lidí – cca 20 specialistů.

Po kvalitativní stránce bychom však superlativy měli spíše šetřit, byť jsme v našem přehledu ocenili některé zdařilé monografie, případně i syntézy, a také skupinu moderně napsaných knih badatelů mladší generace.

Ve sledovaném období cílily práce většiny českých balkanistů nadále především na domácího, tj. českého uživatele. Do zahraničí směřovalo jen nevelké množství knih. Také účast historiků z České republiky na prestižních mezinárodních konferencích s balkanistickou tematikou byla poměrně slabá.

Vcelku zůstala česká historická balkanistika v prvních patnácti letech 21. století po metodologické stránce značně konzervativní, nadále v ní dominoval deskriptivní, faktografický přístup. Nové metodologické přístupy si troufli ve svých pracích uplatnit jen někteří mladší badatelé. Handicapem českého prostředí je, že se mladí čeští balkanisté rekrutují stále převážně jen z domácích vysokých škol, výrazně chybí absolventi zahraničních univerzit. K pozitivu prezentovaných českých knih o Balkáně naopak patří, že jsou v naprosté většině založeny na znalosti primárních pramenů a literatury. Češi se stále ještě vyznačují ochotou poznávat balkánskou realitu prostřednictvím jednotlivých tamějších jazyků a nikoliv – jak se to v poslední době stává zvykem v mnoha západních zemích (ale např. také v zahraniční i domácí politologii) – převážně jen prostřednictvím literatury tištěné ve světových jazycích.

Ve sledovaném období se výrazně zúžilo časové a tematické zaměření českých historických prací o Balkánu. Ve většině případů je dnes českými historiky zkoumáno 20. století, zejména pak politické a národnostní problémy. Prakticky zcela vymizela témata z období středověku a také problematika 19. století se vyskytuje stále vzácněji. Rozhodně není dobré, že se mezi historiky vytrácí zájem o kulturní témata a spíše jen výjimečně se zkoumají také záležitosti konfesijní, jež jsou však s ohledem na specifika Balkánu doslova klíčové.

Se zintenzivňujícím se zaměřováním českých badatelů na politické dějiny 20. století, zejména na otázku rozpadu Jugoslávie, úzce souvisí i jistá teritoriální atomizace výzkumu. Značná část současných mladých historiků studuje víceméně jen jedno národní, resp. státní prostředí. V důsledku toho se do jejich produkce, byť možná ne zcela chtěně, dostávají některé prvky jednotlivých balkánských nacionálních diskurzů (srbského, chorvatského, bosňáckého, ba dokonce i řeckého). Přitom pro skutečnou, tj. teritoriálně a tematicky široce pojímanou balkanistiku platí jedno staré pravidlo: Pokud tě začnou přespříliš chválit v jedné balkánské zemi, můžeš

být dobrý kroatista, serbista, bulharista, albanolog či grecista, ale nikoliv dobrý balkanista. Věřme, že se kolegové ze zajetí někdy přespříliš úzkých „národních rámců" časem, tak jak jim budou přibývat další výzkumné úkoly, vymaní.

Stručnou analýzu a zamyšlení nad vývojem české historické balkanistiky v letech 2005–2016 uzavřeme konstatací, že směrem k domácí odborné i laické veřejnosti se ve sledovaném období čeští historici prezentovali poměrně úspěšně. Do budoucna by si však měla česká historická balkanistika postavit ambiciózněji cíle. Měla by se pokusit intenzivněji se prosadit i na mezinárodním vědeckém poli. Zejména mladší generace není v tomto směru bez šancí.

Ladislav Hladký

Jana ŠKERLOVÁ,
Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934: přání, rozpory, realita,
Praha, Historický ústav 2016, 384 s., ISBN 978-80-7286-289-4.

Jana Škerlová ve své rozsáhlé monografii zpracovala náročné téma. Zabývá se československo-jugoslávskými vztahy v době pro Jugoslávii historicky přelomové, totiž v období od vyhlášení královské diktatury v lednu 1929 až do smrti krále Aleksandra, pochopitelně s nezbytnými přesahy. Ne že by toto období ve vzájemných vztazích dvou slovanských malodohodových států – a dalo by se říci tehdy nejbližších politických spojenců – nebylo doposud z české (resp. slovenské, popř. jugoslávské) strany zpracováno. Nicméně nikdy nebylo prozkoumáno soustavně, systematicky a v pracích z doby před rokem 1989 také ne bez ideologických předsudků. Ve starších pracích, které autorka samozřejmě dokonale zná, autoři navíc mnohdy neměli možnost vycházet ze všech archivních zdrojů, které jsou dnes k dispozici, popř. je z různých, mnohdy ideologických důvodů nevyužili. Jana Škerlová tedy, s vědomím snah předcházejících generací, přistoupila k práci na monografii maximálně odpovědně a s nebývalou heuristickou pílí a vytrvalostí. Prostudovala materiály nacházející se jak v českých archivech (zejména v Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR Archivu T. G. Masaryka a Archivu Kanceláře prezidenta republiky), tak v Archivu Jugoslávie (se sídlem v Bělehradě), dílčím způsobem ji pomohl i jeden z fondů ve Státním archivu v Záhřebu. Využila pochopitelně také všechny dostupné vydané sbírky pramenů a dokumentů z té doby a také publikované vzpomínky

pamětníků a aktérů tehdejších událostí. K tomu, aby mohl být obraz doby a československo-jugoslávských vztahů zřetelný, musela také zpracovat denní tisk a další dobové periodické tiskoviny, což vyžadovalo nemalého dodatečného heuristického úsilí. Sebraný materiál pak logicky konfrontovala se stávající sekundární literaturou. Dalo by se říci, že při tom shromáždila vše relevantní, co bylo k dané problematice sepsáno, soupis literatury v závěru její práce je totiž vskutku úctyhodný.

Monografie J. Škerlové je napsána neobyčejně pečlivě, velice čtivým a kultivovaným jazykem. Metodologicky je dobře ukotvena, autorka postupuje víceméně chronologicky se snahou v podstatě vyčerpávajícím způsobem popsat problematiku.

Ve čtyřech kapitolách své práce podává dokonalý obraz doby. První kapitola je spíše přehledová. Popisuje československo-jugoslávské styky ve 20. letech 20. století a věnuje se zejména tomu, co obě země spojovalo, ale také tomu, co je rozdělovalo. Cenná je tato kapitola i tím, že v poznámkách pod čarou přináší velmi zevrubné informace o pracích, které se doposud tomuto období věnovaly.

Zásadní jsou a jádro práce tvoří kapitoly 2.–4., v nichž autorka zkoumá děje na jugoslávské politické scéně, královský převrat, fungování diktatury krále Aleksandra a působení jugoslávské opozice, ať již v zemi či v exilu, ve čtvrté kapitole zdůrazňuje skutečnosti ze vztahů obou spojenců k různým evropským zemím (Itálii, Německu, Bulharsku, Sovětskému svazu a Polsku), které vedly k rozdílným diplomatickým pohledům a neshodám v jinak v té době v podstatě harmonických vztazích obou států. Celkově pak kreslí obraz toho, jak byla jugoslávská situace vnímána československou veřejností. Upozorňuje na informování českého a slovenského tisku, jež kolísalo od počátečního přijímání královské diktatury až po pozdější velmi kritické postoje některých redakcí (*Lidové noviny*, *Přítomnost*, tiskoviny Jiřího Stříbrného, slovenský tisk pod vlivem Hlinkovy ľudové strany, ultralevicový tisk komunistický jednající a píšící v intencích Kominterny). Všímá si přitom kritické práce mnoha známých publicistů, z nichž mnozí měli renomé výborných znalců jugoslávské problematiky a přátel Jihoslovanů (František Hlaváček, Hubert Ripka, Jeroným Holeček). V této souvislosti pak obzvlášť vyniká autorčin obraz oportunního postoje československé diplomacie a části vládních kruhů, zejména při popisu situace jugoslávské protirežimní opozice. Velmi důležitý je i fakt, že se mladá historička poměrně důkladně zamýšlí i nad spornými momenty v zahraniční politice obou zemí, především pokud jde o jejich vztah k některým evropským mocnostem a státům, s nimiž jedna nebo druhá strana měla různé historické vazby a nepříliš přátelské styky, a které tak byly často předmětem zklamání a dílčí nedůvěry v jinak v podstatě diplomaticky harmonických vztazích obou zemí.

Práce není striktně reciproční, autorka si ze zřejmých důvodů více všímá postojů československých než jugoslávských. Z jugoslávské strany klade důraz především na to, jak byly jugoslávskou politickou scénou a částečně i tiskem traktovány některé sporné kroky československé diplomacie či kritické psaní československého tisku (při hodnocení tiskových zpráv přitom přichází Škerlová k poznání, že jugoslávské noviny o událostech v ČSR referovaly mnohem méně a výběrověji, než jak si všímal tisk československý politických událostí jugoslávských).

Autorka v monografii na základě poctivého bádání rozbíjí řadu tradovaných mýtů, které doposud panovaly jak v historické vědě, tak v povědomí širší veřejnosti. Upozorňuje zejména na roli československé diplomacie a především ministra Beneše a jeho úpěnlivou snahu uchovávat malodohodové spojenectví bez poskvrny i za cenu zrady starých přátelství, podobně jako si všímá velké vstřícnosti ministerstva zahraničí vůči mnohdy diplomaticky značně nestandardním požadavkům jugoslávského establishmentu. Signifikantní v tomto směru je citované vyjádření předního jugoslávského (srbského) opozičního činitele Svetozara Pribičeviće o tom, že „jak Bělehrad píská, tak Beneš skáče" (s. 241). Ve světle toho, jak československá diplomacie zaujímala velmi smířlivé postoje vůči Itálii v jejích sporech s Jugoslávií, pak dostávají reálnější obrysy i projevy jugoslávské málo vstřícné politiky k Československu během vyhrocených česko-německých vztahů v druhé půli 30. let 20. století.

Mimořádně zajímavá je také autorčina dedukce o tom, že jugoslávská diplomacie často přenechávala diplomatickou iniciativu na evropském poli diplomacii československé a mnohdy na to dokonce spoléhala, takže když někdy Praha nepostupovala podle tohoto schématu, byla taková skutečnost jugoslávskou stranou nelibě nesena.

Z popisu tiskových reakcí na určité události vyplývá velmi přesvědčivě mj. i velký rozdíl mezi jugoslávskou politickou každodenností s cenzurou a ovlivňováním novin a československou demokracií, v níž do tisku nebylo možno zasahovat, popř. jen velmi obtížně. Přesto autorka ukazuje, jak se o jistou cenzuru pokoušel i demokrat Beneš: zajímavé jsou v tomto smyslu její důkazy tohoto stavu na s. 117, kde uvádí, jak si v souvislosti s kritickým článkem Roberta Williama Setona-Watsona o královské diktatuře, uveřejněným v *Lidových novinách*, ministr zahraničí posteskl, že vzhledem k autorovu věhlasu nemá a nemůže mít žádný vliv na jeho „cenzurování", zároveň ovšem podotknul, že pokud by v podobném duchu psal „domácí autor", pak by jisté možnosti přes spřátelené redakce měl.

Jana Škerlová si v práci spíše všímá české společnosti než slovenské, která přece jenom byla specifičtější a její tisk, zejména luďácký, byl k situaci v Jugoslávii mno-

hem kritičtější, než tisk český. Každopádně lze na závěr konstatovat, že autorka napsala práci, jež se stane nepominutelnou v dalším bádání o československo-jugoslávských vztazích i o politickém a kulturním vývoji v obou zemích. V české balkanistické produkci představuje výrazný předěl.

Václav Štěpánek

Milan SOVILJ,
Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941:
Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie,
Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2016, 352 s.,
ISBN 978-80-7308-686-2.

Milan Sovilj si díky celé řadě článků a studií vycházejících v českých a srbských vědeckých časopisech, v nichž se zabýval především nejrůznějšími aspekty politických a kulturních vztahů Československa a Jugoslávie, získal pověst pilného a svědomitého badatele. Jeho publikace, vždy založené na poctivé a zevrubné archivní heuristice, totiž přinášejí nové pohledy na události z novodobých československo-jugoslávských vztahů, které doposud byly ve vědecké literatuře i v obecném povědomí mnohdy sice i známé, ale nedůsledně prozkoumané a často i zatemněné různým ideologickým nánosem. Bylo tomu tak i v monografii, kterou vydal v srbském prostředí, v níž se zabýval historií jugoslávsko-československých kulturních vztahů v letech 1945–1949 (*U potrazi za nedostižnim*, Beograd 2012, 255 s.).

Nejinak tomu je i v předkládané monografii zpracovávající náročné a v dějinách československo-jugoslávských vztahů zcela opomíjené téma. Analyzuje totiž vývoj československo (resp. česko-slovensko) jugoslávských vztahů na přelomu 30.–40. let 20. století. Je to období, kdy Československo bylo nejprve okleštěno mnichovskou dohodou a půl roku poté se pod německým tlakem zcela rozpadlo. Jugoslávie se pak ve stejné době, a vlastně již od počátku vlády Milana Stojadinoviće i v dobách koaliční vlády Dragiši Cvetkoviće a Vladimira Mačka, pokoušela tváří v tvář k měnící se velmocenské politice a oslabování pozic tradičních spojenců uniknout z prostoru mezi dvěma mlýnskými kameny, oscilovala mezi bývalými dohodovými spojenci a státy Osy, zejména sílícím Německem, k němuž byla stále více ekonomicky připoutána. Tato její pozice vedla nakonec v druhé polovině 30. let 20. století k oslabení vztahů s Československem a v dobách jeho parcelace vlastně k pouhému přihlížení tomuto činu.

Milan Sovilj měl tedy před sebou nelehký úkol. Postihnout, s vědomím snah předcházejících generací badatelů, jednak vztahy mezi oficiálními představitel druhé československé republiky a oficiální Jugoslávií a pokusit se zjistit, zda existovaly nějaké oficiální kontakty mezi českou protektorátní vládou a vládou jugoslávskou, a zároveň analyzovat, jak se vyvíjel pohled jugoslávské strany na nově vzniklý Slovenský stát. K tomu ovšem nutně musela přistoupit i analýza styků „oficiální" Jugoslávie s československým odbojem a formující se československé exilovou vládou, které ovšem, s ohledem na Německo, musely probíhat v konspirační atmosféře. Kromě toho musel autor postihnout také postoj, který k nové situaci zaujímala početná jugoslávská česká a slovenská menšina, a naopak oficiální jugoslávský pohled na její aktivity. Metodologicky tedy šlo o velmi náročnou práci, s níž se však Milan Sovilj popasoval se ctí a vytvořil tak mnohdy velice překvapivý a odborné veřejnosti zcela neznámý obraz složitých a mnohovrstevných vztahů, v nichž přes veškerou složitost doby vždy, byť mnohdy skrytě, převládaly sympatie a návaznosti na stará přátelství.

Heuristická píle, kterou autor prokázal při přípravě práce, je obdivuhodná: badatel prostudoval patřičné fondy 15 archivů v šesti zemích (!), díky čemuž některé jeho vývody obsahují až minuciózní podrobnosti, a to i přesto, že ne všechny záznamy z té doby se do archivů dostaly, resp. byly, zejména v případě jugoslávském, v dobách válečných zničeny. Monografie Milana Sovilje je tedy založena především na archivním materiálu, ostatně i z důvodu, že období let 1939–1941 zatím nikdo v českých zemích, na Slovensku ani v zemích bývalé Jugoslávie zevrubně nezpracoval. Tím ovšem netvrdíme, že k tématu neexistuje žádná sekundární literatura. V našem prostředí jde ovšem zejména o dílčí, byť mnohdy obsáhlé práce, všímající si téměř výhradně odbojové složky celého problému, resp. pomoci jugoslávských orgánů při útěku vojenských i civilních emigrantů z území bývalého Československa na Západ. Práce z jugoslávského prostoru pak jsou, jak sám autor poznamenává, spíše výjimečné. M. Sovilj tuto literaturu pochopitelně do detailu zná, kromě toho ale také musel prostudovat obdivuhodnou řadu pamětí politických i vojenských činitelů té doby, a to jak českých, tak slovenských a jugoslávských. Nedílnou součástí jeho práce byla také náročná heuristika v dobovém tisku českém, slovenském, jugoslávském a také v tisku české a slovenské menšiny na území Jugoslávie!

Práci Milana Sovilje lze bezesporu ocenit z mnoha stran. Mimo jiné i po stránce jazykové. Jakkoli čeština není autorovou mateřštinou, není to na práci nijak vidět, neboť je psána neobyčejně kultivovaným jazykem. Ve čtyřech kapitolách, uzavřených vždy krátkým sumářem, podává M. Sovilj velmi zajímavý obraz doby

a od ní se odvíjejících vztahů mezi dotčenými zeměmi. Nabízí jej jak v interpretaci archivních dokumentů a vzpomínek pamětníků, mimořádně plasticky jej ale líčí také na základě toho, jak o jedné či druhé straně informoval dobový tisk.

Úvodní kapitola podává víceméně přehledně obraz československo-jugoslávských styků před rokem 1938, zevrubněji pak si všímá situace související s mnichovskou krizí a vznikem druhé republiky. Přestože je tato doba (máme na mysli situaci do Mnichova) ve vzájemných vztazích z historiografického hlediska doposud asi nejlépe zpracována, autor zde díky archivnímu výzkumu nabízí i některá méně známá fakta. Z vějíře dalších zdůrazňuji zejména ty pasáže práce, v nichž informuje o (neopodstatněném) podezření, které pojala československá ambasáda v Bělehradě v dubnu 1938, a totiž, že se jugoslávská vláda chystala uzavřít jakési maďarsko-jugoslávské spojenectví, které by bylo pochopitelně zaměřeno proti ČSR. Pozoruhodné jsou i Soviljem zmiňované přesné odhady vývoje situace v ČSR ze strany vůdčího příslušníka srbské fašistické obce Dimitrije Ljotiće, stejně tak jako informace o úsilí Jugoslávie zůstat v době mnichovské krize neutrální, jež se projevovalo mj. snahou premiéra Milana Stojadinoviće působit přes různé kanály na Maďarsko s cílem odvrátit ho od touhy přiživit se na mnichovské krizi, na což by – z podstaty malodohodového spojenectví – musela Jugoslávie reagovat. Autor oceňuje Stojadinovićovu politiku v době mnichovské krize jako racionální, zaměřenou tak, aby si jeho země „nezadala" a nemusela řešit nepříjemné důsledky ze strany Německa, na jehož hospodářství byla již delší dobu mimořádně silně závislá. Právě tento aspekt jugoslávské politiky se ale později ještě dlouho projevoval ve stycích mezi exilovými vládami, protože Edvard Beneš se přes to, co nazýval „jugoslávskou zradou", nedokázal přenést. Jugoslávie by ale tehdy se svým nedokonalým vojenským potenciálem, i kdyby chtěla, jen stěží mohla jednat radikálněji než západní velmoci. To ovšem československý prezident ve svém ukřivdění nebral nikdy v potaz, stejně jako zapomněl na to, že v dobách vyhrocených jugoslávsko-italských vztahů let 20. a počátku 30. let (do nástupu Milana Stojadinoviće) to opět byla československá diplomacie, která Jugoslávii neposkytla náležitou podporu. Následné vztahy mezi oficiální Jugoslávií a vládou druhé republiky po abdikaci Beneše (která, jak autor podotýká, vyvolala v jugoslávských kruzích určité ulehčení) pak Sovilj hodnotí jako zcela zanedbatelné.

Ve druhé kapitole se autor zabývá jugoslávským postojem k Protektorátu. Mj. zdůrazňuje, že z oficiálních jugoslávských kruhů nevzešla po okupaci Čech a Moravy a vzniku samostatného Slovenského státu prakticky žádná zaznamenáníhodná reakce. Snahou jugoslávské vlády ovšem bylo pokračovat v hospodářských

stycích s okupovaným územím. Autor zde proto poměrně zevrubně analyzuje problémy, na něž tato spolupráce narážela. V této kapitole si také všímá těžkostí, které okupace, a zejména pak uzavření českých vysokých škol, přineslo jugoslávským studentům. Podrobně se zabývá také tím, jak rozpad Československa a vznik Slovenského státu působil na jugoslávskou politickou scénu, pokud jde o analogii s nevyřešenými vztahy mezi Srby a Chorvaty a vůbec s bolavým „chorvatským" problémem. To, že tehdy došlo ke vzniku koaliční vlády Jugoslávského radikálního společenství, reprezentovaného premiérem Dragišou Cvetkovićem a Chorvatské rolnické strany Vladimira Mačka a následnému založení autonomní charvátské bánoviny, které vlastně předznamenávalo budoucí federální uspořádání Jugoslávie, tedy lze – soudě podle Soviljových analýz – do jisté míry připisovat právě obavám vzniklým pozorováním československého „příkladu".

Velice zevrubně autor v rámci této kapitoly zároveň rozkrývá problematiku vztahů československého odboje, resp. té jeho části, která organizovala odchod emigrantů z protektorátu přes Jugoslávii dále na Západ, a jugoslávského vedení. Na základě analýzy pramenů přitom tvrdí, že jugoslávští představitelé z obav před německou reakcí oficiálně československé uprchlíky nepodpořili, na druhé straně ovšem, prakticky až do konce samostatné Jugoslávie, také proti uprchlíkům a jugoslávským strukturám, které jim pomáhaly, nezasahovali a naopak jim mnohdy, byť neoficiálně, pomáhali. Stejně tak, jak vyplývá i z následující třetí kapitoly, jugoslávské úřady nijak neomezovaly český a slovenský menšinový tisk, který byl obecně velmi kritický k dění v Protektorátu i ve Slovenském státě. Autor přesvědčivě dokládá, že česká a slovenská menšina prakticky rozpad Československa odsoudila a že byla vůči konci společného státu nostalgická a velmi nepřátelsky naladěna vůči novým „nástupnickým" politickým strukturám. Pozoruhodné je především detailní líčení situace slovenské menšiny, jež byla a je z 95 % evangelická, a už proto nelibě nesla vznik Slovenského státu preferujícího katolicismus. M. Sovilj dokládá, že za celou dobu existence slovenského zastupitelského úřadu v Jugoslávii se slovenskému konzulovi ani dalším pracovníkům nepodařilo navázat s příslušníky jugoslávské slovenské menšiny jakýkoli silnější vztah! Ostatně, jak analyzuje v celé objevné třetí kapitole, už vznik samostatného Slovenska nebyl v Jugoslávii přijat s velkým nadšením. Přestože oficiální Jugoslávie neučinila nic ve prospěch Československa, přece jenom brala vznik Slovenského státu, a zejména chování některých slovenských politiků v krizových okamžicích, jako zradu. Pochopení, až na minimální výjimky, nenacházelo samostatné Slovensko ani mezi oficiálními chorvatskými představiteli, u nichž to slovenská vláda především očekávala, spolupráce neexistovala ani se

slovinskými klerikály. Z jugoslávské strany, jak zdůrazňuje autor, nebylo diplomatické zastoupení na Slovensku nikdy povýšeno na vyslanecký stupeň, vzájemné vztahy byly zatíženy řadou diplomatických incidentů, k nimž docházelo i v souvislosti s nepotvrzenými podezřeními, že Slovenský stát podporuje ustašovskou emigraci. Reálné jugoslávsko-slovenské politické vztahy byly podle Sovilje mizivé a špatné, ani ekonomická spolupráce mezi oběma státy pak nebyla ničím, čím by se vzájemně mohly obohatit.

Konečně ve čtvrté kapitole se autor věnuje období od konce roku 1940 do poloviny dubna 1941, kdy v důsledku německo-italského útoku na Jugoslávii skončily všechny dosavadní styky a na důležitosti pak nabyly nové vztahy v rámci exilů a také např. styky mezi nově vzniklým Nezávislým chorvatským státem (NChS) a Slovenským státem. Autor mimo jiné upozorňuje na zajímavé kulturní momenty: již od jara 1939 byly v Jugoslávii inscenovány opery Bedřicha Smetany a také jeho symfonické básně *Má vlast*, jejichž produkce byla v protektorátu zakázána. Přímo manifestační mělo být provedení *Mé vlasti* na dvou koncertech v Bělehradě v prosinci 1939 a v únoru 1941. Všímá si také otevření „Masarykovy" knihovny v Lublani na počátku roku 1941. To vše byly podle autora důležité symboly, které způsobovaly nesoulad v jugoslávsko-německých vztazích, ostatně podobně jako přítomnost české emigrace v Jugoslávii (prakticky až do března 1941). Velice zevrubně v této kapitole M. Sovilj ukazuje, jak se měnil obraz Jugoslávie na Slovensku v souvislosti s jednáním Jugoslávie o přistoupení k Paktu tří a naopak s převratem z 27. března 1941 a konečně i po přepadení Jugoslávie Německem a Itálií a po vzniku NChS, který slovenská politická reprezentace jednoznačně přivítala.

Co říci na závěr: Především to, že práce M. Sovilje je po všech stránkách objevná. A navíc: historie je vždy příběhem a příběhy se mají dopovídat. Proto mj. velmi oceňuji také přílohu, v níž autor zpracoval medailonky hlavních aktérů popisovaných dějů, jež dovedl vždy až do doby poválečné (v lepším případě, v horším případě do doby jejich válečného utrpení a smrti). Milan Sovilj jednoznačně napsal dílo, které se stane nepominutelné v navazujícím bádání jak v české, tak ve slovenské historiografii a také v historiografii států bývalé Jugoslávie.

Václav Štěpánek

Marijan ŠABIĆ – Marcel ČERNÝ,
Matija Mesić i češki i slovački suvremenici (pisma 1846.–1875.),
Bibliotheca Croatica – Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia. Mala biblioteka izvora, knj. 1., Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., Slavonski Brod – Prag 2016, 213 s., ISBN 978-80-88069-17-1 (ÚČL AV ČR), ISBN 978-953-8102-00-4 (HIP).

Kniha Marijana Šabiće a Marcela Černého *Matija Mesić a čeští a slovenští současníci (dopisy z let 1846–1875)* nabízí komentovanou edici korespondence významného chorvatského historika a prvního rektora záhřebské univerzity Matiji Mesiće (1826–1878) s Čechy a Slováky. Z předpokládaného množství původní korespondence se dochovala jen malá část. Editoři shromáždili materiál rozptýlený na třech místech: v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze, v Archivu Chorvatské akademie věd a umění v Záhřebu (Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti) a v Archivu rodiny Brlićových ve Slavonském Brodě (Arhiv obitelji Brlić). O zbytku předpokládají, že je ztracený, popř. uložený v nezpracovaných nebo nedostupných archivních fondech či v soukromých sbírkách. Navzdory tomu poskytuje vydávaný soubor 76 dopisů (44 jich napsal Mesić a 32 listů mu bylo zasláno) reprezentativní vzorek písemností, jež dokumentují Mesićovy osobní vazby na české země a Slovensko. Jednotlivé listy jsou řazeny chronologicky, což lze obhájit relativní torzovitostí dochované korespondence s celkem 11 osobami.

Publikace přináší edici z větší části doposud neuveřejněných pramenů – s výjimkou 15 Šafaříkových dopisů Mesićovi, jež vydal Jiří Polívka v *Muzejníku* (1895) a jednoho Mesićova listu Josefu Jirečkovi (z 10. srpna 1862), jehož edici pořídil M. Šabić ve stati o Mesićově účasti na tvorbě chorvatských učebnic v časopise *Croatica Christiana periodica* (2014). Nutno podotknout, že edice vychází vstříc chorvatskému uživateli: všechny cizojazyčné dopisy jsou přeloženy do chorvatštiny, díky čemuž je jejich text přístupný i širší odborné veřejnosti, u níž nelze znalost češtiny a slovenštiny předpokládat. Samozřejmou součástí knihy je jmenný rejstřík, připojeno je také české a anglické resumé.

Ediční část je uvedena obsahově hutnou studií obou autorů *O Mesićevoj korespondenciji s Česima i Slovacima*, o níž se v následujících řádcích opírám. Matija Mesić se již v letech 1844–1848 ve Vídni (během studia na Collegiu Pazmanianu, uherském bohosloveckém semináři při vídeňské univerzitě) seznámil s několika slovenskými katolíky. Z dochované Mesićovy korespondence s krajanem a přítelem

Andrijou Torkvatem Brlićem (1826–1868), v téže době rovněž chovancem vídeňského Pazmanea, je známo, že Mesić z Vídně opakovaně navštěvoval území Slovenska a navázal např. styky s evangelickým knězem a spisovatelem (mj. vydavatelem hojně čtených kalendářů) Danielem Gabrielem Lichardem (1812–1882). Poznal i další Slováky, s nimiž si dopisoval: blíže neurčeného duchovního Jána Rozborila (na s. 11, pozn. 10, jeho rodiště Brodské chybně lokalizováno na východní Slovensko; z dostupných matričních záznamů možno datovat Rozborilův křest v západoslovenském Brodském na 10. prosince 1827), dále pedagoga a vlasteneckého kněze Martina Čulena (1823–1894) nebo pozdějšího profesora slavistiky na pražské univerzitě Martina Hattalu (1821–1903). Jeden Čulenův a pět Rozborilových dopisů Mesićovi zrcadlí rozjitřené společenské klima a nálady mladého slovenského katolického kléru na přelomu čtyřicátých a padesátých let 19. století. Tyto listy jsou zajímavé i pro filology, neboť odrážejí autentickou podobu písemného jazyka Slováků v období ustalování štúrovštiny (editoři zachovali autentickou pravopisnou i fonetickou podobu textů). Závěru edice početně dominují Mesićovy listy M. Hattalovi (poslední je z roku 1875), týkající se převážně výměny publikací a vydání chorvatského překladu Hattalovy studie *Početne skupine suglasah hrvatskih i srbskih* (1868).

Více jak rok (od jara 1852 do letních prázdnin 1853) pobýval Mesić v Praze. Sblížil se svým učitelem historikem Václavem Vladivojem Tomkem (1818–1905), jehož učebnici *Děje mocnářství Rakouského ku potřebě na gymnasiích* (1852) později přeložil do chorvatštiny. Dále Mesić osobně poznal katolického kněze a biskupského notáře Františka Raimana (1822–1880), od roku 1855 v chorvatském Osijeku žijícího středoškolského pedagoga a katechetu Antonína Veselského (1824–?), lékaře a publicistu blízkého Boženě Němcové, Viléma Dušana Lambla (1824–1895), slavjanofila a knihovníka Českého muzea Václava Hanku (1791–1861), literárního historika a politika Josefa Jirečka (1825–1888) a slavistu Pavla Josefa Šafaříka (1795–1861). 50 kusů Mesićovy korespondence s Jirečkem a Šafaříkem tvoří jádro celé knihy. Dopisy psané Jirečkovi (21 listů) dokumentují vznik Mesićových učebnic dějin a zeměpisu pro chorvatská gymnázia a reflektují pisatelovy názory na stav chorvatské vědy a kultury obecně v padesátých až sedmdesátých letech 19. století. Jireček byl Mesićovi z pozice vysokého úředníka a v letech 1870–1871 ministra kultu a vyučování předlitavské vlády cenným rádcem a pomocníkem. Z Mesićových reakcí na nedochované Jirečkovy listy mj. vyplývá, že Jireček ovlivňoval personální obsazení některých profesorských stolic na záhřebské univerzitě v neprospěch určitých českých adeptů. Dochovaná korespondence se Šafaříkem

z let 1852–1857 (25 dopisů) se věnuje převážně Šafaříkovu výzkumu charvátských hlaholských památek.

Při hodnocení v detailech pečlivé edice vyvstává otázka, jak důkladná byla heuristická příprava editorů, když bez povšimnutí ponechali pět Mesićových dopisů V. V. Tomkovi z let 1854–1866, které jsou uloženy v inventarizovaném Tomkově osobním fondu v Archivu Národního muzea v Praze, nebo jeden Mesićův list Hermenegildu Jirečkovi z roku 1874 dochovaný v Jirečkově fondu v Archivu Akademie věd ČR. Nezpochybnitelným přínosem této publikace však je, že zpřístupňuje doposud jen málo vytěžené dokumenty k dějinám chorvatsko-české a chorvatsko-slovenské součinnosti a vzájemnosti v 19. století a zároveň také barvitě přibližuje vědecký a profesní život Matije Mesiće jako přední osobnosti chorvatské historiografie a univerzitního školství své doby.

Jan Boháček

Marina KARLOVIĆ SABOLIĆ,
Zoran Milanović. Mladić koji je obećavao,
Zagreb, Profil 2015, 386 s., ISBN 978-953-313-445-1.

Mezi rozdíly, kterými se veřejný prostor federativní Jugoslávie lišil od států sovětské zájmové sféry, byla relativně větší tisková svoboda. Díky ní mohly v Titově režimu od druhé poloviny 50. let například vycházet politické týdeníky podobné americkému *Newsweeku* či německému *Der Spiegelu*, byť na rozdíl od západních kolegů museli jugoslávští novináři samozřejmě respektovat psaná i nepsaná nařízení a zákazy stanovené autoritativním režimem. V bělehradském prostředí taková periodika reprezentoval především týdeník *NIN*, v Chorvatsku časopisy *Vjesnik u srijedu*, *Start* a posléze *Danas*. Kolem těchto a několika dalších periodik postupně vyrostla celá řada význačných novinářských osobností. Jejich práci charakterizovala vysoká profesionalita, znalost problematiky, o které referovali, autorská statečnost. Tradice znalé a zodpovědné politické analytické žurnalistiky naštěstí přetrvala i po rozpadu Jugoslávie. Jak na srbské, tak zejména na chorvatské veřejné scéně tak kontinuálně působí již několik generací skutečně nezávislých, vysoce erudovaných novinářů, kteří si při vlastní jasné názorové profilaci dokázali udržet potřebný odstup jak od vládnoucích elit, tak i od jejich o moc usilujících konkurentů. V Chorvatsku tento typ politicky angažované, ale nezávislé žurnalistiky v uplynulém čtvrtstoletí představovaly tři týdeníky: poněkud nacionalisticky a senzacechtivě zaměřený *Globus*, o liberální posto-

je usilující *Nacional*, jehož majitel a šéfredaktor Ivo Pukanić se v roce 2008 stal obětí politicky motivovaného atentátu, a především *Feral Tribune*. Bohužel již zaniklý *Feral Tribune* představoval v 90. letech v temných kulisách Tudjmanova autoritativního režimu svérázné, provokující, nikoliv však přehlédnutelné názorové ohnisko občanské opozice. Informace a zejména analýzy a komentáře uveřejňované v těchto periodikách budou až do zpřístupnění příslušných archivních dokumentů – a část z nich i poté – jedním z hlavních informačních zdrojů vypovídajících o politickém vývoji Chorvatska v prvních letech po vyhlášení jeho samostatnosti.

Na výše zmíněný odkaz chorvatské žurnalistiky v tom nejlepším navazuje recenzované dílo, které lze žánrově zařadit k životopisným portrétům stále aktivních politiků. Jeho autorka Marina Karlović Sabolić patří ke generaci, která realitu posttitoistické Jugoslávie zažívala již jen v dětském věku. S profesní kariérou začínala až v roce 1994, tedy jen těsně před skončením občanské války v Chorvatsku. Tehdy nastoupila do *Slobodne Dalmacie*, jednoho ze tří nejvýznamnějších chorvatských deníků, který se tehdy jen velmi těžce zbavoval vlivu oligarchických skupin blízkých Tudjmanovu režimu. V redakci dostala za úkol monitorovat aktivity sociální demokracie, nejsilnější strany chorvatské levice. V této pozici pak skoro dvacet let z velké blízkosti kontinuálně referovala o úspěších i nezdarech sociální demokracie ve čtyřech parlamentních volbách, o aktivitách jejích představitelů v tříletém období po roce 2000, kdy se sociální demokracie poprvé dostala do vlády, o letech následujících, kdy po dvou prohraných volbách pro ni zůstala jen role nejsilnější opoziční strany, o hledání nového vůdce po závažném onemocnění zakladatele strany Ivici Račana. V tomto okamžiku, tedy na počátku roku 2007, kdy byl Račanovi diagnostikován rakovinový nádor a on se nečekaně stáhl z politické scény, náhle vystoupala hvězda do té doby nepříliš známého Zorana Milanoviće.

Autorka v první části životopisné knihy věrohodně načrtává dětství a mládí budoucího chorvatského premiéra. Milanović, který pochází z dobře situované záhřebské rodiny, patřil v rámci své generace k nejlepším studentům záhřebské právnické fakulty. Kvůli studiu ho minul povolávací rozkaz do armády bojující se srbskými separatisty. Do války se nezapojil ani jako dobrovolník. Studijní úspěchy, nesporná erudice, rozsáhlé jazykové znalosti a neméně ovšem konexe jeho otce, který jako člen Tudjmanova Chorvatského demokratického společenství v 90. letech zastával post náměstka ministra školství, Milanovićovi otevřely dveře do chorvatské diplomatické služby. Po nezbytných začátcích v ústředí nastoupil na diplomatickou misi zastupující Chorvatsko v institucích evropské integrace. V Bruselu obhájil na jedné z tamních právnických fakult doktorát z mezinárodního práva.

Na první pohled se počátek Milanovićovy profesní kariéry v ničem zásadnějším neodlišoval od desítek podobných životních příběhů mnoha dalších mladých mužů, kteří v 90. letech nastupovali na tehdy ještě relativně početná volná místa v administrativních úřadech mladého státu. V jednom ohledu však Milanović přeci jen specifický byl. Jako jeden z mála zaměstnanců ministerstva zahraničí vstoupil ještě za Tudjmanovy éry do sociální demokracie. Autorka přesvědčivě líčí motivy, kvůli kterým budoucí chorvatský premiér vstoupil do strany, na níž se v úřadě, kde pracoval, nahlíželo skrze prsty jako na vysoce nedůvěryhodnou a nedostatečně státotvornou nástupkyni odiózního Svazu komunistů Jugoslávie. Od členství v sociální demokracii si Milovanović nemohl slibovat, že mu okamžitě otevře cestu k rychlé politické kariéře. Nicméně v delší časové perspektivě byl tento krok ambiciózního mladého muže bezesporu velmi přesným kalkulem. Milanoviće nepřivedla do sociální demokracie jeho názorová blízkost s tradičními levicovými hodnotami. Jako zastánce liberálně demokratických principů nebyl spokojen s Tudjmanovou vládou především kvůli jejím nikoliv ojedinělým náběhům k autoritativnímu jednání, častému porušování zákonů, obcházení demokratických principů. Méně již mu vadila pravicová ideologie či velebení nacionálních mýtů. Milanović se vzhlížel v Tonym Blairovi, který právě tehdy vystoupal na vrchol své politické kariéry. V jeho programu, který měl s autentickou levicí jen málo společného, viděl pro Chorvatsko budoucnost.

Po smrti Franja Tudjmana a volební porážce Chorvatského demokratického společenství sociální demokracie vytvořila na počátku roku 2000 spolu s liberály a několika dalšími menšími stranami koaliční vládu. Významné změny na chorvatské politické scéně kariéru budoucího premiéra příliš neovlivnily. Post ministra zahraničních věcí sice převzal jeden z představitelů sociální demokracie Tonino Picula, v personálních změnách, které v novém úřadě provedl, však jeho mladý spolustraník dlouho nefiguroval. Teprve krátce před tím, než se v závěru roku 2003 v Chorvatsku konaly předčasné volby, Picula Milanoviće povýšil na jednoho ze svých náměstků. Tuto pozici však budoucí chorvatský premiér dlouho nevykonával. Ve volbách znovu uspělo Chorvatské demokratické společenství a sociální demokracie musela opět zamířit do opozice. Milanović na své odvolání nečekal a brzy po zveřejnění volebních výsledků ukončil na ministerstvu zahraničních věcí, kde mohl na nižší pozici zůstat pracovat, služební poměr. Autorka neobjasňuje, zda Milanović takto emotivně reagoval na volební neúspěch své strany, nebo zda byl tento jeho krok součástí dlouhodobého precizně vykalkulovaného plánu.

Po odchodu z ministerstva se před Milanovićem otvírala perspektiva zaměstnání v některé z nadnárodních společností. Vzhledem ke svému vzdělání, jazykovým dovednostem i pracovní zkušenosti v zahraničí by jistě našel zajímavou, společensky prestižní a především finančně velmi dobře ohodnocenou pracovní pozici. Nicméně jeho kariéra náhle nabrala zcela jiný směr. Ivica Račan, který chorvatskou levici vedl již skoro patnáct let, po volebním neúspěchu zvažoval odchod z politické scény. Poté, co se rozhodl zůstat, začal přebudovávat tým svých nejbližších spolupracovníků. Většinu starších funkcionářů spjatých s titoistickou érou chtěl ve vedení strany vystřídat vzdělanými, moderně uvažujícími příslušníky mladé generace se zkušenostmi z prostředí západních demokracií. Do těchto personálních propočtů Milanovićův životopis přesně zapadal. Račan ho oslovil s nabídkou místa ve vedení sociální demokracie a zároveň jejího mluvčího.

Kromě poznatků získaných dlouhodobým monitorováním sociální demokracie autorka při přípravě knihy vycházela z mnoha cíleně vedených rozhovorů s Milanovićovými spolupracovníky, souputníky i jeho politickými konkurenty. Vzhledem k tomu, že na tato interview v textu odkazuje, má její žurnalistická kniha i nespornou dokumentační hodnotu. Právě na základě zmíněných informačních zdrojů Marina Karlović Sabolić líčí první kroky „mladého muže, který byl velkým příslibem" ve sféře vysoké politiky. Ty se zprvu setkávaly s příznivým hodnocením jeho stranického šéfa. Račan oceňoval Milanovićovu iniciativu, na jejímž základě začal ve vedení sociální demokracie působit generál Ante Kotromanović, který měl pověst hrdiny chorvatský válek za nezávislost. Příznivě vnímal i Milanovićovo rozhodnutí položit v den výročí Tudjmanovy smrti na jeho hrob jménem sociální demokracie věnec. Obojí Račan kvalifikoval jako pozitivní otvírání sociální demokracie směrem k nacionálně silně cítící části veřejnosti, která jím vedenou stranu stále negativně vnímala jako jugonostalgického dědice Titovy éry.

Pozitivní dojem, který Milanović na Račana v prvních týdnech svého působení ve vedení sociální demokracie udělal, však brzy vystřídaly rozpaky. Autorka přesvědčivě ukazuje, že mladý mluvčí nejsilnější opoziční strany sice na veřejnosti vystupoval suverénně, sebejistotu však viditelně přeháněl. Na místo politické strany prezentoval často především sám sebe. Milanovićovi viditelně scházela potřebná empatie, jeho vystupování, při kterém dával najevo své vědomosti, na veřejnost působilo jako namyšlené a arogantní. Uvnitř strany i mimo ni se kvůli tomu často dostával do konfliktů. Navíc politiku sociální demokracie nedokázal přesvědčivě prezentovat, postrádal schopnost při vysvětlování některých citlivých problémů věrohodně argumentovat. Předsedu sociální demokracie také popudilo, že se Milanović

snažil zavádět do stranické praxe přízemní manipulace, které byly noblesnímu Račanovi z principu cizí. To vše vedlo k tomu, že Račan stranického mluvčího po necelých třech letech, nedlouho před dalšími parlamentními volbami, odvolal.

Koncem roku 2006 se znovu zdálo, že Milanovićovo krátké angažmá ve vysoké politice spěje ke konci a přeci jen ho nakonec čeká návrat k právnické praxi. V jeho kariéře však znovu nastal nečekaný obrat. V lednu 2007 kvůli vážnému onemocnění Ivica Račan na svůj post rezignoval. Sociální demokracie musela krátce před volbami urychleně hledat nového stranického vůdce. Autorka recenzovaného životopisu velmi zasvěceně, s mnoha zajímavými postřehy o tehdejších poměrech na chorvatské politické scéně analyzuje, za jakých okolností nakonec padla volba právě na Zorana Milanoviće. Poznamenává, že ke kandidatuře ho při setkání v nemocničním pokoji vyzval sám Račan. Dodává však, že daleko od pravdy byla zřejmě samotným Milanovićem šířená legenda, že smrtelně nemocný Račan ho měl delegátům sjezdu doporučit jako svého kandidáta. Podle výkladu Sabolićové se Račan od podpory Milanoviće nakonec distancoval.

Stranické volby nakonec Milanović s přehledem vyhrál. Podle autorky recenzovaného životopisu rozhodly modelově podobné okolnosti, kvůli kterým byl Milanović před pár lety vybrán za mluvčího sociální demokracie. Delegáti vzali v úvahu jeho mládí, dosažené vzdělání, solidní veřejné vystupování, při němž se obratně vyhýbal zásadním komentářům k citlivým problémům. Milanović tak byl vnímán jako naděje do budoucna, politik, se kterým díky jeho věku, erudici, zahraničním zkušenostem a důvěryhodnému vystupování sociální demokracie nejen vyhraje nadcházející volby, ale může nadlouho zasednout ve vládě a na okraj politické scény definitivně zatlačit nacionalistickou pravici. Milanović byl znovu mladým mužem, od kterého se mnoho očekávalo.

Další kapitoly recenzovaného životopisu se zabývají Milanovićovými osudy po překvapivé porážce sociální demokracie ve volbách, které se konaly koncem roku 2007. Podle autorky Milanović, který se již připravoval, že se stane nejmocnějším mužem v Chorvatsku, neúspěch velmi těžce nesl. Sabolićová dovozuje, že volební prohru sociální demokracie zčásti ovlivnily některé nepříliš šťastné Milanovićovy výroky v kampani i jeho neschopnost získávat nerozhodnuté voliče. O výsledku voleb však podle její interpretace rozhodla úspěšná, neobyčejně působivá a voliče v jistém smyslu fascinující kampaň, kterou vedla tehdejší klíčová osobnost pravicové části politické scény, dosavadní premiér Ivo Sanader.

Autorka rozebírá důvody, kvůli kterým Milanović na vedoucím postu v sociální demokracii zůstal i po prohraných parlamentních volbách. Přičítá to přede-

vším souhře okolností, které nakonec byly Milanovićovi nakloněny. Věrohodně vysvětluje, že oba další kandidáti, kteří se o vedení sociální demokracie ucházeli, ohlásili svůj záměr příliš pozdě, nepředložili věrohodný program, neměli ve straně dostatečně vlivné sympatizanty; oběma scházelo potřebné charisma. Sabolićová současně ukazuje, že přes jasné vítězství ve stranických volbách se ani Milanović nevyvaroval mnoha chyb. Registruje je jednak v absenci jasné a přitažlivé programové vize a jednak v malé schopnosti týmové práce, ve vznětlivých, až urážlivých reakcích nejen na kritické, ale i na pouze odlišné názory svých spolupracovníků. Autorka pak s viditelnou skepsí hodnotí Milanovićovo působení jako vůdce parlamentní opozice. Zdůrazňuje, že předseda sociální demokracie zůstával osobnostně, ale i při prezentování své politiky ve stínu zkušeného a politicky neobyčejně obratného Iva Sanadera. Vedoucí představitel sociální demokracie vedle něj působil mdle a pasivně, nedokázal ve veřejném prostoru nastolit a přitažlivě představit levicová programová témata.

Autorka naznačuje, že Milanoviće před celkovým politickým debaklem s velkou pravděpodobností nakonec zachránila další pro něj příznivá shoda okolností. V polovině roku 2009, v době, kdy sociální demokracie nebyla schopna dostat se z dlouhodobé defenzívy, I. Sanader nečekaně rezignoval na premiérský post. Jeho zcela překvapivý odchod z nejsilnější mocenské pozice, zpočátku přičítaný vážné nemoci či pozorovateli vysvětlovaný jako součást plánu na vítězství v prezidentských volbách, nakonec vyústil ve veliký politický skandál. Sanader, který utekl do Rakouska, byl obviněn z ohromné finanční malverzace a posléze odsouzen k mnohaletému trestu vězení. Autorka následné úspěchy sociální demokracie přičítá především deziluzi pravicových voličů, kteří se masově odkláněli od Chorvatského demokratického společenství. Mnohem skeptičtější je v hodnocení Milanovićových osobních zásluh. Nepřikládá mu větší podíl na úspěchu při vytvoření volební koalice levého středu, na které se sociální demokracie dohodla s Chorvatskou lidovou stranou, Istrijským demokratickým shromážděním a několika dalšími centristickými stranami. Naopak zdůrazňuje, že Milanović nedokázal se svými koaličními partnery navázat adekvátní partnerské vztahy a potřebné neformální vazby. Opakovaně je provokoval, uváděl do rozpaků či tlačil do kouta svéhlavým trváním na banalitách a ještě více namyšleným a arogantním vystupováním. Za jeden z mála Milanovićových úspěchů považuje jeho výběr profesora záhřebské právnické fakulty a hudebního skladatele Iva Josipoviće za kandidáta sociální demokracie na prezidentský post. Milanović se také úspěšně postavil mocenským aspiracím sociálně demokratického primátora Záhřebu Milana Bandiće, který se snažil vlastní finanč-

ní skandály zastínit kandidaturou v prezidentských volbách. Autorka však ukazuje, že Milanović již nedokázal najít adekvátního, především dostatečně charismatického kandidáta sociální demokracie, který by byl schopen uspět v komunálních volbách a po Bandićovi převzít řízení hlavního města.

Úspěch v parlamentních volbách, který Milanoviće nakonec přeci jen přivedl do premiérského úřadu, autorka vysvětluje především jako důsledek oslabení konkurentů sociální demokracie. Ukazuje, že vítězná koalice získala skoro o 200 tisíc hlasů méně než v předcházejících parlamentních volbách, po nichž se ocitla v opozici. Parlamentní většiny tak dosáhla především kvůli propadu Chorvatského demokratického společenství než posílením vlastní popularity mezi voliči.

Sabolićová hodnotí Milanovićovo působení v nejvyšším vládním úřadu velmi kriticky. Při čtení recenzované knihy tak můžeme mít – zvláště v její druhé polovině – pocit, že autorka je vůči dnes již bývalému chorvatskému premiérovi a priori negativně zaměřená, že její soudy nejsou vždy dostatečně vyvážené, že i ona kdysi dávno podlehla Milanovićovu kouzlu a jako sympatizantka levice si od něho mnoho slibovala. Na druhou stranu výčet strategických a taktických chyb na vnitřní politické scéně, v oblasti mezinárodní politiky i nesprávných personálních rozhodnutí, kterých se Milanović jako premiér či předseda strany dopouštěl, působí přesvědčivě a věrohodně. Autorka argumentačně podloženě ukazuje, že druhý sociální demokrat ve funkci chorvatského premiéra si opakovaně, přes naléhání svých spolupracovníků urputně trval na svém, i když ho jeho okolí nabádalo ke změně stanoviska. Zůstával neoblomný, i když tím sebe, svou stranu a i Chorvatsko přiváděl do značných komplikací. Několik takových rozhodnutí pak musel stejně pod tlakem okolností změnit, a to již v momentu, kdy mu to způsobilo mnohem větší škody, než kdyby tak učinil dříve.

Tento způsob Milanovićova vystupování Sabolićová obsáhle demonstruje na případu Josipa Perkoviće, vysokého funkcionáře jugoslávské politické policie, který i v Tudjmanově režimu zastával v chorvatských tajných službách jedno z klíčových míst. Ještě když byl Milanović v opozici, požádala o Perkovićovo vydání německá justice v souvislosti s jeho podílem na vraždě jednoho z vůdců chorvatské emigrace na počátku 80. let. Před vstupem do Evropské unie se Chorvatsko zavázalo vydávat ostatním členským státům osoby obviněné z trestných činů. Milanović však svéhlavě trval na tom, že se tento závazek vztahuje jen na skutky spáchané po roce 2003. I přes naléhání vysokých představitelů Evropské unie svůj postoj dlouho odmítal změnit. Pro sebe potupně ustoupil teprve v okamžiku, kdy hrozilo, že na Chorvatsko budou jen několik měsíců po jeho vstupu do EU evropskou komisí uvaleny sankce.

Za další zásadní neúspěch autorka označuje Milanovićovu neschopnost využít vstupu do Evropské unie a opět nastartovat chorvatskou ekonomiku, která se tak takřka po celou dobu jeho premiérského mandátu nadále potácela v krizi. Podobně hodnotí i jeho málo promyšlený a nedostatečně rázný postup proti opětovné ofenzívě nacionalistické konzervativní pravice, která ve sporech o zákonnou definici manželství (za nimiž se skrýval odpor proti sňatkům homosexuálů) a o srbské nápisy ve Vukovaru zatlačila Milanoviće do defenzívy a velmi brzy po Sanaderových skandálech se dokázala před svými voliči rehabilitovat. V důsledku těchto i dalších chyb a neúspěchů Milanovićova popularita klesala, sociální demokracie prohrála místní volby, volby do Evropského parlamentu a nakonec, přes velkou popularitu znovu kandidujícího Iva Josipoviće, i volby prezidentské.

Sabolićová konstatuje, že několik měsíců před řádnými parlamentními volbami se pokles preferencí sociální demokracie zastavil a obliba této strany dokonce opětovně stoupla. Dosti smutně, ale zřejmě naprosto věrně to přičítá tomu, že Milanović náhle začal mnohem více akcentovat nacionalistická témata. Zesílil protisrbskou rétoriku, inicioval přejmenování záhřebského letiště po Franju Tudjmanovi, souhlasil, aby se v Záhřebu u příležitosti 20. výročí srbské porážky v občanské válce konala vojenská přehlídka.

Autorka završuje analýzu Milanovićovy politické kariéry na podzim 2015 v předvečer řádných parlamentních voleb. Na čtenáři již nechává, aby sám posoudil, zda Milanovićovu politickou kariéru opětovně zachránila náhoda. My dnes již víme, že Milanović krátce po sobě neuspěl ve dvou parlamentních volbách. Po druhých v pořadí, v září 2016, ze své stranické funkce odstoupil. Recenzovaná kniha tak až na závěrečný epilog se vší pravděpodobností zahrnuje celou Milanovićovu třináct let trvající politickou kariéru.

Jan Pelikán

Barbora MACHOVÁ,
Bitovo: Každodenní život v makedonských horách,
Brno, Masarykova univerzita 2016, 300 s., ISBN 978-80-210-8330-1.

Monografie Barbory Machové se zabývá velmi náročným tématem. Autorka v ní zpracovává na základě vlastního terénního výzkumu „vybrané aspekty žité každodennosti jedné horské vesnice v Makedonii". V úvodu práce hovoří o své fascinaci životem lidí v dnes již téměř vylidněném a z hlediska kulturního vývoje poměrně

archaickém makedonském horském regionu Poreče. Při seznamování se s touto oblastí ji podle vlastních slov napadaly otázky typu: proč i tito lidé neodešli do města či nížin jako mnozí jejich příbuzní, či je-li i v současnosti jejich způsob života udržitelný. Dokumentace života těchto vymírajících obcí pak logicky byla jedinou cestou, jak si na dané otázky odpovědět. Dodali bychom, že to byla dokumentace v hodině dvanácté. Autorka se totiž v podstatě stala svědkem probíhající vrcholné fáze zániku starého světa rolnicko-pastevecké kultury Balkánu, která byla pro tyto oblasti určující celá dlouhá staletí. Jak autorka správně uvádí, k rozhodujícímu zlomu v životě obyvatel horských oblastí (nejen) Makedonie došlo v souvislosti s výrazným ekonomickým boomem v celé Jugoslávii (a mj. také v Řecku) koncem 60. a začátkem 70. let minulého století, kdy spolu s elektřinou doputovaly i do těch nejzapadlejších horských obcí modernizace a možnosti jiného než tradičního způsobu obživy. Zároveň však B. Machová podrobně zaznamenává i všechny důsledky postmoderního vývoje v marasmu postjugoslávské Makedonie, neboť - jak se nám alespoň zdá z autorčiných analýz a popisů - teprve tato doba „zasazuje ránu z milosti" celé v minulosti již značné rozviklané tradiční rolnicko-pastevecké společnosti v horách[1] (opět nejen) Makedonie. To je samozřejmě samo o sobě nevyhnutelným procesem, který měl v jiné situaci a v jiném prostoru (např. alpském) vyústění v nový způsob života ve starých sídlech. V křesťanských obcích horské Makedonie ovšem tento proces znamená opouštění staletých sídel a s tím spojený i nevyhnutelný zánik historické struktury a vzhledu tamní krajiny.[2] Pojem křesťanský jsme v souvislosti s procesem zániku horského osídlení v Makedonii uvedli záměrně. V prostředí albánských a slovanských muslimských obcí západní Makedonie (muslimové slovanského jazyka bývají v Makedonii nazýváni Torbeši) totiž k pronikání modernity do horských sídel dochází sice s podobnou intenzitou jako v obcích křesťanských, tamní společnost ji však jinak zpracovává, sídla neopouští, ale často ještě rozvíjí (a to dokonce i v těsném sousedství stejně položených a dříve podobně

1 Mnohé oblasti v Makedonii byly ovšem prakticky zcela vylidněné již na konci jugoslávského období.

2 Makedonský a vůbec balkánský příklad tohoto zániku ovšem není ojedinělý. K podobným procesům došlo, např. v důsledku kolektivizace zemědělství, již v 70. a 80. letech 20. století také v oblastech rozptýleného osídlení v moravských a slovenských Karpatech. Modernizace a ekonomický boom pak přivodil stejnou změnu i leckde v západních zemích. Opuštěné oblasti Francouzského středohoří jsou toho jednoznačným důkazem. Je mimochodem zajímavé, že autorka sama uvádí případy, kdy ti, co vesnici opustili, často přenechávají louky bez nároku na nájem těm, co v obci zůstali, ke kosení a sušení sena, „aby nezarostly". Možná spíše intuitivně tuší hodnotu své krajiny, spočívající právě v pestré mozaice lesů, luk, pastvin a terasových polí a zahrad, a i takto vlastně přispívají k jejímu udržení.

hospodařících vesnic pravoslavných). Skutečnost, že přes masový odchod lidí z vesnic do měst v posledních řekněme 40 letech žije na venkově více než 40 % makedonského obyvatelstva (ovšem především muslimského, ať již albánského či slovanského živlu, jejichž vesnice rozhodně nestagnují), je jistě zajímavá a zkoumání tohoto stavu by bezesporu do budoucna bylo více než záslužné.

Knihu rozděluje autorka do pěti kapitol, z nichž první a druhá jsou teoretické povahy. Barbora Machová v práci vychází z mimořádně obsáhlé základny sekundární literatury, a to jak z teoretických prací stanovujících trendy současného etnologického a antropologického bádání, tak z praktických syntéz a analýz zkoumajících z různých pohledů a v různě širokých souvislostech život v horských oblastech nejenom Balkánu. (Autorka tak mnohdy činí i za pomoci odpovídající literatury srovnávající moravské, slovenské i jiné prostředí). Využívá pochopitelně i díla dílčí a marginální výseče jí studované problematiky. Obdivuhodný soupis literatury v řadě jazyků jak světových, tak balkánských, tvoří na konci práce 16 hustě popsaných rukopisných stran. Dalo by se tedy říci, že B. Machová shromáždila vše relevantní, co bylo k tématu napsáno. To je svědectvím jak její vědecké poctivosti, tak také píle a neobyčejné heuristické vytrvalosti. Jejího shrnutí dosavadního bádání a metodologických postupů, které činí na více než 50 stranách úvodních kapitol práce, si velmi vážím. I z toho důvodu, že v něm autorka dokazuje, že i o vědecké literatuře a metodologii lze psát čtivě! Za ještě zásadnější pak považuji její snahu ověřovat si jednotlivé závěry a doplňovat obraz hospodaření ve zkoumané oblasti a vesnici bádáním v archivu. Byť zřejmě nepříliš dobře uspořádané a torzovité archiválie, uložené v prilepské pobočce makedonského státního archivu, neumožnily odpovědět na všechny otázky, bylo jejich využití práci jen ku prospěchu.

Co je obzvlášť přínosné, je fakt, že většinu potřebných informací ke své práci získala autorka vlastními, velmi zevrubnými, inspirativními a několik let probíhajícími terénními výzkumy. Ty v žádném případě nebyly jednoduché. Musela si nejprve získat důvěru informátorů a stát se jim „vlastní", nikoli být jen osobou zvenčí (byť ji mnozí tak až do konce jejího výzkumu brali). Díky své sociální citlivosti toto úskalí zvládla, což se předtím ve zkoumané oblasti povedlo v meziválečné době jen polskému badateli Józefu Orębskému (1905–1967). Mladá česká badatelka se postupně se stala členem zkoumaných domácností. Podařilo se jí přitom kromě zachycení „každodennosti" v obci i v rodinách shromáždit také folklórní vyprávění[3] a ce-

3 Oceňuji v této souvislosti i to, že ke všem názvům, pojmům a termínům spojených se životem v horním Poreči připojuje v závorce i makedonské ekvivalenty a že dokonce v závěru práce z těchto termínů sestavila malý česko-makedonský etnologický slovníček!

lou řadu dalších, často i velmi citlivých dokladů o životě této komunity, byť na některé projevy musela rezignovat. Ostatně celý popis jejího postupného sbližování se zkoumanou komunitou (srov. podkapitolu 2.3) je velmi poučný a návodný pro další výzkumníky. Výsledky svého výzkumu pak na základě objasněných teorií a metodologie rozebrala ve třetí, čtvrté a páté kapitole.

Ve třetí kapitole autorka vymezuje specifika regionu, v němž bádá a stanovuje regionální identitu obyvatelstva (která je, jak dokazuje, silná i u těch, kteří z regionu, resp. ze zkoumané obce odešli, a to i za hranice). Ve čtvrté kapitole zkoumá různé aspekty každodennosti života v obci, vztahy mezi obyvateli, religiozitu a náboženské i pověrečné představy a tabu, vnitrorodinné vztahy, včetně odděleného světa mužského a ženského (a mj. i mimořádně zajímavého rozvrstvení vesnice na tzv. maala, tedy jakási bratrstva) a také významné svátky, které dodnes představují vybočení z těžkého pracovního rytmu všedního dne (obvykle i neděle). V kapitole uvádí zároveň celou řadu zajímavých údajů např. o katolických Albánkách ze severních horských oblastí Albánie, v nichž existuje demografický přetlak, které pomáhají v horských oblastech Makedonie vyřešit tíživou situaci, kdy z osad odchází velká většina místních dívek za snadnějším životem do měst či do nížinných obcí a v horských obcích pak mladí muži (bezesporu i z důvodů příbuzenské provázanosti komunit) nemají možnost nalézt si manželky. Autorka si mj. všímá i toho, jak probíhá např. jazyková komunikace mezi tamními manželi a popisuje těžké přizpůsobování se albánských nevěst životu v oblasti s jiným, byť křesťanským náboženstvím a s jinou historickou a kulturní tradicí.

Překvapivé např. také je, jak velké množství neshod, osobních animozit a vzájemné nedůvěry či dokonce ignorance, a to často i v osudových chvílích (např. při požáru), se v malých horských komunitách projevuje, a jak (zřejmě z důvodu všeobecnému nedostatku peněz) se zde platí i za jinde běžné projevy sousedské výpomoci.

Pro historika jsou zajímavé i etnické stereotypy obyvatel: Především velmi pozitivní vnímání různých vlastností Albánců (a to i v případě albánských okupantů za druhé světové války) na rozdíl od odmítavého postoje k Bulharům.

V rámci líčení rozdílů v životních údělech žen a mužů autorka v kapitole názorně dokládá, že život žen je stále určován rytmem práce v hospodářství, prakticky od rána do večera, bez volných chvil, zatímco život mužů, odjíždějících za prací, popř. vydělávajících peníze v místě (zejména prací v lesích), tímto rytmem již určován není. Muži mají mnohem více volného času, neboť tím, že vydělávají hotové peníze, se necítí povinování k další práci v hospodářství a striktně oddělují pra-

covní dobu od doby nepracovní, zatímco pro ženy, které nejsou zaměstnány a pracují pouze v samozásobitelské domácnosti, takovéto vydělení neexistuje. B. Machová tak zachycuje důležitou proměnu pracovního rytmu mužů, jimž ovšem i tak zůstávají všechny výsady zakořeněné tradicí rurální patriarchální společnosti.

V páté kapitole pak česká etnoložka popisuje a analyzuje hospodaření v obci a ekonomické strategie různě situovaných a početných domácností. Mimořádně zde oceňuji podkapitolu, v níž badatelka rozebírá specifika minulosti a současnosti hospodářského vývoje v Makedonii a potažmo v celé široké oblasti středozápadního Balkánu, která v takto širokých souvislostech ještě nebyla v našem prostředí popsána. Díky vyprávění pamětníků a archivnímu výzkumu a s použitím literatury mohla totiž v práci srovnat a analyzovat i hospodaření v dobách poměrně vzdálených, dokonce až z posledních desetiletí osmanské říše. Autorka se však věnuje zejména období meziválečnému a dobám socialistické Jugoslávie. Z popisu poválečného stavu, vnitřní jugoslávské kolonizace a agrární reformy, která vedla kroky mnohých obyvatel makedonských horských oblastí do úrodné Vojvodiny, kde osadili grunty po vyhnaných Němcích a obohatili tak etnickou mapu tohoto již tak národnostně pestrého území o makedonský prvek, a z přiblížení neúspěšné jugoslávské kolektivizace, se pak autorka dostala až k vylíčení přelomových momentů v životě horských obcí Poreče. K nim došlo zejména koncem 60. a v 70. letech 20. století, kdy byla obec i celá oblast poprvé vystavena nárazům modernity, projevující se především postupným rozpadem tradiční velkorodiny, úpadkem chovu ovcí v důsledku vzniku možností placeného zaměstnání, zánikem pěstování obilí na horských políčkách a tím i chovu potřebných tažných volů[4] a v neposlední řadě také další vlnou odchodů za lepšími životními podmínkami do města či dokonce do zahraničí. Na rozdíl od poválečných odchodů do Vojvodiny, jež nazývá migrací zemědělskou, v práci píše o pozdějších odchodech jako o migraci průmyslové. Všímá si přitom i života migrantů v makedonských městech či předměstích a dochází k zajímavému závěru, že ani ve městě či v bohatých obcích v nížinách se usedlíci z horských oblastí Poreče vedle placené práce v průmyslových podnicích nevzdali svých generacemi zděděných zemědělských zvyklostí, a často (pochopitelně i z nezbytí) pokračovali a pokračují alespoň na zahradách při domech v pěstování některých zemědělských plodin, tedy v alespoň částečném samozásobitelství. Autorka

4 Pro orbu v těchto podmínkách, jako ostatně všude v horských oblastech, byl vůl daleko spolehlivější, klidnější a především silnější pomocník než kůň. Sám jsem ještě v některých oblastech Balkánu, ale i Slovenska, viděl voly při práci na polích naposledy v 80. letech. Pokud někde v současnosti jejich chov přežívá, pak již výhradně pro těžkou práci v lese.

poukazuje také na skutečnost, že finanční výpomoc gastarbeiterů posílaná rodinným příslušníkům, kteří zůstali v horách, je v některých případech dodnes důležitou součástí domácího rozpočtu.

Celý popis a analýzu změn v životě horské obce (obcí) v Poreči pak Barbora Machová uzavírá sondami do každodennosti různých skupin obyvatelstva a analýzou jejich postupně se měnících ekonomických strategií. V této souvislosti uvádí autorka např. jeden zajímavý a dříve se nevyskytující fenomén, který dnes však představuje pro mnohé v obci trvale žijící rodiny či jednotlivce (ale také pro příbuzné z města a nížin, kteří jezdí do obce v podstatě „na letní byt") důležitou součást rodinné ekonomiky, totiž velmi rozšířené sbírání hub a léčivých bylin.

O monografii B. Machové lze pochvalně psát v mnoha ohledech. Je napsána neobyčejně pečlivě, ať se jedná o bezchybné citování či naprostou absenci překlepů nebo jazykových chyb, nebo o velice čtivý a kultivovaný jazyk. Práce je metodologicky dokonale ukotvena a autorka k ní přistoupila, jak ostatně vyplývá již z výše řečeného, po velmi důkladné teoretické přípravě. Domnívám se, že ta část monografie, jež je výsledkem jejího vlastního výzkumu (tedy kapitoly 3, 4 a 5), zejména pak pasáže, v níž pojednává o nových ekonomických strategiích obyvatel Poreče a vesnice Bitova, především pak po pádu komunismu v Jugoslávii, resp. v Makedonii, by se do budoucna měly stát antologickou a hojně citovanou součástí etnologické i šířeji antropologické literatury. Barbora Machová napsala práci, jež se bezesporu stane nepominutelnou nejen u nás, ale – bude-li alespoň z části zpřístupněna v některém z balkánských jazyků či v angličtině – dokonce i v evropské balkanistice.

Václav Štěpánek

Pavel KLADIWA – Dan GAWRECKI – Petr KADLEC – Andrea POKLUDOVÁ – Petr POPELKA, ***Národnostní statistika v českých zemích 1880–1930: mechanismy, problémy a důsledky národnostní klasifikace*, I.–II. díl,** [Ostrava] – Praha, Ostravská univerzita – Nakladatelství Lidové noviny 2016, 307 s., 440 s., ISBN 978-80-7422-549-9.

Publikace se na základě archivních výzkumů a studia dobové publicistiky zabývá průběhem sčítání lidu v českých zemích v letech 1880–1930. Autorský kolektiv pěti historiků z Filozofické fakulty Ostravské univerzity sledoval výsledky sčítání

obyvatelstva z hlediska statistických proměn národnostního složení českých zemí. Ostravští badatelé vycházeli ze značně obsáhlé heuristické základny, již lze málo co vytknout. Excerpovali totiž jak fondy centrálních vídeňských a pražských institucí, tak zemských úřadů, okresních hejtmanství, obecních samospráv, nejvyšších soudních instancí i zbytky archívů obranných spolků. Přesvědčivě zdůvodnili výběr archivního materiálu na nižší správní úrovni. Vedle toho analyzovali reprezentativní část periodického tisku a odborné literatury.

Z teoretického hlediska se autoři hodlali zaměřit na problémy související s národní příslušností obyvatelstva. Chtěli si proto všímat přístupu státních orgánů k metodice sčítání, vztahu obyvatel ke sčítání a rovněž úlohy soukromých subjektů, především politických stran a spolků. Jako červená niť se celou knihou vine problém národní klasifikace – tzn. pouze zdánlivě triviální otázka: kdo byl v českých zemích Čech, Polák či Němec? A problém, kdo by měl tuto otázku zodpovídat. Zda sčítaný, sčítací komisař či úřední místa? A také, zda bylo možné změnit tuto klasifikaci a za jakých podmínek se tak dělo.

Autoři vycházeli z prací, které se zabývají národnostní otázkou a především pak koncepty národní identity. V teoretickém úvodu knihy předeslali svůj odstup vůči stávající české historiografii, kterou považují vesměs za příliš etnocentrickou, poněvadž prý do středu svého narativu obvykle klade historii národního hnutí. Tento přístup pokládají autoři za chybný, neboť čeští historikové tak „nepíší dějiny Čech (natož pak Moravy a Rakouského Slezska) a vlastně ani dějiny českého etnika/národa, nýbrž jen dějiny uvědomělých příslušníků českého národa (tj. především národních aktivistů) a jejich pohledu na svět."[1] Autoři současně upozornili na nezbytnost diferencovanějšího pohledu na dějiny českých zemí, který by více reflektoval nerovnoměrnosti a odlišnosti vývoje na celém zkoumaném území. Autoři se netajili svou inspirací „novou ‚historickou školou' v USA", tj. historiky zabývajícími se problémem nacionální indiferentnosti mj. v českých zemích. K pracím amerických historiků (Gary B. Cohen, Jeremy King, Tara Zahra) přiřadili i některé studie souznějících německých a rakouských badatelů (Robert Luft, Hans Lemberg, Peter Urbanitsch).

Při zhodnocení současné teoretické diskuse o národnostní otázce dospěli autoři publikace k přesvědčení, že „národní ideologie [ne]integrovala celé české země napříč regiony i sociálními skupinami." Na rozdíl od většiny současných prací

1 Pavel KLADIWA – Dan GAWRECKI – Petr KADLEC – Andrea POKLUDOVÁ – Petr POPELKA, *Národnostní statistika v českých zemích 1880–1930: mechanismy, problémy a důsledky národnostní klasifikace*, I. díl, [Ostrava] – Praha 2016, s. 19.

o národnostní otázce si uvědomovali existenci nemalého segmentu obyvatelstva, který se nepotřeboval identifikovat s nějakým národem. Položili si provokativní otázku: „Není potřebná sociálněhistorická analýza percepce národní ideologie v období před vznikem ČSR nahrazována prvorepublikovým narativem, jehož základním cílem je ospravedlnit rozpad monarchie a vznik tzv. národního státu?“[2] Do kontrastu k této účelové národně motivované argumentaci dali model chování označovaný jako národnostní lhostejnost, který shledali pro pozdně imperiální Rakousko za nosný. Odmítli koncept „vládnoucích“ a „nevládnoucích“ národů jako teoretický konstrukt neberoucí ohled na pestrost sociálního složení jednotlivých národů. Naopak za inspirující označili autoři analýzu chování na jazykové hranici od Pietera Judsona operující s fenomény bilingvismu, dále pak koncepci slabé a silné identity převzatou ze sociálních věd (Rogers Brubaker, Frederick Cooper). Za přínosnou pro historickou analýzu považovali autoři pojmy zpřesňující hloubku identity: 1) sociální identifikace, 2) externí identifikace, popř. kategorizace jedinců, 3) sebechápání (*self-understanding*).

Metodologicky autoři hodlali shromáždit, analyzovat a komparovat pozice a postoje sčítaných osob, státních orgánů všech úrovní, obecních samospráv, nacionálních organizací a politických stran. Zdůraznili, že sčítání lidu se od počátku stala politickým aktem s výraznými konsekvencemi, což národní aktivisty a politiky přimělo soustředit se na příslušnou agitaci před sčítáním.

Při analýze popisovaných jevů se snažili oddělit české národní aktivisty (nacionalisty), přesvědčené příslušníky národního společenství (Čechy) a příslušníky jazykového (etnického) společenství, tj. jedince mluvící českým jazykem. Důležitým předpokladem dalšího výkladu bylo objasnění terminologického rámce sčítání. Autoři se proto zabývali institucionálním zakotvením národnosti v předlitavské legislativě. Jazyk nebyl sice v Předlitavsku výslovně ztotožňován s národností, ale zároveň vytvářel podmínky pro uplatnění národnostních práv. Postupně se začala uplatňovat národnostní práva ve školství, v správních grémiích a při volbách. Protože však rakouské zákonodárství neznalo pojem národnosti, bylo nutné její chápání vytvářet soudními rozhodnutími Správního soudního dvora.

Autoři sice do svého bádání zahrnuli celé území českých zemí, ale soustředili se především na smíšené okresy a velká města (Praha, Liberec, Brno, Olomouc, Jihlava ad.). Typické konfliktní případy, které se odehrávaly na pozadí národnostních sporů, mají největší výpovědní hodnotu. Cílem bylo přiblížit vzorové problémy související s otázkou národních identit, ale také obecně přispět k verifikaci tvr-

2 Ibidem, s. 20.

zení vycházejících ze statistických údajů sčítání. Komplikovaným národnostním poměrům Rakouského Slezska, zvláště pak Těšínska, navíc autoři věnovali soustředěnější pohled.

Zpracovatelé knihy zdůraznili podstatnou změnu právního ukotvení předlitavských nacionálních poměrů způsobenou moravským vyrovnáním, kdy podle Geralda Stourzhe nastala na Moravě nezbytnost povinné etnické klasifikace osob. Ve sporných případech rakouské soudy uznávaly sebedeklarační princip, ovšem za situace rozporů v sebedeklaraci jednotlivců soudy přistupovaly k verifikaci těchto výpovědí. Před první světovou válkou uznal Říšský soud v těchto nejasných případech potřebu zavedení úředního šetření o národnostních poměrech. V této praxi pokračoval československý stát po roce 1918.

Ostravští historikové se netají kritičností k československé praxi provádění sčítání obyvatelstva. Publikace však nesklouzává k jednostrannému odsudku národnostní praxe v Československu, ale přehledně nastiňuje pozadí evropských sčítání obyvatelstva. Příslušná subkapitola je zaměřena na sčítané jevy (národnost, obcovací jazyk, mateřský jazyk, jazyk myšlení, jazyk kultury apod.) i na možnost přihlášení se k více než jednomu jazyku. Zvláště pozorně autoři sledovali německá sčítání v Horním Slezsku a naopak polská sčítání německého obyvatelstva na svém území. Všímali si techniky sčítání a jejího odrazu v dosažených výsledcích. Pouze všeobecnou zmínku věnovali polským sčítáním ve východních oblastech státu proslulým různými machinacemi. Nevěrohodnost sčítání nebrali pouze jako východoevropský fenomén, ale upozornili i na francouzskou politiku národnostní klasifikace v Alsasku-Lotrinsku. Z výsledků sčítání autoři vyvodili, že státní organizátoři sčítání při nich obvykle sledovali nějakou tendenci. Disproporce ve zjištěných číslech byly dle jejich úsudku markantnější v Polsku či Německu než v meziválečném Československu.

Tímto srovnáním však autoři předběhli jednotlivé kapitoly analyticky věnované sčítáním od roku 1880. Předlitavské vlády při nich vycházely z konceptu „zaznamenávání objektivní jazykové struktury". Tomu však neodpovídala dle jejich mínění zásada, podle níž si sčítaní měli vybrat jeden ze standardizovaných psaných jazyků. Navíc národní aktivisté sčítání hned od roku 1880 pojímali jako zjištění počtu příslušníků národa. Chápání obcovacího jazyka sčítaných osob se lišilo v německém a českém pojetí. Podle prvního šlo především o jazyk používaný v místě k uplatnění při práci, naproti tomu česká koncepce upřednostňovala jazyk, kterým dotyčný nejraději mluví. Německé pojetí převládlo při sčítáních v letech 1880, 1890 a 1900. Rakouské ministerstvo vnitra se sice interně přiklonilo k českému po-

jetí již roku 1900, ale při samotných sčítáních se toto chápání obcovací řeči výrazněji uplatnilo až v roce 1910. Provedení sčítacích aktů bylo svěřováno místním samosprávám, které byly mnohdy výrazně znacionalizovány a měly hlavní podíl na výběru sčítacích komisařů. Nezřídka obecní samosprávy měnily i vyjádření sčítaných osob z řad místní menšiny.

Autoři v publikaci registrují a vyhodnocují přípravy aktivistů na sčítání, jejich propagandu a reakci úřadů usilující o dodržení patřičného průběhu sčítacího aktu. Pochopitelně k nejzajímavějším patří sporné případy, u nichž byl zahájen reklamační proces. Jednalo se zejména o problematické vztahy: jinonárodní zaměstnavatelé a zaměstnanci, popř. majitelé domů a nájemníci, dále pak snahy národních spolků o náhled do sčítacích archů, prováděné opravy. Na základě regionálních archivních materiálů autoři např. revidují názor Emila Brixe o nekonfliktnosti sčítání z roku 1910 na Moravě.

Zvláštní pozornost věnoval autorský kolektiv Těšínsku, neboť zde se stýkaly tři národnosti a národní a jazykové poměry tu byly nejsložitější. I u ostatních kapitol se dá vytušit autorský podíl, ale zde byla role Dana Gawreckého nezastupitelná. Kapitola je uvedena obsáhlejším historicko-národnostně-jazykovým exkurzem. Tento úvod byl nezbytný, protože jinak by nebylo možné vysvětlit statistický přerod zcela českých obcí v polské a naopak během deseti let mezi dvěma cenzy. Gawrecki přičítá velký vliv sčítacím komisařům, kteří mnohokrát korigovali údaj uváděného jazyka. Autoři popisují podstatné rozdíly v případě sčítání popisnými archy a oznamovacími lístky. První postup volily úřady kvůli pochybnostem ze správného vyplnění příslušných rubrik. Skýtalo to možnost verifikace údajů sčítaných osob přímo na místě, ale zároveň i příležitost k machinacím. Autoři proto právem upozorňují na klíčovou roli sčítacích komisařů a zabývali se i jejich výběrem.

Vedle Těšínska se autoři zaměřili i na případovou studii věnovanou Liberci. Upozornili na to, že předlitavské orgány usilující o zachování veřejného klidu obecně musely přemáhat nacionalistickou agitaci a v tomto konkrétním případě se roku 1891 vyrovnat i s konfrontačním stylem liberecké radnice, vůči němuž nakonec musela zasáhnout Taaffeho vláda. Jedna z podkapitol v knize je věnována i sčítáním mimo české země, a to především ve Vídni, kde výsledky sčítání obyvatel s českou obcovací řečí neodpovídaly teritoriálnímu a etnickému původu velké části Vídeňanů. Zatímco si však statistik Heinrich Rauchberg pochvaloval úspěšnou asimilaci obyvatelstva příchozího do Vídně, Karel Kramář v parlamentu z opačného stanoviska kritizoval průběh sčítání lidu ve Vídni roku 1911. Autoři se pečlivě věnovali

všem důležitým reflexím sčítání v Rakousku jak v denním tisku, tak ve vědeckých studiích a publicistické literatuře. Nejvíce badatelské pozornosti si zasloužilo několik prací právě Heinricha Rauchberga, ale autoři registrovali i další dobové podnětné práce z české, německé a polské strany.

Druhý díl publikace se zabývá především sčítáními lidu v Československu v letech 1921 a 1930, v nichž byla kategorie obcovací řeči nahrazena národností, neboť předchozí způsob sčítání ve svých důsledcích podhodnocoval váhu českého národa. Podle zjištění autorského kolektivu tato změna sčítací kategorie nepomohla k nezkreslenému obrazu národnostní reality meziválečného Československa. Hlavní příčina spočívala v chápání nového státu jako národního. Definice národnostní příslušnosti byla podle názoru autorů záměrně pružná.[3] České nacionální stanovisko, v jehož podloží byl pocit nutnosti napravení předchozích křivd, totiž vedlo ke zkreslování národnostních poměrů opačným směrem. Pojem „Čecha" byl chápán velice široce, a to i u jedinců, kteří česky pořádně neznali a měli pouze české předky, kvůli nimž mohli být pojímáni jako germanizovaní, což mělo být „napraveno". Československými institucemi nebyla akceptována možnost dobrovolné národní asimilace Čechů v německém (polském) prostředí. Z tohoto přístupu v meziválečném období vyplývala zásada upírající jedincům subjektivní rozhodnutí o své národní příslušnosti, a proto bylo možné zahájit objektivní šetření o národní příslušnosti. Ať už na místě, či v průběhu reklamačního řízení. Československé úřady měly zákonnou možnost provést přidělení národnosti na základě vnějších znaků, byť by to bylo v rozporu s osobní deklarací dotyčného. Z toho pak vyplývaly i důsledky např. pro školní docházku dětí. Československé úřady se cítily povinny zabránit odnárodňování českých dětí v německých školách. Tím se československé stanovisko diametrálně odlišovalo od předchozího rakouského přístupu, podle nějž byla kulturní asimilace k německé řeči možná a z hlediska rakouského státu i vítaná. Autoři se domnívají, že předlitavská sčítací praxe odrážela přirozenou asimilaci i jednorázovou v době sčítání, jež mohla vyplývat z národní lhostejnosti a přizpůsobení okolí, z otevřeného nátlaku výše postavených osob či jako podvod při sčítání provedený bez vědomí sčítané osoby.

Sčítání přímo národnosti mělo v Československu dopad na školskou legislativní praxi. Vedeny snahou zabránit germanizaci českého obyvatelstva československé soudy často zasahovaly v školských otázkách ve prospěch českých škol i v přípa-

3 „Národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž hlavním vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk. Židé mohou přiznati národnost židovskou."

dě smíšených rodin, kdy český otec souhlasil s tím, aby jeho dítě chodilo do škol německých. Praxe národní klasifikace školních dětí probíhala až do roku 1928 na Hlučínsku, ačkoliv zde neměla oporu v zákoně a až po osmi letech byla zrušena Nejvyšším správním soudem. Z mnoha citovaných dokladů vyplynula skutečnost, že v Československu trvala praxe vědomého omezování školství národních menšin v případech, kdy k tomu byla příležitost.

Na mnoha průkazných materiálech autoři dokládají národnostně stranický přístup československé legislativy a úřadů ke sčítaným národnostem. V Československu byly sčítací orgány ustanovovány státními orgány, a tak obecní samosprávy ztratily svůj předchozí vliv na podobu sčítání. V smíšených oblastech byly ve výrazné většině upřednostňovány osoby české národnosti při určování sčítacích komisařů. V těchto oblastech se také častěji sahalo k metodě sčítacích archů oproti samosčítání. Při sčítání z roku 1930 se ustoupilo od stanovení národnosti výlučně na základě mateřské řeči. To umožňovalo přiřadit k české národnosti osoby, které vykazovaly jakékoliv stopy české etnicity. Šlo o zřetelný dvojí přístup, neboť u osob s německou etnicitou se tak nepostupovalo. Cílem bylo navýšit počet českého obyvatelstva a snížit počty národních menšin.

Zvláštní kapitola byla věnována národnostní identifikaci židů. V Československu se na základě úřední definice národnosti mohli přihlásit ke své národnosti, a tím byl snížen počet Němců, k nimž by se většina židů přihlásila. Podobně účelově bylo postupováno při sčítání na Těšínsku a Hlučínsku. Na Těšínsku byly zcela nesystémově povoleny tři kategorie tzv. Šlonzáků s přídomky Čechoslovák, Polák, Němec, roku 1930 i čtvrtá Šlonzák bez atributu. Došlo tak ke snížení počtů obyvatel polské národnosti. Dalším prostředkem k stejnému cíli bylo odepření udělení československého občanství Polákům z politických a národnostních důvodů. Srovnání sčítání z let 1910 a 1921 ukazuje znatelný růst obyvatel české národnosti na Těšínsku, úbytek Poláků i Němců.[4] Podobně na Hlučínsku mělo sčítání prokázat oprávněnost připojení tohoto území k Československu, přestože obyvatelstvo Hlučínska bylo k nové vlasti „naladěno chladně až nepřátelsky". Stát při sčítání zavedl institut úřední verifikace udané národnosti, drtivá většina sčítacích komisařů byli Češi, sčítalo se výlučně popisnými archy. Výsledky sčítání vykázaly přes čtyři čtvrtiny českého obyvatelstva, avšak při parlamentních volbách roku 1925 české strany obdržely pouze přes čtvrtinu hlasů.

4 „Národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž hlavním vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk. Židé mohou přiznati národnost židovskou."

Nejenom poslední údaj připomíná nutnost hledání alternativních údajů k oficiálním statistikám. Právě výsledky voleb patří k nejprůkaznějším. Vedle toho se autoři systematicky zabývali i soukromými sčítáními lidu, které v Předlitavsku organizovaly obranné spolky všech tří národů v českých zemích. Československá legislativa však tyto alternativní sčítací pokusy zakázala. Obranné spolky patřily logicky k nejaktivnějším nacionálním organizacím konajícím před, během i po sčítání lidu, neboť se zaměřovaly na působení na národní hranici, jež při sčítáních patřilo z nacionálního hlediska k nejožehavějším. Autoři ukázali, že české obranné organizace se staly partnerem československých státních úřadů. Zvláštní kapitola je věnována i Hermannu Brassovi jakožto reprezentantu nacionálně aktivního zaměstnavatele ovlivňujícího výsledky sčítání obyvatelstva v rakouském období i vědecké reflexi změn ve výsledcích sčítání lidu v historiografii. Publikace je doplněna cennými přehledy vystoupení, interpelací a poslaneckých návrhů týkajících se národnostní otázky v českých zemích na půdě poslanecké sněmovny říšské rady, českého, moravského a zemského sněmu a v československém Národním shromáždění.

Autoři vyzdvihli odlišný přístup rakouských a československých úřadů k nacionálnímu principu vycházející ze skutečnosti, že habsburská monarchie byla „supranacionální říší s kulturní, sociální a ekonomickou převahou německojazyčných elit" a naproti tomu Československá republika národním státem československého národa. Výsledkem jejich studia bylo zjištění, že rakouské státní úřady nebyly rozhodně nestranné, ale ve srovnání s pozdějším přístupem československých úřadů byly systémově objektivnější v posuzování sporných případů. Hlavní přínos publikace však spočívá v tom, že nabízí heuristicky nanejvýš heuristicky fundovanou alternativu k řešení dané problematiky k hlavnímu proudu české historiografie zabývajícímu se národnostními otázkami v českých zemích. Na druhé straně by bylo chybou jenom na základě studia národnostně konfliktních oblastí absolutizovat celkový pohled na národní otázku v českých zemích směrem k národnostní lhostejnosti. Nicméně by bylo vhodné tyto poznatky zahrnout do celkového zkoumání národních identit i v národnostně „nesporných" oblastech. V každém případě recenzovaná publikace patří k velice pečlivě připraveným pracím a zároveň k nejinspirativnějším dílům poslední doby zabývajících se zkoumaným půlstoletím.

Pavel Cibulka

Nadežda JURČIŠINOVÁ,
***Česko-slovenské porady v Luhačoviciach (1908–1913)*,**
Bratislava, Ústav politických vied SAV – VEDA 2015, 230 s.,
ISBN 978-80-224-1487-6.

Prešovská historička Nadežda Jurčišinová sa už dlhodobo venuje česko-slovenským vzťahom pred prvou svetovou vojnou. Dokazujú to nielen jej štúdie z danej problematiky, ale napr. aj predchádzajúca monografia *Československá jednota a Slováci. Kultúrno-spoločenské aktivity spolku* (2010), v ktorej sa zaoberala vznikom a dejinami Československej jednoty (1896) – slovakofilsky orientovaného spolku podporujúceho politickú, hospodársku a kultúrnu spoluprácu Čechov a Slovákov. Vo svojej novej monografii *Česko-slovenské porady v Luhačoviciach (1908–1913)* sa zamerala na vrcholnú, niekoľkoročnú fázu v predvojnovej histórii tohto združenia, z ktorého vzišiel návrh na organizovanie pravidelných česko-slovenských schôdzok v Luhačoviciach, v kúpeľnom meste na moravsko-slovenskom pomedzí, ktoré sa malo stať symbolom novodobej vzájomnosti oboch národov. Ide už síce o výskumne zdokumentovanú tému, ku ktorej existuje niekoľko titulov staršej memoárovej (napr. J. Vochala, J. Rotnágl, V. Vokurka), ale aj novšej českej i slovenskej odbornej literatúry (napr. J. Rychlík, M. Stehlík, D. Pelčáková, Z. Urban, D. Kováč, R. Holec atď.), no autorka podnikla nový rozsiahly pramenný výskum v českých a slovenských archívoch a preštudovala množstvo historických materiálov, dobovej tlače, spolkových zápisov, úradných záznamov atď. Výsledkom preto nie je zásadná reinterpretácia alebo odhalenie nových skutočností v aktivitách luhačovických porád, ale ide najmä o komplexnejšie zachytenie a analýzu prípravy, priebehu a vlastného obsahu schôdzok a hlbšie pochopenie ich významu z pohľadu rozvoja českého národného života a slovenských emancipačných snáh. Tie v tomto období zastupoval v Čechách aj slovenský študentský spolok Detvan.

Osem kapitol s *Úvodom* a *Záverom* prináša ucelenú rekapituláciu historického pohľadu na aktivity Československej jednoty, ktorá bola hlavným organizátorom luhačovických porád. Koncepcia tohto spolku sa zmenila najmä v roku 1908, a to s nástupom pragmatického ekonóma Josefa Rotnágla, ktorý vystriedal univerzitného lingvistu a slavistu Františka Pastrnka. Jurčišinová vyzdvihla výhodnú geografickú polohu slobodomyseľnej atmosféry kúpeľného centra Moravy – Luhačovíc – a spolu s tým aj význam schôdzok slovenských a českých intelektuálov, politikov, právnikov, ekonómov, spisovateľov a publicistov, ktorých spájala myšlienka

obojstrannej vzájomnosti a pri svojich rokovaniach anticipovali spoločnú platformu pre možné neskoršie štátotvorné spojenie oboch národov.

Autorka charakterizuje dôverný aspekt týchto porád v ich prvej fáze v rokoch 1908–1910, keď rokovania neboli sprevádzané manifestačnými akciami alebo otvorenou politickou agitáciou, ale mali kuloárny charakter s výberom pozvaných osôb, čo odrážalo prejednávanie konkrétnych politických a hospodárskych otázok spolupráce. Nasledujúce roky 1911–1913 sú podľa autorky príznačné zvýšeným záujmom širšej českej verejnosti, ktorý bol vyvolaný tým, že ťažisko sa kládlo na riešenie praktických problémov, ako boli napr. osvetová činnosť, zakladanie podnikov na území Slovenska, pomoc slovenskej učňovskej mládeži, sprostredkovanie práce slovenským robotníkom v českých krajinách a pod. Popri vzniku literárneho odboru v roku 1911 sa zásadným momentom stalo najmä založenie národohospodárskeho odboru, ktorý mal presviedčať predstaviteľov českého kapitálu o výhodách investovania na Slovensku, a tým zvýšiť záujem českej verejnosti o Slovensko. Mohli by sme povedať, že stúpenci českej finančnej buržoázie, najmä okruh okolo Živnobanky (J. Preiss, R. Pilát atď.), sa na Slovensko dívali ako na geograficky blízky región výhodný pre vývoz kapitálu a pre využitie dostupných surovinových zdrojov. Slovensko (ako súčasť Uhorska) znamenalo aj „vstupnú bránu" pre plánovaný vývoz českého kapitálu na Balkán.

Za najprínosnejšie časti monografie môžeme považovať napr. analýzu oficiálneho postoja uhorskej vlády k luhačovickým poradám, a to z hľadiska postoja slovenskej politickej reprezentácie, ktorá bola rozdelená svojou ideovou orientáciou (hlasisti x martinské krídlo), názormi na možné spojenie Čechov a Slovákov či na zachovanie národnej svojbytnosti a vyriešenie jazykovej otázky (kapitola *Luhačovické podujatia a uhorská vláda*). V tomto prípade by bolo možné v ďalšom výskume viac využiť aj maďarské archívy mimo slovenského územia, napr. úradné záznamy, ktoré neboli delimitované po roku 1918 na Slovensko a zostali uložené v Budapešti. V monografii musíme vyzdvihnúť najmä rozsiahle štúdium dobovej dennej i časopiseckej tlače, ale z českej strany by sa problematika dala doplniť aj väčším zhodnotením slovenských rubrík alebo slovenskej tematiky v českých časopisoch *Naše doba*, *Rozhledy*, *Květy*, *Lumír*, *Zlatá Praha* atď., ktoré informovali o činnosti spolku Detvan, Československej jednoty, o luhačovických poradách a pod. Pre danú tému by mohol byť prínosným aj pohľad na *Národní listy*, ktoré v rámci slovakofilských snáh dávali väčší dôraz na príklady kultúrnej spolupráce ako na vízie politickej budúcnosti. Zaujímavou zostáva aj zatiaľ nedoriešená otázka bližšieho vysvetlenia neparticipovania niektorých významných českých politikov alebo umelcov, zúčast-

ňujúcich sa týchto luhačovických porád, a to najmä tých, ktorí sa otvorene (aj kriticky) hlásili k myšlienke česko-slovenskej spolupráce (zúčastňovali sa napr. dobových ankiet, publikačných projektov a pod.), ale neboli explicitne v dobovom kontexte stúpencami politického zjednotenia Čechov a Slovákov. Literárny historik by zároveň viac akcentoval dôležitosť daných porád z hľadiska slovenských kultúrnych dejín a ich osobností.

Nový pohľad, podľa mňa, by možno mohla v budúcnosti priniesť aj analýza písomných, „neliterárnych" fondov pozostalostí niektorých českých spisovateľov, ako napr. A. Jiráska, A. Heyduka, F. Táborského atď., čím sa doteraz nezaoberala ani oblasť literárneho dejepisu, ani politickej histórie. Spracovanie danej archívnej i publicistickej problematiky by mohlo vniesť do problematiky možno aj doteraz neznáme informácie a hodnotenie. Samostatnú a zatiaľ podrobnejšie nespracovanú oblasť, ktorá si v budúcnosti ešte vyžiada z českej strany rozšírenejšiu interpretáciu, tvorí zachytenie vzťahu T. G. Masaryka k luhačovickým schôdzkam. Ten sa ich nezúčastňoval, ale bol v pravidelnom kontakte s českými finančnými kruhmi a ako poslanec im radil, ako postupovať v kultúrnych a hospodárskych stykoch so Slovenskom. Je všeobecne známe, že Masaryk svojím politickým pragmatizmom výrazne ovplyvnil aj sociálno-kultúrny program hlasistov, ktorí predstavovali jadro účastníkov luhačovických porád zo slovenskej strany. Určitá výnimočnosť a názorová „vyváženosť" Masarykovej pozície tak vyplývala zo skutočnosti, že tu existovali jeho osobné a pracovné kontakty nielen s českou, ale aj so slovenskou stranou.

Recenziu môžeme uzatvoriť zhodnotením, že Jurčišinová zachytila v komplexnej podobe význam, priebeh a ústrednú tému luhačovických porád v československých dejinách, a to nielen z pohľadu vzájomných vzťahov, ale najmä z perspektívy pochopenia komplikovaného procesu formovania slovenskej politickej reprezentácie. Tá si postupne vytvárala vlastný reálny program a zúčastňovala sa porád s nádejou na silnejšie hospodárske, politické a kultúrne zbližovanie s českým prostredím, a to aj napriek tomu, že sa ich nezúčastňovali výrazní predstavitelia českej oficiálnej politiky. Luhačovické schôdzky síce mali menší praktický dosah jednotlivých aktivít, ale predstavovali cestu od individuálnych kontaktov k systematickej a uvedomelej spolupráci oboch národov, ktorá predznamenávala spoločný vývin po roku 1918.

Anna Zelenková

ZPRÁVY

Marijan ŠABIĆ,
Hrvatsko-češke književne veze XIX. i početak XX. stoljeća,
Zagreb, Hrvatsko filološko društvo 2013, 259 [5] s., ISBN 978-953-296-065-5.

Chorvatský bohemista a komparatista Marijan Šabić, působící ve Slavonském Brodu, je zaměstnán v tamější pobočce Chorvatského historického ústavu. Po vydání monografie *Iz zlatnog Praga. Češka književnost i kultura u hrvatskoj književnoj periodici 1835.–1903* (Zagreb 2008), v níž se věnoval problematice české literatury na stránkách chorvatského periodického tisku v 19. století (srov. referát o této knize v SlPř 99, 2013, s. 161–162), publikoval další tematicky podobnou odbornou knihu, jejíž titul v českém překladu zní *Chorvatsko-české literární vztahy 19. a počátku 20. století*. Autor v ní dále rozvíjí a prohlubuje své dosavadní badatelské směřování k chorvatsko-české kontaktologii v oblasti kultury a literární recepce.

Silnou stránkou Šabićových studií je důraz na heuristiku. Zabývá se vesměs náměty, osobnostmi a texty (po)zapomenutými, málo známými a (literárně)historickou bohemistikou i kroatistikou často neprávem opomíjenými. Výjimkou není ani nová publikace, do níž badatel zařadil své stati vyšlé v chorvatských vědeckých časopisech v rozmezí let 2000–2011, v prvé řadě texty materiálově-analytického rázu.

Jednotlivé studie jsou řazeny podle chronologické návaznosti pojednávaných témat: Chorvatské (a rovněž srbské) překlady *Královédvorského a Zelenohorského rukopisu* a chorvatské diskuse o této pseudostaročeské mystifikaci z počátku 19. století, jejichž hlavním aktérem v Chorvatsku byl Ignjat Alozije Brlić (1795–1855), komentuje úvodní studie *Ignjat Alozije Brlić i Rukopisy Královédvorský a Zelenohorský* (s. 9–27). Součástí této studie je i edice několika dopisů vyměněných mezi Brlićovým synem Andrijem Torkvatem Brlićem (1826–1868) a „vydavatelem" *Rukopisů* Václavem Hankou.

Rozbor kulturně-literárních kroatik na stránkách významného beletristického časopisu *Lumír* v letech 1851–1862, který je proveden ve studii *Hrvatska književnost i kultura u Mikovčevu „Lumíru" 1851.–1862.* (s. 29–53), se svou koncepcí hlásí k autorově již zmiňované monografii *Iz zlatnog Praga...*, ovšem tentokrát v obrácené perspektivě (česká recepce chorvatské literatury), jež bývá spíše doménou českých vědců, např. Otakara Vaška, Julia Dolanského, Milady Černé, Miroslava Kvapila nebo Dušana Karpatského. Co se týče nerozluštěných iniciál M. F. (s 42) v této studii, domnívám se, že patří českému důstojníkovi, překladateli a publicistovi Morici Fialkovi (1809–1869).

Stať *Pisma Franje Račkog u Prag – bohemističke i slovakističke dopune* (s. 55–88)

doplňuje edici Ivana Pederina *Pisma Franje Račkoga u Prag: pisma Franje Račkoga Františeku Palackom, Josefu Jirečeku i Aloisu Vojtěchu Šemberi*, která byla publikována v časopise *Croatica et Slavica Iadertina* 4, 2008. Šabić tuto studii rozšířil o několik nově nalezených položek, které odrážejí kontakty otce moderní chorvatské historiografie Franja Račkého (1828–1894) s pražskými vlasteneckými kruhy – Pavlem Josefem Šafaříkem, Emanuelem Purkyněm a Martinem Hattalou. Badatel rovněž opravil některé Pederinovy nepřesnosti, zejména určením nezjištěných osob (Šafaříka, Hattaly) nebo chybně identifikovaných adresátů (dopisy domněle zaslané Josefu Jirečkovi ve skutečnosti patřily Jiřímu Polívkovi).

Dva následné texty jsou věnovány literárnímu kruhu májovců: na spolupráci česky píšícího a v 50. letech 19. století v Praze působícího Chorvata Špuna-Strižiće s almanachem *Máj* je upozorněno ve studii *Napoleon Špun-Strižić u krugu oko almanaha „Máj"* (s. 89–110); na Nerudovy chorvatské cestopisy se soustřeďuje interpretační črta *O Nerudinim putopisnim razgledni-cama iz hrvatskih krajeva* (s. 111–129), v níž badatel zúročil zkušenosti ze své první monografie *Feljtonistički diskurz i nacional-nointegracijska paradigma* (Zagreb 2003), zdůrazňuje rezonanci cestopisných skic s dobovým společenským děním.

V invenční geneticko-typologické komparací klasického chorvatského a českého cyklu romantických balad *Šenoine Povjesti-ce i Erbenova Kytice: između mita i predaje* (s. 131–150) se Šabić pokouší osvětlit úlohu baladického žánru jakožto zprostředkovatele mezi lidovým mýtem a pověstí. Rovněž se zamýšlí nad otázkami spojenými s periodizací českého národního obrození a nad postupným (postromantickým) stírá-ním hranic mezi baladou a romancí (v českém prostředí např. u Nerudy). Co se týče rozsáhlého citátu z Erbena uvedeného ve studii (s. 137–138), podle mého názoru nestačí pouze odkázat k průvodnímu textu k Erbenově *Kytici* z pera Rudolfa Havla, nýbrž je nutno ještě dodat podstatnou informaci, že se jedná o začátek Erbenovy studie *Vídy čili sudice. Příspěvek k slovanskému bájesloví*, jež je jedním z klíčů k jeho bájeslovným náhledům.

V dalších statích M. Šabiće je připomenuta osobnost Jagićova žáka a ve Vídni žijícího slavisty Josefa Karáska (1868–1916) a jeho korespondence s filologem Milivojem Šrepelem z let 1892–1904 (*Suradnja Josefa Karáseka i Milivoja Šrepela,* s. 151–173); vazby chorvatského obdivovatele modernisty Stanisława Przybyszewského a průkopníka volného verše Vladimira Jelovška (1879–1931) na pražské dekadenty (*Vladimir Jelovšek i praški mostovi hrvatske dekadencije*, s. 175–200); slovakistické a bohemistické kontakty a zájmy příležitostného prozaika a překladatele Stjepana Karlova Žguriće (1872–1914), jenž působil od konce 19. století jako daruvarský farář mezi tamější českou menšinou (*Slovački i češki obzori Stjepana Karlova Žgurića*, s. 201–227); a konečně bohemistické syžety na stránkách časopisu *Prosvjeta* na přelomu 19. a 20. století (*Češka književnost i kultura u „Prosvjeti" 1893.–1913.*, s. 29–255).

Redakčně je publikace připravena pečlivě, i když se občas objevují drobné chyby v cizojazyčných citátech či u vlastních jmen (např. Mikovcova tragédie je uvedena pod názvem *Zahuba rodu Přemislovského* místo *Záhuba rodu přemyslovského*, Choholoušek místo Chocholoušek, podobně je třeba poopravit podobu Adolfo Heyduk, příjmení u jména známého slavisty František Pastr-

nak má být Pastrnek ad., jež si však čtenář bez obtíží opraví sám. Lze jen litovat, že kniha neobsahuje žádné résumé (české by bylo vzhledem k tématu vhodné) a není opatřena rejstříkem.

Monografie Marijana Šabiće sumarizuje doposud rozptýlené a neutříděné poznatky a seznamuje zájemce s řadou zde poprvé publikovaných pramenů. Třebaže nejde o objevy zásadní povahy, mají tyto minuciózní, bystře vypozorované detaily svou váhu a obohacují dosavadní studium binárních vztahů v dané oblasti o nové aspekty.

Marcel Černý

Jan PISULIŃSKI,
Akcja specjalna „Wisła",
Rzeszów, Libra PL 2017, 457 s.,
ISBN978-83-63526-03-0.

Mohlo by se zdát, že nucené přesídlení ukrajinského obyvatelstva z jihovýchodních částí Polska v roce 1947 je již natolik známým a dobře zpracovaným tématem, že k němu není co dodat. Na druhou stranu měl dosud historik sice k dispozici množství publikací a edic dokumentů o speciální akci Visla – jak byla tato nucená migrace nazvána velením polské armády – avšak jejich hodnota kolísala. Chyběl celkové zpracování této smutné, avšak pozornost stále přitahující a emoce vyvolávající kapitoly moderních polských dějin. Jan Pisuliński se ujal tohoto náročného úkolu a doslova se prokousal množstvím pramenů a literatury, vybral z nich relevantní údaje a předložil je čtenáři v souhrnné podobě.

Po podrobném rozboru pramenů a literatury autor představuje události předcházející akci Visla. Základem byla v podstatě snaha obnovit po druhé světové válce Polsko jako národnostně jednolitý stát. Mezi jinými k tomu měla sloužit dohoda o výměně obyvatelstva mezi Polskem a Sovětským svazem. Podle ní Poláci, kteří zůstali na území zabraném Sověty 17. září 1939, mohli odjet do Polska. Do SSSR naproti tomu zamířili Ukrajinci, kteří žili zejména v jihovýchodní části Polska. I když Poláci opouštěli své domovy neradi, byla to pro ně stále lepší volba, než zůstat v SSSR. Naproti tomu Ukrajinci museli nejen opustit své domovy, ale také zamířit do „sovětského ráje", o němž si nedělali iluze. Není divu, že ochota k odjezdu byla mezi nimi malá a často se stávalo, že ti, kteří odjeli, se následně vraceli vydávaje se za Poláky. Ukrajinci byli kromě toho obviňováni z podpory Ukrajinské povstalecké armády (UPA, často nazývané banderovci), jejíž oddíly operovaly na polsko-sovětském pomezí. Autor to vyvrací a dokládá, že místní obyvatelé byli naopak trápeni jak UPA, tak polskými jednotkami zasahujícími proti ukrajinskému podzemí. Brutální zásahy obou stran, včetně vraždění a vypalování vesnic, mělo mimo jiné za následek v roce 1946 uprchlickou vlnu směřující na Slovensko. Pisuliński také zpochybňuje tezi, podle které akci Visla iniciovalo zabití generála Karola Świerczewského při přestřelce mezi polskými vojáky a UPA v březnu 1947. Faktem rovněž zůstává, že celou operaci připravil hlavní štáb polské armády poměrně nedostatečně. Vedle přesídlení ukrajinského obyvatelstva měla totiž akce vést k definitivnímu zničení UPA. I Sověty však udivovalo, proč Poláci k tomu vybrali nejméně příhodné období (v tomto směru byla lepší zima, která znesnadňovala banderovcům úkryt a sníh umožňoval lépe je vystopovat).

Akce Visla probíhala v několika vlnách v pásu příhraničí od Lublinska, na jih k pohoří Bieszczady a dále pak na západ až po Gorlice a neobešla se bez brutalit a také ztrát na životech – jak mezi vojáky či členy UPA, tak i nevinnými civilisty. Část jednotek UPA přešla do Československa ve snaze dostat se na Západ, což se jim však většinou nepodařilo. Do konce července 1947 bylo přesídleno (zejména do západních oblastí Polska) více jak 135 tisíc obyvatel (nejen ukrajinského obyvatelstva ale také Poláků), několik tisíc se ocitlo za ostnatými dráty pracovního tábora Jaworzno. Není divu, že dodnes tato kapitola polsko-ukrajinských vztahů vyvolává emoce.

Knihu kromě rejstříků (jmenného a místního) a seznamu pramenů a literatury doplňuje obsáhlá fotografická příloha složená z často unikátních a zajímavých snímků.

Jiří Friedl

Tatiana IVANTYŠYNOVÁ –
Peter PODOLAN – Miriam VIŠINSKÁ,
***Básnik a mesto. Viedenské roky Jána Kollára*,**
Bratislava, SDK SVE PRO HISTORIA 2015, 142 s., ISBN 978-80-970376-6-6.

Slovenské dějepisectví pokračuje v pozitivní tradici studia života a díla osobností, které se významným způsobem podílely na formování moderní slovenské národní identity v období označovaném jako slovenské národní obrození. Mezi nimi vyniká mimořádně všestranná osobnost Jána Kollára (1793–1852). Kollár byl nejenom básníkem, prozaikem, filozofem a slavistou, ale i sběratelem lidové slovesnosti, jazykovědcem a také evangelickým knězem, kazatelem a teologem. Ačkoli bylo jeho životu a dílu věnováno vcelku hodně pozornosti, při bedlivém studiu se ukazuje, že stále ještě v něm zůstávají nepříliš probádané či zcela neznámé oblasti. K nim patří mj. i některé stránky Kollárova pobytu ve Vídni v letech 1849–1952 a Kollárův vztah k vídeňskému prostředí jako takovému. O doplnění znalostí o Kollárovi a jeho kontaktech s vídeňským prostředím se postaraly tři osobnosti slovenské historiografie – Tatiana Ivantyšynová, Miriam Viršinská a Peter Podolan.

Výsledkem jejich tematicky zaměřeného bádání, založeného především u T. Ivantyšynové na dřívějších bohatých znalostech a zkušenostech s moderní analýzou Kollárovy osobnosti a jeho díla, se stala anotovaná kolektivní monografie. Peter Podolan v její první části nazvané *Život v Pešti* popsal a vysvětlil genezi Kollárova raného působení v Pešti v letech 1819–1849. Zevrubným, ale dostatečně syntetizujícím způsobem charakterizoval tehdejší vývoj Kollárových názorů, zejména se soustředil na jeho vztah k maďarizaci a slovenské jazykové identitě. Stranou neponechal ani rozbor hlavních Kollárových prací, čímž vytvořil základ pro následnou zevrubnější analýzu provedenou v kapitole *V cisárskych službách*, který společně sestavili Tatiana Ivantyšynová a Miriam Viršinská. Kollár zde byl představen jako vládní důvěrník, který během svého působení ve Vídni formou několika memorand připravil na základě vládní výzvy návrhy na řešení národnostní otázky a konfesijní rovnoprávnosti v Uhrách. Kromě jiného je v kapitole upozorněno na spory, které v té době vznikly mezi Kollárem a Štúrovci (známé jako diskuse mezi Staroslováky a Novoslováky) mající vliv na skutečnost, v jakém jazyku byly vydávány v té době založené *Slovenské novi-*

ny. Třetí kapitolu *Kollár a evanjelická církev a. v. (1848–1852)* pojala její autorka Miriam Viršinskou jako detailní analýzu Kollárova vztahu k evangelické církvi v době jeho působení ve Vídni. Centrální vláda ve Vídni se tehdy rozhodla reorganizovat uherské protestantské církve způsobem, aby podléhaly jednotné správě, jako tomu bylo doposud v rakouské části monarchie. Východiskem pro reformy ve slovenském prostředí mohlo být Kollárovo církevní memorandum, ve kterém se jeho autor snažil vysvětlit nejenom principy křesťanské církve obecně a protestantských vyznání zvlášť, ale i navrhnout řešení vztahu mezi státem a církví. Následující kapitola *Vedec a profesor slovanskej starovedy*, kterou připravil Peter Podolan, se zaměřila na okolnosti, které vedly ke jmenování Kollára mimořádným profesorem archeologie (starožitností) na vídeňské univerzitě. V té době, tedy na přelomu 40. a 50. let 19. století Kollár pracoval na dvou mimořádně zajímavých knihách, jež však v přehledech jeho tvorby nebývají obvykle připomínány. Peter Podolan je v kapitolách *„Staroitalia slavjanská"* a *Práca na „Bohoch z Retry"* začlenil nejen do širších dobových okolností, za nichž se rodily, ale i do vývoje a proměn Kollárových názorů. V kontextu s předchozí kapitolou byly v této části publikace také osvětleny různé aktivity Kollárovy vědecké a pedagogické práce v době jeho vídeňského pobytu.

Poslední částí knihy je stať Tatiany Ivantyšynové *Slovania a Ján Kollár*. Přes v podstatě tradiční název jde o specifickou sondu do málo známého každodenního života Jána Kollára. Cenné je, že v některých částech se tento text náležitě prolíná s pojednáními v kapitolách věnovaných různým otázkám Kollárova vídeňského pobytu, opakuje však jen to nezbytné a soustředí se na popsání Kollárova vztahu k vídeňskému slovanskému prostředí.

Nesporným pozitivním rysem publikace je její interdisciplinární charakter. Kollár je v ní interpretován jako všestranná osobnost, pro niž bylo stěžení pojetí národa jako kulturně civilizační jednotky identifikující se především jazykem. Cenné je rovněž jeho vyobrazení jako vědce a pedagoga. Vyzdvihnout je třeba i skutečnost, že práce o Jánu Kollárovi se doposud soustřeďovaly především na jeho názorový profil, avšak tím vyplňovaly pouze rovinu dějin idejí. Předložená kolektivní monografie je příkladem výrazněji širšího tematického zaměření, zejména soustředění na duchovní dějiny a v širších souvislostech i na kulturní dějin s využitím moderních metodologických východisek, která se jeví pro každou disciplínu či subdisciplínu jako specifická. Díky tomu působí kniha, byť je napsána několika autory, jako homogenní celek. Její struktura je promyšlená, logicky stavěná na chronologickém ale i problémovém vymezení. Postupuje od obecných souvislostí počátečního Kollárova působení v Pešti a formování jeho názorů v tomto prostředí mezi léty 1819–1849 ke konkrétním analytickým rozborům jeho činnosti, tvorby a názorů ve Vídni v letech 1849–1852. Zejména druhá část je založena na důsledné analýze pramenného materiálu přesahující obvyklý postup. Leckterou z kapitol lze pojmout i jako případovou studii k hlubšímu poznání církevních dějin i dějin mentalit slovenského a dokonce i uherského národa. Především jde o období kolem poloviny 19. století, tedy dějinné fáze přípravy, průběhu a doznívání revolučního dění let 1848/1849, které poznáváme obvykle ze zcela jiného úhlu pohledu. V tomto směru má kniha i mimořádný didaktický efekt: vysokoškolským stu-

dentům je schopna srozumitelnou formou podat jiný než tradiční výklad slovenských dějin tohoto období. Jistě lze podotknout, že práce by mohla mít i další rozměry. Nad životními peripetiemi a dílem Jána Kollára se lze zamýšlet z nejrůznějších úhlů pohledu. Jak konstatovala hlavní autorka knihy Tatiana Ivantyšynová, existuje ještě spousta nezpracovaného archivního materiálu, který se váže ke Kollárovi a jeho činnosti. To však bude nepochybně úkolem dalších prací. Anotovaná kniha má mj. i tu přednost, že její nevelký formát umožňuje poměrně snadno (dostupnou a pro vědecké práce ne vždy obvyklou čtivou formou) se seznámit se vším podstatným, co chtěli autoři čtenářům předestřít. Proto může posloužit k poznání Jana Kollára i širší veřejnosti.

Radomír Vlček

Peter MACHO – Daniela KODAJOVÁ a kol.,
Ľudovít Štúr. Na hranici dvoch vekov. Život – dielo – doba verzus historická pamäť,
Bratislava, VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2015, 398 s., ISBN 978-80-224-1454-8.

V roce 2015 uplynulo dvě stě let od narození nejvýznamnější osobnosti slovenského národního obrození Ľudovíta Štúra (1815–1856). Mezi jinými vzpomínkovými akcemi defilovala i řada odborných konferencí připomínajících, nově mapujících a hodnotících životní osudy a dílo tohoto činitele, tak významného pro slovenský národ. Mezi historicky zaměřenými pracemi, jež v posledním období vznikly, si nepochybně zaslouží připomenutí kolektivní monografie připravená do tisku péčí dvou předních slovenských slavistů – Peterem Machem a Danielou Kodajovou. Redaktoři knihy v úvodu zdůraznili, že cílem jejich publikace není adorace Štúra, ale jeho symbolického reprezentanta veřejného, kulturně-společenského a vzdělávacího života spojujícího slovenskou komunitu v národní, konfesionální i lokální rovině.

Kniha je rozdělena do dvou částí. První se zaměřuje na historické reflexe Štúrova života, jeho myšlení a díla, zatímco druhá část na širší souvislosti slovenské národní paměti a identity, v nichž je Ľudovít Štúr ústřední osobností. V první části najdeme výsledky spíše tradičně zaměřeného výzkumu. Jednotlivé kapitoly se soustřeďují na osobnost Ľudovíta Štúra, na jeho dílo a dobu, ve které tvořil. Jde v nich především o problematiku Štúrova vztahu k evangelické církvi a o proměny jeho politického myšlení. Jednou ze sledovaných otázek je také Štúrův vztah ke slovanské vzájemnosti a rusofilství. Druhá část knihy je zaměřená na posmrtný (druhý) „život" Ľudovíta Štúra, především na utváření jeho symbolu a na způsob, jakým se s tímto symbolem v průběhu desetiletí nakládalo; jak byl v následném slovenském politickém životě využívaný, či přesněji vyjádřeno, zneužívaný. Součástí druhé části knihy jsou také příspěvky pojednávající o problematice výzkumu kolektivních identit a symbolických reprezentací.

Na vzniku anotované kolektivní monografie se podílelo 18 osobností různých profesí: historiků, literárních vědců, uměnovědců, teatrologů i dalších specialistů. Cenný, a např. pro české dějepisectví inspirativní, je nepochybně zvolený interdisciplinární přístup. Každý autor si ve své kapitole zachovává vlastní odborně specifický přístup.

Ovšem zaměřením na jednotící osobnost, nezbytnou komparací zjištěných okolností a usouvztažněním takto vzniklých případových studií vzniká specifický obraz podávající různorodý, avšak vnitřně propojený vícevrstevný obraz, kde každý čtenář najde to, co je mu nejbližší. V knize však zdaleka není vše, co se Štúrovým životem a dílem v první i druhé fázi jeho „života" souviselo. Čtenáře možná překvapí, že jedné ze stěžejních otázek, jež s obrozeneckou činností Ľudovíta Štúra bezprostředně souvisí, konkrétně Štúrovu vztahu k Rusku a slovanstvu jako celku, jeho rusofilství a zároveň i jisté rusofobii je věnována pouze jedna vcelku krátká, čtrnáctistránková kapitola vzniklá z pera Marcela Martinkoviče.

Kniha *Ľudovít Štúr. Na hranici dvoch vekov. Život – dielo – doba verzus historická pamäť* má jeden, slovenskou i českou historiografií často podceňovaný aspekt. Je jím vnější úprava. Je totiž vytištěna na kvalitním papíru, dobře vyvázaná, opatřená značným množstvím obrázků. I z tohoto důvodu po ní jistě sáhne nejenom odborník, který se zajímá o nuance Štúrova života a díla. A o to by, podle mého názoru, mělo v případě prezentace výsledků historiografických bádání také jít. Bez striktně vědeckých prací určených v podstatě malému okruhu odborníků se vývoj vědeckého poznání neobejde, avšak vědecké výsledky potřebují také reflexi širší společností. Bez technicky kvalitně zpracovaných prací, které mají šanci získat zájem širší čtenářské komunity, to nejde. Kniha *Ľudovít Štúr. Na hranici dvoch vekov. Život – dielo – doba verzus historická pamäť* jde tímto směrem. Věřme, že nejen ve slovenské produkci se takové práce budou objevovat stále častěji.

Radomír Vlček

Ľubica HARBUĽOVÁ (ed.),
Kapitoly z dejín Podkarpatskej Rusi 1919–1945,
Prešov, Vydavatelstvo Prešovskej univerzity 2015, 360 s., ISBN 978-80-555-1541-0

Při příležitosti jubilea osmdesátých narozenin prof. PhDr. Michala Daniláka, CSc., Dr. h. c., připravil Historický ústav Filozofické fakulty Prešovské univerzity v Prešově kolektivní monografii zaměřenou na dějiny Podkarpatské Rusi. Z posledních let sice již existují dějiny tohoto regionu, který v letech 1918–1938 tvořil jednu z částí Československé republiky (např. Ivan Popp, *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha 2005; Idem, *Podkarpatská Rus*, Praha 2005; Lukáš Fasora, *Podkarpatská Rus v dějinách Československa*, Brno 1998; Jan Rychlík, *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*, Praha 2016; Petr Švorc, *Zakletá zem: Podkarpatská Rus 1918–1946*, Praha 2007), ucelených publikací pojednávající o historické kontinuitě i diskontinuitě tohoto území však nikdy nebude dost. Vznik nové publikace je proto třeba přivítat a ocenit, mj. i proto, že přes vnitřní různorodost danou množstvím ne vždy zcela souladných názorových postojů je jasně strukturovaná a cílená.

Anotovaná publikace je rozdělená do čtyř oddílů. V prvním *Z dejín Podkarpatskej Rusi pred rokom 1918* je ve třech kapitolách sledován jak život slovenského etnika na Podkarpatské Rusi ve starším dějinném období, tak obraz slovensko-rusínských vztahů a jejich dějinných proměn ve slovenské a maďarské historiografii. Tím je vytvořena historická i historiografická základna, na níž je vystavěna druhá, stěžejní část publikace *Podkarpatská Rus v rokoch 1918–1945*. Ta je pak dále vnitřně členěna do tří částí. Nejobsáhlejší oddíl je zaměřen na vni-

tropolitické aspekty vývoje Podkarpatské Rusi. Čtenář se v něm může seznámit jak s obrazem místa a významu Podkarpatské Rusi v československých dějinách, tak s analýzami konkrétních problémů dějin Podkarpatské Rusi v meziválečném období. Další oddíl druhé kapitoly je soustředěna na kulturní a společenský život Podkarpatské Rusi let 1918–1945. Zde upozorněme zejména na příspěvky pojednávající o zednářství v Užhorodě a na kapitolky věnované dějinám kultury Podkarpatské Rusi, zejména těm, které se zmiňují o architektuře některých tamních měst a jejich proměnách. Umožňují totiž poznat a pochopit dodnes působící svéráz tohoto regionu, jeho jedinečnou a neopakovatelnou atmosféru a mimořádnost kulturně civilizačního cítění tamní komunity. Třetí oddíl druhé kapitoly je soustředěn na mezinárodně politické aspekty a zahraniční determinanty. V jeho rámci je např. objasněno postavení Podkarpatské Rusi ve Společnosti národů nebo otázka státně-politické autonomie, která zaujímala mezi dobovými problémy meziválečného Československa zvláštní postavení. Stranou pozornosti knize není ponechána ani tak palčivá otázka, jakou bylo připojení Podkarpatské Rusi k Sovětskému svazu a s tím spojené odlišné následné historiografické diskurzy.

Na vytvoření publikace se podílel mimořádně široký, ovšem odborně náležitě fundovaný kolektiv. Kromě editorky knihy zmiňme např. profesora Prešovské univerzity v Prešově Petera Švorca, profesora téže univerzity Petera Konyu, profesora Karlovy univerzity v Praze Jana Rychlíka, docenta Masarykovy univerzity v Brně Vladimíra Goňce, vedoucí vědeckou pracovnici Historického ústavu Slovenské akademie věd Bohumilu Frenčuhovou a řadu zahraničních odborníků z Polska, Maďarska a Ukrajiny, kteří přispěli svým pohledem ke vzniku plastického, byť pochopitelně nikoli zcela jednolitého textu. O ten však ve vědeckých monografiích nemusí vždy jít. Stěžejní je stanovení cíle, sdělená informační báze a konfrontace názorů. Jsou-li zřetelně a dostatečně průkazně podložené prameny a fakty, nic nebrání tomu, aby vědecká monografie obsahovala i poněkud různorodou výkladovou linii. V souvislosti s anotovanou knihou, která byla věnována osobnosti profesora Michala Daniláka, nelze nevyzdvihnout ani zařazení jeho stručných osobních vzpomínek, zejména týkajících se okolností, za jakých se dějinám Rusínů začal věnovat a jakými odbornými i lidskými peripetiemi přitom musel projít. Cenná je i stručná bibliografie jeho prací, která doplňuje a aktualizuje bibliografie této mimořádné osobnosti slovenského dějepisectví zveřejněné již v dřívějších pracích.

Radomír Vlček

ZPRÁVY Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

K jubileu Valentiny Vladimirovny Marjiny

Ruská historička Valentina Vladimirovna Marjina, DrSc. (rozená Děržavina), se narodila 14. června 1927 v Moskvě, ve které pobývá po celý život. Její otec pracoval jako účetní a matka jako středoškolská učitelka, oba její dědečkové byli pravoslavní kněží, kterým se nevyhnula perzekuce, zemřeli v gulagu. Koncem Velké vlastenecké války absolvovala s vyznamenáním střední dívčí školu a následně začala studovat na Fakultě historie Moskevské státní univerzity M. V. Lomonosova, kde se specializovala na historii slovanských zemí na Katedře dějin jižních a západních Slovanů.

V roce 1950 se vdala za účastníka války a vojenského inženýra Nikolaje Petroviče Marjina – měli spolu dvě děti – a zároveň úspěšně absolvovala vysokoškolská studia. Následně dokončila aspiranturu na Akademii věd SSSR,[1] kde se stala vědeckou pracovnicí na nově ustanoveném Institutu slavjanovedění,[2] se kterým spojila celý svůj profesní život a v němž pracovala přes šedesát let. Postupně se kariérně vypracovala až na vedoucí vědeckou pracovnici[3] (1955–2013); nyní spolupracuje s institutem jako neoficiální vedoucí výzkumný pracovník – konzultant.[4]

Trvalým objektem odborného zájmu V. V. Marjiny jsou soudobé dějiny slovanských zemí, zvláště Československa se zaměřením na Slovensko. Opakovaně se přitom ráda vrací k problematice (česko)slovensko-sovětských vztahů za druhé světové války, ostatně již svou diplomovou práci věnovala Slovenskému národnímu povstání. Od této události tehdy uplynulo pouze několik let a sovětská slovakistika se nalézala v počátcích, nevšední výběr

1 Marjina věnovala kandidátskou disertační práci otázce včlenění Slovenska do v roce 1918 vzniklého Československa, školitelkou jí byla historička Irina Nikolajevna Melnikova. V. V. MARJINA, *Slovakija v gody poslevojennogo revoljucionnogo podjema (1918–1923 gg.)*, Moskva 1955.

2 V lednu 2017 uplynulo 70 let od založení ústavu. K tomu viz zprávu z 31. 1. 2017 na webových stránkách institutu: *Institutu slavjanovedění – 70 let*, dostupné na: http://inslav.ru/event/institutu-slavyanovedeniya-70-let, 23. 4. 2017.

3 „Glavnyj naučnyj sotrudnik" (jedná se o nejvyšší kvalifikační stupeň odborného pracovníka v Akademii věd SSSR, respektive Ruské akademie věd).

4 Tamější kolegové, ale i další historici vzdali úctu V. V. Marjině při příležitosti jejích 85. narozenin sborníkem Konstantin Vladimirovič NIKIFOROV (ed.), *Istorik-slavist: prizvanije i professija. K jubileju V. V. Marjinoj*, Moskva – Sankt-Petěrburg 2013. Kniha také obsahuje bibliografii V. V. Marjiny a odkazy na o ní pojednávající životopisné příspěvky.

proto vypovídal i o inovátorské povaze a nebojácnosti V. V. Marjiny, která tím začala šířit povědomí o (česko)slovenských dějinách v ruskojazyčném světě. Následně se zhostila i překladatelské činnosti[5] a podílela se na syntézách československých dějin.[6]

Přirozeně, že její práce publikované do konce osmdesátých let, tak jako texty každého historika sepsané v kterémkoliv čase, jsou do značné míry dobově podmíněné. Jejich kvalita byla především poznamenána faktem, že Marjina často řešila průkopnická témata a ideově vycházela z marxisticko-leninské ideologie. Prostřednictvím teorie třídního boje se soustředila na sociálně-ekonomické procesy, přičemž propagovala úspěchy komunistického hnutí a komunistických stran na čele se Sovětským svazem. Marjina byla také členkou Komsomolu (1943–1956) a posléze držitelkou stranické legitimace (1964–1989), bez čehož by mohla tenkrát oficiálně vykonávat profesi historika moderních dějin jen stěží. Ovšem posun ke kritičtějšímu a méně dogmatickému přístupu lze v sovětské historiografii zaznamenat již od druhé poloviny padesátých let v souvislosti s procesem destalinizace po XX. sjezdu KSSS.

U Valentiny Vladimirovny Marjiny je při platnosti výše uvedeného zřetelná snaha o ideovou střídmost a akademickou vědeckost, kterou v jejím případě především charakterizuje důkladná pozitivistická práce s prameny, což umožňuje využívat Marjiny starší texty i v dnešní době nejen jako dobový historiografický pramen. Právě orientace na archivní materiály a jejich publikování sloužily k posouvání interpretační roviny v mnohých tenkrát citlivých otázkách. Za připomenutí v této souvislosti stojí například monografie o kolektivizaci venkova v Československu v letech 1948–1960,[7] kterou Marjina napsala společně s kolegyní z Institutu slavjanoveděnija historičkou Galinou Pavlovnou Muraško a v níž zúročila badatelské pobyty v Československu a vazby na tamější historiky. Především díky historikovi Karlu Kaplanovi, jenž dotyčným zprostředkoval přístup k nedostupným archivním písemnostem, mohly zveřejnit informace, které vypovídaly o negativních jevech spojených s kolektivizací vesnice. Marjina se k agrárním dějinám ještě několikrát vrátila.[8] Od konce sedmdesátých let se pak zaměřila v intencích tehdejšího zvýšeného zájmu sovětské historiografie na dějiny formování národní fronty a „lidově-demokratických" režimů v zemích

5 Miloš GOSIOROVSKÝ, *Istorija slovackogo rabočogo dviženija 1848–1918*, Moskva 1958, 332 s. Kniha byla původně publikována slovensky. Marjina udržovala se slovenským historikem Milošem Gosiorovským přátelské vztahy a k ruské verzi napsala předmluvu. Idem, *Dejiny slovenského robotníckeho hnutia (1848–1918)*, Bratislava 1956.

6 S. A. NIKITIN a kolektiv (eds.), *Istorija Čechoslovakii v trech tomach. Tom 2*, Moskva 1959; též později Aleksandr Charitonovič KLEVANSKIJ – Valentina Vladimirovna MARJINA – Ivan Ivanovič POP, *Kratkaja istorija Čechoslovakii: s drevnějších vremen do našich dněj*, Moskva 1988.

7 V. V. MARJINA – G. P. MURAŠKO, *Rozorané medze: k histórii socialistického združstevňovania československej dediny: 1948–1960*, Bratislava 1971. Kniha byla vydána také rusky: *Puť čechoslovackogo kresťjanstva k socializmu (1948–1960)*, Moskva 1972.

8 V. V. MARJINA, *Agrárně rolnická otázka v politice národních front v závěrečné etapě druhé světové války*, Československý časopis historický 25 (75), 1977, č. 2, s. 161–191; Eadem, *Kresťjanstvo v revoljucijach 40-ch godov v stranach Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Jevropy*, Moskva 1984.

střední a jihovýchodní Evropy, jednalo se o zpětné nepřímé vyrovnávání se s československou reformní historiografií šedesátých let.[9]

Nové časy nastoupené Gorbačovovou glasností a perestrojkou vyústily v pád „železné opony", rozpad Sovětského svazu, ekonomickou stagnaci postsovětských republik, ale rovněž v liberalizaci veřejného prostoru, která nalezla odezvu i v otevřenějším přístupu k písemnostem uloženým v moskevských archivech. Ruští historici, včetně Marjiny, ale také řada dějepisců ze zahraniční, na rozdíl od českých a slovenských historiků, tuto možnost duchaplně a značně využili. V nových poměrech se Marjina vrátila a prohlubovala znalost zejména problematiky druhé světové války a prvních poválečných let se zaměřením na česko-slovensko-sovětské vztahy, a to zároveň se znalostí pramenů a literatury české a slovenské provenience.

Dnes je V. V. Marjina autorkou více než tří set vědeckých studií, spolupracovala na řadě kolektivních monografií a napsala deset monografických prací, zároveň se kontinuálně orientovala na ediční činnost. Například uveřejnila dokumenty osvětlující sovětskou vězeňskou anabázi slovenského ministra obrany Ferdinanda Čatloše,[10] doplňující znalost mnichovských událostí,[11] k problematice československo-sovětských vztahů přispěla rozborem deníků sovětského diplomata Ivana Michajloviče Majského.[12] Opakovaně se vracela k otázce národnostní politiky třetí Československé republiky[13] a tehdejšího poměru mezi sovětskými a československými komunisty. Poukázala přitom na postupné prohlubování pochybovačnosti a nedůvěry ze strany Moskvy, která vyzývala představitele Komunistické strany Československa k větší akceschopnosti vůči nekomunistickým politickým subjektům, zvláště Demokratické straně.[14] Nověji pak Marjina pojednala v několika příspěvcích o osob-

9 Aleksandr Jakovlevič MANUSEVIČ (ed.), *Narodnyje i nacionalnyje fronty v antifašistskoj osvoboditělnoj borbe i revoljucijach 40-ch godov*, Moskva 1985, 637 s.; V. V. MARJINA, *Počátek přechodu od kapitalismu k socialismu v zemích střední a jihovýchodní Evropy*, Slovanské historické studie 15, 1985, s. 85–93; Marjina se k této otázce ještě vrátila: Eadem, *Čerez „narodnuju demokratiju" k socializmu. 1945–1948 gg.*, in: E. G. Zadorožnjuk – V. V. Marjina – J. P. Serapionova, Čechija i Slovakija v XX veke: Očerki istorii v dvuch knigach. Kniga 2., Moskva 2005, s. 6–88; Eadem, *„Narodnaja demokratija": roždĕnije, razvitije i realizacija ideji (1935–1948 gg.)*, Moderní dějiny 21, 2013, č. 2, s. 131–161.

10 Eadem, *Väzeň butyrskej cely Ferdinand Čatloš*, Historický časopis 44, č. 4, 1996, s. 678–700.

11 Eadem, *Ještčo raz o „Mjunchenskom sgovore": (Novyje dokumenty iz češkich archivov.)*, Slavjanovedĕnije 2006, č. 3, s. 16–37.

12 Eadem, *K historii sovětsko-československých vztahů v letech 1938–1941: Nad deníkem Ivana M. Majského*, Soudobé dějiny 6, 1999, č. 4, s. 514–533.

13 Eadem, *Čechoslovakija: ot mnogonacionalnogo k dvunacionalnomu gosudarstvu. 1944–1948 gody*, Slavjanovedenije, 2001, č. 5, s. 39–59; Eadem, *Vyselenije Němcev iz Čechoslovakii: roždĕnije i modifikacija idei. 1939–1943 gody*, Slavjanovedenije 2003, č. 1, s. 18–42; Eadem, *Vyselenije Němcev iz Čechoslovakii: internacionalizacija i realizacija idei. 1944–1946 gody*, Slavjanovedĕnije 2003, č. 3, s. 18–45; Eadem (ed.), *Nacionalnaja politika v stranach formirujuščegosja sovetskogo bloka. 1944–1948*, Moskva 2004, 551s.

14 Eadem, *Od důvěry k podezíravosti: Sovětští a českoslovenští komunisté v letech 1945–48*, Soudobé dějiny 4, 1997, č. 3–4, s. 451–467 (rovněž byla publikována ruská verze in: Grigorij Nikolajevič

nosti komunistického politika Gustáva Husáka v souvislosti s kauzou slovenského buržoazního nacionalismu.[15]

Dlouhodobější zájem o problematiku Podkarpatské Rusi v letech 1939–1945[16] korunovala knižní monografií, která nabídla ucelený pohled na místo a vývoj této otázky v československo-sovětských vztazích. Ve zvýšené míře přiblížila genezi postojů a politického myšlení sovětského lídra Josifa Vissarionoviče Stalina a československého exilového prezidenta Edvarda Beneše, jenž dle jejích zjištění a hypotéz od roku 1941 postupně ztrácel zájem o znovupřipojení Podkarpatské Rusi k Československu, jelikož posiloval politickou orientaci a vazby Československa na Sovětský svaz. SSSR projevoval aspirace na uvedené území, což se projevilo podle autorky tím, že tam nebyl nasazen První československý armádní sbor. Součástí knihy je edice čítající přes šedesát dokumentů k uvedenému tématu,[17] které Marjinu přivedlo k práci na jejím dalším stěžejním dílu, na politické biografii Edvarda Beneše.

V porovnání s životopisy z per historiků Antoine Marèse,[18] Zbyňka Zemana a Antonína Klimka[19] či spisovatele Jiřího Gruši[20] se zdá být Marjinin přístup více pozitivistický a odosobněný, i když v něm lze například vysledovat subjektivistické vyzdvihování slovanské vzájemnosti. Těžištěm i doménou této biografie je období let 1938–1945, resp. 1948, ve kterém mohla autorka stavět na svých rozsáhlých výzkumech a znalostech, oproti

---

Sevosťjanov (ed.), Fevral 1948: Moskva i Praga: Vzgljad čerez polveka: Materialy vtorogo zasedanija Komissii istorikov i archivistov Rossii i Čechii, Moskva 1998, s. 17–43.); V. V. MARJINA, *VKS(b) a KSČ: korelace politické strategie a taktiky v závěrečné fázi druhé světové války*, Slovanský přehled 34, 1998, č. 2, s. 175–188; Eadem, *Sovietski a československí komunisti na prahu mieru: Vypracovanie spoločného politického algoritmu v rokoch 1944–1945*, Historický časopis 46, 1998, č. 4, s. 607–630; Eadem, *Čechoslovackij „fevral" 1948-go načinalsja v 1945 godu*, in: Eadem (ed.), Totalitarizm: Istoričeskij opyt Vostočnoj Jevropy: „Demokratičeskoje intermecco" s kommunističeskim finalom 1944–1948, Moskva 2002, s. 88–112.

15 Eadem, *Rehabilitácia tzv. slovenských buržoáznych nacionalistov a slovenská otázka*, in: Branislav Kinčok a kolektiv, Gustáv Husák a jeho doba, Bratislava 2015, s. 323–352; Eadem, *Gustav Gusak i dělo „slovackich buržuaznych nacionalistov"*, Novaja i novějšaja istorija 2014, č. 5, s. 166–183; Eadem, *Reabilitacija G. Gusaka i vozrožděnije ideji federalizacii Čechoslovakii*, in: K. V. Nikiforov a kolektiv, Inakomyslije v uslovijach „realnogo socializma". Poiski novoj gosudarstvennosti. Konec 60-ch- 80-e gg. XX v., Moskva 2014, s. 253–276.

16 Eadem, *Nejen o Podkarpatské Rusi: jednání Beneš – Molotov v Moskvě v březnu 1945*, Dějiny a současnost 18, 1996, č. 4, s. 48–51; Eadem, *E. Beneš: Poslednij vizit v Moskvu (mart 1945 goda). Dokumentalnyj očerk*, Slavjanoveděnije 1996, č. 6, s. 77–88; Eadem, *Prisojedineňije Zakarpat'ja k SSSR (USSR). 1944–1945 gody*, Novaja i Novějšaja istorija 2015, č. 6, s. 81–108; Eadem, *Zakarpatje kak objekt meždunarodnoj politiki: 1938–1943 gody*, Novaja i novějšaja istorija 2015, č. 5, s. 31–46.

17 Eadem, *Zakarpatskaja Ukraina (Podkarpatskaja Rus) v politike Beneša i Stalina 1939–1945 gg., dokumentalnyj očerk*, Moskva 2003, 303 s. K tomu viz anotaci Ľubici HARBUĽOVÉ, *Historický časopis* 55, 2007, č. 2, s. 390–392.

18 Antoine MARÈS, *Edvard Beneš od slávy k propasti: drama mezi Hitlerem a Stalinem*, Praha 2016.

19 Zbyněk ZEMAN – Antonín KLIMEK, *The life of Edvard Beneš 1884–1948: Czechoslovakia in peace and war*, Oxford 1997.

20 Jiří GRUŠA, *Beneš jako Rakušan*, Brno 2011.

prostoru věnovanému předcházejícím časovým periodám Benešova života. Kniha proto sice nedosahuje obsahové vyváženosti a monumentálnosti co do rozsahu práce historika Jindřicha Dejmka,[21] přesto se jedná o velmi cenný historiografický i interpretační příspěvek, který jako vůbec první seznamuje s touto klíčovou politickou osobností moderních československých dějin ruskojazyčné čtenářstvo.[22]

Z nejnovějších Marjininých monografií je pak ještě nutné zmínit práci o česko-slovensko-sovětských vztazích v letech 1939–1945, která již tradičně zahrnuje rozsáhlou pramennou edici. Jedná se o impozantní dvousvazkové dílo, které na skoro devíti stech stranách podrobně, převážně chronologicky, uvádí čtenáře do spleti politických zájmů, na jejichž konci stála obnova Československa v režimu limitované demokracie, s orientací na Sovětský svaz i s nevyřešenou slovenskou otázkou.[23] Nejnověji, dá-li se to tak říci, ke svému životnímu jubileu, nám Marjina nadělila knihu, v níž zúročila letitý zájem o dějiny sovětsko-slovenských vztahů za druhé světové války, a která doplňuje výše zmiňované dvousvazkové dílo.[24] Jistě se však nejedná o poslední slovo.

Přirozeně nejen publikační činnost je náplní historikovy práce a zájmu. Valentina Vladimirovna Marjina udržovala a stále udržuje čilý kontakt s českou a slovenskou historickou obcí. Aktivně se také účastnila společných vědeckých setkání, přičemž stála u počátků činnosti Komise historiků SSSR a ČSSR, ve které působila jako vědecká tajemnice (1972–1987) a zástupkyně předsedy sovětské části komise (1988–1989), o čemž také publikovala vzpomínkově-historiografické texty[25] i samostatnou publikaci.[26] Následně navázala na tuto

21 Jindřich DEJMEK, *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata. Část první. Revolucionář a diplomat (1884–1935)*, Praha 2006; Idem, *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata. Část druhá. Prezident republiky a vůdce národního odboje (1935–1948)*, Praha 2008.

22 V. V. MARJINA, *Vtoroj prezident Čechoslovakii Edvard Beneš: Politik a čelovek 1884–1948*, Moskva 2013.

23 Eadem, *SSSR i čecho-slovackij vopros vo vremja Vtoroj mirovoj vojny, 1939–1945 g. Kniga 1. 1939–1941gg.*, Moskva 2007; Eadem, *SSSR i čecho-slovackij vopros vo vremja Vtoroj mirovoj vojny, 1939–1945 g. Kniga 2. 1941–1945gg.*, Moskva 2009.

24 V. V. MARJINA, *SSSR – Slovakija 1939–1945gg., Vojenno-političeskije aspekty*, Moskva 2017.

25 Eadem, *Komissija istorikov SSSR i ČSSR: sozdanije, zadači, načalo dějatělnosti. Vtoraja polovina 1960-ch godov*, in: J. I. Pivovar (ed.), Rossija i Čechija: naučnyje, kulturnyje i obščestvennyje svjazi: materialy Komissii istorikov i archivistov Rossijskoj Federacii i Češskoj Respubliki, Sankt-Petěrburg 2016, s. 176–196. Otázkám československé, české a slovenské historiografie se věnovala Marjina i předtím a obšírněji. V. V. MARJINA, *Čechoslovackaja, češskaja i slovackaja istoriografija do i posle „barchatnoj revoljucii" 1989 g.*, Novaja i novějšaja istorija 2002, č. 1, s. 56–79; Eadem, *Čechoslovackaja istoriografija: Peripetii dviženija k „barchatnoj revoljucii" (1945–1989 gg.)*, in: Grigorij Nikolajevič Sevosťjanov, Revoljucii 1989 goda v stranach Centralnoj (Vostočnoj) Jevropy: Vzgljad čerez děsjatiletije, Moskva 2001, s. 147–168; Eadem, *Istoričeskaja nauka na perelome: češskije i slovackije istoriki na puti k „Pražskoj vesně" i posle jejo podavlenija*, in: G. P. Muraško – T. V. Volokitina – A. S. Stykalin (eds.), Debaty. 1968 god: „Pražskaja vesna": istoričeskaja retrospektiva: sbornik statěj, Moskva 2010, s. 687–709; Eadem, *Vospominanija. Oskolki pamjati: vstreči so slovackimi i češskimi istorikami*, Slavjanovedenije 2012, č. 4, s. 69–84.

26 V. V. MARJINA, *Sovětsko-čechoslovackaja komissija istorikov: dějatělnosť na fone obščestvenno-političeskich peremen v SSSR i ČSSR: (Konec 60-ch – 80-je gody XX veka)*, Moskva 2014.

činnost členstvím v ruské části Komise historiků a archivářů Ruské federace a České republiky (1994–2013), ve které také zastávala do roku 2009 post zástupkyně předsedy, a od ustanovení Komise historiků a archivářů Ruské federace a Slovenské republiky v roce 2001 byla také členkou i místopředsedkyní (nyní čestnou) její ruské části. Na Marjininy odborné aktivity a činnost úspěšně navazuje její bývalá aspirantka historička Ella Grigorjevna Zadorožnjuk, současná vedoucí Oddělení soudobých dějin zemí střední a jihovýchodní Evropy na Institutu slavjanoveděnija.

V. V. Marjina se řadí mezi přední osobnosti moderní ruské historické vědy a protagonistky rusko-česko-slovenské vědecké spolupráce, přičemž její činnost trvale obohacuje ruskojazyčný i česko-slovenský historiografický prostor. Za svou činnost proto také obdržela pamětní medaile k 30. a 40. výročí Slovenského národního povstání, stříbrnou medaili Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně a v roce 2006 oborovou medaili Františka Palackého za zásluhy ve společenských vědách od Akademie věd České republiky.[27]

S velkým poděkováním paní doktorce Valentine Vladimirovne Marjine za dosavadní historiografický přínos a vědecko-organizační aktivity přejeme s očekáváním jejích dalších textů vše nejlepší k jejímu jubileu!

Michal Macháček

Jiří Vacek (29. října 1939 – 17. června 2017)

Neuplynul ani rok od chvíle, kdy jsme u příležitosti křtu vzpomínkové knihy nazvané *Slovanská knihovna - můj osud*[1] přáli jejímu autoru PhDr. Jiřímu Vackovi pevné zdraví a mnoho pracovního elánu, když nás v sobotu 17. června 2017 zastihla naprosto nečekaná a jen těžko uvěřitelná zpráva o jeho úmrtí. Jiří Vacek ve své memoárové mozaice shromáždil úctyhodné množství dat z dějin pražské Slovanské knihovny a čtivě zmapoval především více než padesát let, která v této instituci pracovně prožil. Pracovníkům Slovanské knihovny a dalším generacím slavistů tak zanechal mimořádně cenný materiál přibližující bohaté dějiny této unikání knihovny, která se jemu osobně stala – jak uvádí v názvu knihy – knihovnou osudovou. Kdyby nenapsal nic jiného, již tento počin jej řadí po bok tak důležitých osobností pro dějiny Slovanské knihovny, jakými byli její zakladatel Vladimir N. Tukalevskij či dlouholetý ředitel Josef Strnadel, který knihovnu vyvedl z marasmu prvních let komunistické totality. Jiří Vacek toho však za sebou zanechal mnohem více než jen tyto memoáry.

Narodil se 29. října 1939 v Havlíčkově Brodě, celé mládí však prožil v nedaleké Polné. Polenskému regionu ostatně zůstal věrný i v rámci své odborné práce a k rodnému kraji se vždy hrdě hlásil. Po složení maturitní zkoušky na Jedenáctileté střední škole v Havlíčkově Brodě v roce 1957 byl přijat ke studiu na Vysoké škole ruského jazyka a literatury v Praze.

27 Srov. Jan NĚMEČEK, *Medaile Františka Palackého*, Akademický bulletin, březen 2007, č. 3, s. 22; též dostupné na: http://abicko.avcr.cz/2007/3/08/medaile-frantiska-palackeho.html, 23. 4. 2017.

1 Jiří VACEK, *Slovanská knihovna – můj osud (mozaika vzpomínek)*, Praha 2016.

Zde studoval obor ruský jazyk a literatura se specializací na překladatelství z ruského jazyka. Překladům ruské literatury věnoval i svou diplomovou práci nazvanou *Překladatelská osobnost Petra Křičky a jeho překlady Lermontovovy poezie*. Vysokoškolská studia zakončil v červnu 1961, kdy mu byl přiznán titul promovaný filolog.

Již během studií J. Vacek často navštěvoval Slovanskou knihovnu (tehdy přidružený útvar Státní knihovny ČSR). Jeho pracovitost zaujala tehdejšího ředitele J Strnadla natolik, že ho brigádně zaměstnal již v létě 1961, bezprostředně po ukončení školy, a následně pak v roce 1963 po návratu ze základní vojenské služby. Jiří Vacek se věnoval především třídění a katalogizaci knih a novin bývalého Ruského zahraničního historického archivu, fondu tehdy běžně nedostupného, jehož složení významně ovlivnilo Vackův odborný rozvoj. Po krátkém intermezzu ve Státní knihovně ČSR, kde se v první polovině roku 1964 podílel na excerpci článků pro národní článkovou retrospektivní bibliografii let 1945–1952 a v Národní knihovně (jednom z autonomních útvarů tehdejší Státní knihovny) byl Jiří Vacek od 1. července 1964 přijat do stálého pracovního poměru ve Slovanské knihovně, jíž zůstal věrný celý svůj profesní život.

Zpočátku pracoval jako samostatný odborný knihovník-bibliograf v bibliografickém oddělení Slovanské knihovny. Věnoval se analytickému rozpisu ruských a polských periodik. Aby lépe porozuměl polské problematice, naučil se samostudiem polsky. K němčině a ruštině, které ovládal již před nástupem do knihovny, přidal postupně kromě polštiny ještě dobrou znalost srbochorvatštiny. Po odchodu dr. Františka Jeníka do emigrace na sklonku roku 1968 zaujal od 1. února 1969 jeho funkci vedoucího oddělení doplňování fondu Slovanské knihovny. Od počátku 70. let pak působil také jako zástupce ředitele Slovanské knihovny Josefa Strnadla. Po Strnadlově penzionování byl k 1. květnu 1978 jmenován ředitelem Slovanské knihovny, navázal na dosavadní Strnadlovu činnost a knihovnu se ctí provedl druhou polovinou normalizačního období.

Po sametové revoluci byl v důsledku personálních změn v Národní knihovně v Praze novým ředitelem PhDr. Vojtěchem Balíkem k 30. dubnu 1990 ze své funkce odvolán, ale současně byl pověřen dočasným řízením Slovanské knihovny do ukončení konkurzního řízení. Díky své odbornosti a profesionálnímu přístupu a se J. Vackovi podařilo úspěšně projít procesem vyslovování důvěry ředitelům jednotlivých odborů ze strany zaměstnanců, a to bez ohledu na skutečnost, že byl od roku 1966 členem KSČ a od roku 1974 zastával ve Státní knihovně pozici předsedy základní organizace KSČ. Následně uspěl i ve výběrovém řízení a k 1. srpnu 1990 byl opětovně jmenován do ředitelské funkce. Spolu se svými spolupracovníky zvládl nelehké období transformace Národní knihovny, kdy bylo nutné obhájit smysluplnost existence takto poměrně úzce profilově zaměřené instituce, jako byla Slovanská knihovna, a zajistit její další existenci a rozvoj. Post ředitele opustil k 1. červnu 1992, kdy jej nahradila další výrazná postava dějin knihovny Mgr. Milena Klímová. Dr. Vacek se tehdy přesunul do oddělení doplňování fondu, kde se až do své smrti věnoval zejména akvizici ruské, polské a běloruské literatury a vedení mezinárodní výměny publikací. Kromě toho měl více prostoru na zhodnocení svých znalostí i na odbornou činnost.

Jiří Vacek nebyl člověkem velkých gest, rozhodnutí a činů, jeho knihovnická a manažerská práce byla spíše nenápadná, avšak precizní a důležitá. Podobně tomu bylo i s jeho

odbornými a publikačními aktivitami (vždyť v úvodu zmíněná kniha vzpomínek je Vackovým nejrozsáhlejším publikovaným textem). S fondem a dějinami Slovanské knihovny se přitom seznámil dokonale, díky své fenomenální paměti byl schopen najít údaje, o kterých četl před mnoha lety, přímo v depozitáři po paměti nalézt potřebnou knihu či číslo periodika. Jeho zájem směřoval především k fondům 19. a 20. století, o nichž byl schopen dlouze referovat. Dějinám knihovny a složení jejích fondů věnoval několik studií a článků.[2] Nejdůležitější z nich je monografie *Hlasy vyhnaných. Periodický tisk emigrace ze sovětského Ruska (1918–1945)*[3] mapující sbírku periodik ruské, ukrajinské a běloruské emigrace ve Slovanské knihovně. Jiří Vacek si vybudoval pozici respektovaného odborníka na dějiny slavistiky a slovanských literatur – zejména východoslovanských. Však také patřil mezi často využívané konzultanty ze strany svých spolupracovníků i uživatelů, kteří hledali vhodné prameny či se snažili definovat témata svých prací. Všem byl schopen pomoci, během krátké doby dokázal zformulovat precizně promyšlenou rešerši.

Mezinárodní uznání si Jiří Vacek získal zejména v oblasti výzkumu ruské a ukrajinské emigrace v letech 1918–1945, což je téma, vzhledem ke složení fondu, pro Slovanskou knihovnu klíčové. V centru jeho pozornosti pak stála především emigrace působící na území tehdejšího Československa. K tomuto zájmu ho kromě obsahu knihovních sbírek jistě přimělo i přátelství s některými osobnostmi této emigrační vlny. Jistý čas například sdílel kancelář s Ivanem Savickým, synem známého myslitele Petra Nikolajeviče Savického. Dlouholeté přátelství jej pojilo se spisovatelem Konstantinem Nikolajevičem Čcheidzem, jehož texty včetně obsáhlých pamětí *Události, setkání, úvahy* překládal do češtiny.[4] Jiří Vacek si celý život budoval lístkovou kartotéku osobností ruské, ukrajinské a běloruské emigrace, které prošly tehdejším Československem. Její obsah pak využíval i při své vědecké práci. Publikované studie věnoval konkrétní činnosti emigrantské komunity,[5] vztahu emi-

2 Jiří VACEK, *Šedesát let Slovanské knihovny a její úloha v rozvoji slavistiky*, Slavia 54, 1985, s. 419–423; Idem, *Fondy russkogo zarubežja v pražskoj Slavjanskoj biblioteke*, in: Zarubežnaja Rossija 1917–1939 gg.: sbornik statej, Sankt Peterburg 2000, s. 417–420; Idem, *Die Slawische Bibliothek in Prag und ihre ukrainische Sammlung*, in: Studien zu deutsch-ukrainischen Beziehungen 3, München, 1999, s. 197–206.

3 Jiří VACEK – Lukáš BABKA, *Hlasy vyhnaných: periodický tisk emigrace ze sovětského Ruska (1918–1945)*, Praha 2009.

4 Nevydaný rukopis překladu Čcheidzeho pamětí je uložen v Památníku národního písemnictví. Čcheidzemu je věnován též sborník *Zírající do slunce*, který připravili společně Jiří Vacek a Vladimír Bystrov: *Zírající do slunce: literárněvědný sborník o životě a díle gruzínského knížete Konstantina Čcheidzeho, spisovatele v Čechách*, Praha 2002.

5 Napří, Jiří VACEK, *Knihy a knihovny, archívy a muzea ruské emigrace v Praze*, Slovanský přehled 79, 1993, s. 63–74; Idem, *Biblioteki, knigovedčeskaja i bibliografičeskaja dejatelnosť russkoj i ukrainskoj emigracii v mežvojennoj Čechoslovakii*, in: Lukáš Babka – Igor Zolotarev (sost.), Russkaja akcija pomošči v Čechoslovakii: istorija, značenije, nasledije, Praha 2012, s. 207–216; Idem, *Ruský a ukrajinský Sokol v Československu*, in: Václav Veber a kol., Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945, sv. 3, Praha 1995, s. 42–52.

grace a Slovanské knihovny,[6] ale také obecnějším otázkám vzájemného soužití emigrace a českého okolí.[7] Získané znalosti uplatnil také jako člen autorského kolektivu třísvazkové bibliografie *Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu. 1918–1945*[8] či jako autor řady tematických výstav.

Jeho vědecký zájem však nezůstával ohraničen zaměřením Slovanské knihovny. Četnými články v regionálním tisku přispíval k objevování osudů pozapomenutých či zcela zapomenutých představitelů vědy a kultury z oblasti Havlíčkobrodska a Polné.[9] Díky této popularizační činnosti byl roku 2015 jmenován čestným členem Klubu Za historickou Polnou. Úctyhodný byl též Vackův přehled o české literatuře a umění 19. a 20. století. Autorstvím několika desítek hesel přispěl do průběžně vydávaného *Biografického slovníku českých zemí*.

Svou prací ovlivnil Jiří Vacek Slovanskou knihovnu jako málokdo jiný. Jeho jméno se stalo doslova synonymem této slavistické instituce. Byl respektovaným odborníkem na poli dějin slavistiky a české literární vědy. Na všech zahraničních cestách jsem vždy přijímal pozdravy pro doktora Vacka, přání dobrého zdraví a poděkování za ochotnou pomoc a četné konzultace. Bylo nepředstavitelné, že se cesty Slovanské knihovny a Jiřího Vacka někdy rozejdou. Jeho odchodem přišla Slovanská knihovna o pracovníka, jehož znalosti, odborné kvality, přehled o knihovním fondu, životní zkušenost i mezinárodní renomé budou jen obtížně nahraditelné. S jeho úmrtím se uzavírá jedna dlouhá etapa existence Slovanské knihovny. Česká společnost přišla o člověka s velkou životní zkušeností, lidským přístupem, nadhledem, rozvahou a obrovským kulturním a vědeckým přehledem.

Lukáš Babka

6 Jiří VACEK, *Sovětské represálie a ruští a ukrajinští pracovníci Slovanské knihovny v Praze*, in: Vladimír Bystrov, Z Prahy do Gulagu, aneb, Překáželi, Praha 1999, s. 334–335.

7 Jiří VACEK, *Vztahy pedagogů Ukrajinské svobodné univerzity v Praze k české a slovenské vědecké a kulturní sféře*, in: Ukrajinská svobodná univerzita (1921–1996): vědecký sborník z konference věnované 75. výročí založení univerzity, Praha, 29.–30. listopadu 1996, Praha 1998, s. 19–126; Idem, *Interakce ruské a ukrajinské emigrace s českou a slovenskou vědou a kulturou v letech 1919–1945*, in: Václav Veber a kol., Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945, sv. 2, Praha 1994, s. 1–40; a další.

8 Zdeňka RACHŮNKOVÁ – Michaela ŘEHÁKOVÁ, *Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918–1945: (bibliografie s biografickými údaji o autorech)*, *díl 1, sv. 1–3*, Praha 1996. Jiří Vacek byl především autorem biografických medailonů.

9 Jiří VACEK, *Hilsnerův obhájce* [Zdenko Auředníček], Polensko 11, 2002, č. 4, s. 15–16; Idem, *Polná v obrozenecké poezii*, Polensko 5, 1996, č. 4, s. 16; Idem, *Polná v dětství rakouského spisovatele* [Mirko Jelusich], Jihlavské listy 5, 19. 7. 1994, č. 57; a řada dalších.

Za Valeriánem Bystrickým
(Ilava, 22. 4. 1936 – Bratislava, 5. 4. 2017)

PhDr. Valerián Bystrický, DrSc., byl spjat se *Slovanským přehledem* od počátku své vědecké dráhy nejen svým oborovým zacílením, ale přímo jako autor na stránkách časopisu, rovněž například i jako spolupracovník mnohých členů redakční rady tohoto časopisu na konkrétních výzkumech za celé poslední půlstoletí. Svou první studii na stranách *Slovanského přehledu* uveřejnil v proslulém ročníku 1968 na téma *Převrat 19. 5. 1934 v Bulharsku a Malá dohoda*.

Jako začínající historik měl to štěstí, že po studiu, absolvování vojenské služby a krátkém působení v Považském muzeu v Žilině a ve Slovenském národním muzeu mohl počátkem roku 1964 nastoupit jednak v poměrech počínajícího politického uvolnění, jednak v poměrech jedné ostré vlny diskusí o smyslu pěstování evropských a obecných dějin, do právě otevřeného Ústavu dějin evropských socialistických zemí Slovenské akademie věd. Nový ústav fungoval v úzké spolupráci s obdobným ústavem Československé akademie věd, s již tehdy etablovanými osobnostmi Zdeňkem Sládkem či Jaroslavem Valentou, pro tematiku meziválečných dějin 20. století, anebo s jeho brněnskou pobočkou vedenou tehdy Josefem Macůrkem jako specialistou pro starší dějiny, přičemž jako zavedené badatele pro 18. a 19. století zde připomeňme Milana Šmerdu či Vladislava Šťastného. Oba ústavy se zaměřily nejen na teritorium vyměřené v názvu, ale i na základní problémy evropských dějin jako takových, zcela otevřeně tak činily od roku 1967. Dalším významným institucionálním partnerem se stala tehdy nově ustavená Katedra všeobecných dejín Filozofické fakulty Komenského univerzity v Bratislavě, na níž v roce 1967 V. Bystrický získal hodnost CSc.

V. Bystrický se velmi rychle uplatnil jako specialista pro meziválečné dějiny balkánských zemí, zvláště Bulharska, zároveň pro mezinárodní vztahy v tomto prostoru a ve střední Evropě a pro dějiny československo-bulharských vztahů v meziválečném období. Pro Bulharskou akademii věd se stal natolik ceněným partnerem, že k syntéze dějin bulharské zahraniční politiky 1877–1944 byl právě on přizván jako autor úseku pro komplikovaná 30. léta 20. století, a to v rozsahu malé monografie. Jinou dlouhodobou zakázku Bulharské akademie věd znamenal posléze trojsvazkový soubor edice československých/českých/slovenských dokumentů k dějinám Bulharska (připravený společně s J. Kolářem a I. Šťovíčkem).

Už v roce 1974 ovšem V. Bystrický dalekosáhle překročil prostor jihovýchodní a střední Evropy detailní analýzou celoevropského politického vývoje, který v letech 1932–1933 osudově rozhodl o národech „mezi Německem a Ruskem" (*Európa na prelome*, spolu s L. Deákem). Vzápětí prezentoval další průlom, když se jako první v československé historiografii ujal důkladné analýzy Tardieuova plánu v jeho politicko-diplomatické i geopolitické dimenzi (*Le Plan Tardieu sur la structure économique des pays danubiennes en 1932 et la Tchécoslovaquie*, Studia Historica Slovaca, VIII). Následně Z. Sládek a M. Romportlová jako hospodářští historikové prohloubili výzkum plánu o tuto dimenzi a příslušné propočty jak národohospodářské, tak v dosahu evropské ekonomiky. Spletitosti mezinárodněpolitických a geostrategických příležitostí, limitů a zdánlivých i reálných možností pro linie zahraniční politiky států jihovýchodní Evropy v období 1933–1939 rozebral ve své rozsáhlé mo-

nografii z počátku 80. let *Kolektívna bezpečnosť alebo neutralita. Balkánske štáty a vytváranie záruk bezpečnosti v 30. rokoch*. Ta se stala základem jeho disertace k získání hodnosti DrSc. (1985).

Nikdy nesledoval dějiny diplomacie jako pouhé série diplomatických prezentací, póz a rozehrávek, nýbrž v širším smyslu studoval skutečné dějiny mezinárodních vztahů, včetně úsilí odhalovat motivace, koncepty, dlouhodobé linie, jakož i hlubší příčiny (zdánlivě) překvapivých zvratů. Studoval i tzv. mimovládní a nestátní aktéry a tak již před padesáti lety věcně přispíval k disciplíně, která je řadou dnešních badatelů náhle „objevována" a prezentována až jako nemístná móda s názvem „paradiplomacie".

Na počátku 80. let v rámci reorganizace se V. Bystrický octl ve velkém Ústavu historických vied SAV. Pamětníci se dodnes neshodli, zda tehdy šlo o pouhou administrativní mašinérii, či zda lze mluvit o smysluplné reorganizaci. Jedním z důsledků však bylo postupné vtahování V. Bystrického do výzkumu politických dějin Slovenska v meziválečném období, včetně tématu Slovensko v Československu. A zakrátko se V. Bystrický stal jedním z velmi výrazných důkazů pro hodnocení, že dobrý historik slovenských dějin může být jen ten, kdo dokáže (resp. už předem dokázal) úspěšně řešit i témata evropských dějin. Tehdy se navíc znovu vrátila vlna diskusí o smyslu pěstování obecných dějin; historikům orientovaným na témata mimo rámec Slovenska (Československa) bylo předhazováno, že nepodnikají žádný základní výzkum, že produkují kompiláty na základě (tehdy špatně dostupných) prací odborníků z ciziny, resp. se i přímo doporučovalo (zejména těm, kteří měli vyšší ambice), že právě toto je smysl pěstování obecných dějin, že příslušní autoři mají fungovat jako pouhý servis či pozadí pro „ty správné historiky", kteří se údajně řádně a plnohodnotně věnují národním dějinám jako nejvyššímu smyslu historické práce. A to zdaleka nebylo vše z diskusí přecházejících do konfliktů, stále se reprodukujících.

Totiž: Prešov či Košice, ba i celé Slovensko ze zorného úhlu Velkých Kapušan – to zůstává stále ještě příliš samozřejmým a leckdy přímo očekávaným parametrem pro činnost historika nejen na Slovensku, ale i analogicky v České republice. Ve slovenských poměrech až do dneška musel V. Bystrický mj. zápasit s hlasateli pseudovlastivědného, politickovýchovného a národotvorného zacílení či přímo „poslání" historické spisby. Ne že by podobné trendy v ČR nebylo slyšet, dějiny ze „žabí perspektivy" jsou stále žádaným artiklem, ale máme aspoň tu výhodu, že mnohem otevřenější hlasatele českého nacionalismu najdeme mezi geografy či právními či ekonomickými teoretiky.

Co je ovšem závažnější, slovenská historická věda se stále ještě nerozhodla mezi evropským a kritickým vědcem Danielem Rapantem a sepisovatelem národovýchovných textů (a ľudáckým ideologem) Františkem Hrušovským v jejich sporu z let druhé světové války. Takový spor v příslušném přebarvení („červení ľudáci") pokračoval i v mezidobí 1948–1989 a V. Bystrický byl do něj vtažen jako startující vědecký pracovník a obstál se ctí. A po roce 1990 sváděl zápasy, aby se pohrobci Hrušovského neexponovali přímo na ústavu, za jehož vědecký profil jistý čas zodpovídal; stejně tak zápasil proti jejich aktivizaci na jiných historických pracovištích. (Proti tomu obdivovatelé typů, jako byl B. Chudoba, jsou v ČR okrajovým jevem; problémem ovšem zůstává přístup, že J. Dobiášovi jako historiku Pelhřimova se dává principiální přednost před Dobiášem jako historikem antiky.)

Právě tak jak soudobá biologická věda očekává nadále i výzkumy témat „flóra Hostýnských vrchů“ či „ekologické systémy Vihorlatu“, a sice novými metodami světové biologické vědy a dávno už ne „podle Linného“, tak i dějiny Kráľovského Chlmca či Chlumce nad Cidlinou je žádoucí studovat jako individualizované modely, avšak nutně z evropského nadhledu, v evropských souvislostech a příslušnými kritickými metodami dneška a nikoli podle autorů staré vlastivědy 19. století, ani dle „národovýchovných potřeb“. A právě v těchto intencích sehrával V. Bystrický od 80. let až podnes další svůj doslova životní zápas; a jeho vklad do slovenské historické vědy právě touto cestou, tedy sporu o metodologii a samotný smysl, zároveň jeho zápas proti ideologizaci historické vědy, výrazně přispěl k celkovému povznesení úrovně a kvality této vědy. Z desítek prací V. Bystrického, zahrnujících i tento rozměr, připomeňme alespoň jím organizovanou velmi „žhavou“ konferenci a následně edici *Pokus o politický a osobný profil J. Tisu* (1992).

Velmi podrobně a systematicky analyzoval V. Bystrický období od září 1938 do března 1939 na Slovensku. V obsáhlém souboru jednotlivé studie na sebe tak věcné i časově navazovaly, že byly posléze vydány ještě v knižní sestavě v rozsahu přes 300 stran (*Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*, 2008). O tomto souboru, byť postihuje mimořádně intenzívně diskutované období slovenských dějin, si dovoluji tvrdit, že ještě nejméně po příští čtvrtstoletí zůstane nepřekonán. V. Bystrický přitom zůstával nadále i historikem evropských dějin. A tak i posledně jmenovaný soubor problémů studoval z pohledů zvenčí a z mezinárodněpolitických poloh. Výsledkem je další fyzicky i myšlenkově velmi objemný spis *Zahraničnopolitické súvislosti vzniku Slovenského štátu* (2014).

Na poli syntéz slovenských dějin nutno vyzvednout jmenovitě jeho roli „hnacího ducha“ v přípravě svazku *Slovensko v Československu 1918–1939* (2004). Ten byl předznamenáním pro příslušné díly syntézy *Slovensko v 20. storočí*; V. Bystrický je v jejich rámci autorem posledních dvou kapitol III. svazku, za léta 1918–1939 (2012), a první kapitoly IV. svazku, za léta 1939–1945 (2015).

Jako organizátor vědecké práce odvedl velký výkon v roli člena Předsednictva Slovenské akademie věd v citlivém transformačním období 1992–1998, kdy bylo třeba odolávat nezměrným politickým tlakům, včetně úsilí po likvidaci oněch „národně důležitých a nenárodně působících“ ústavů Akademie (včetně Historického ústavu). Následujících osm let působil ještě jako ředitel Historického ústavu SAV. Po letech předsednictví ediční rady SAV byl až do svých posledních dní důležitým členem této rady, řadu let byl členem Slovenské komise pro vědecké hodnosti, několik let jejím místopředsedou, působil významně v komisích doktorského studia, atd. A řada historiků z ČR bude na něho dlouho vzpomínat jako na organizátora celé řady zásadních konferencí ke slovenským, československým i evropským dějinám.

Po celou svou vědeckou dráhu za více než půlstoletí vystupoval V. Bystrický jako precizní interpretátor, který se neuspokojí s pouhým přejímáním nově nalezených informací z pramenů, nýbrž provede dalekosáhlé konfrontace, genetické analýzy, analýzy konkrétní váhy a smyslu takových informací v souvislosti s celou sítí dalších informací. Vedle toho ovšem dokázal dalekosáhle uplatnit i svůj dar popularizace výsledků vědecké práce.

Osobně zůstanu V. Bystrickému velice vděčný za inspirativní a vstřícnou spolupráci nad jednotlivými dimenzemi aktivit Milana Hodži, zejména u zatím posledního svazku *Milan Hodža ako aktér medzinárodných vzťahov* (Bratislava 2015). Právě v této souvislosti ještě uveďme z celé řady ocenění V. Bystrického, že je i nositelem *Ceny Milana Hodži* za rok 2015 (uděluje předseda vlády SR) právě za přínos ve výzkumu slovenské meziválečné politiky a místa M. Hodži v ní.

Excelentní vědec a otevřená a přátelská osobnost. Právě tak nám bude Valerián Bystrický nejvíce chybět.

Vladimír Goněc

Rok 2016 v Kašubsku

Od počátku 90. let 20. století se kašubský jazyk vyučuje na školách na území Pomořského vojvodství. Ve školním roce 2016/2017 se kašubsky učilo okolo dvacet tisíc žáků na různých úrovních výuky. Kašubština je rovněž přítomna, a to v ohraničené míře, v liturgii katolické církve. Velkým handicapem při šíření kašubštiny v náboženském životě Kašubů je absence překladů biblických knih. Je nutno připomenout, že práce nad překlady náboženských textů začaly v 16. století mezi protestanskými Kašuby, obyvateli Knížectví pomořského, kde vládla dynastie Gryfitů. Avšak již v 17. století byl tento proces pozastaven. V následujících staletích se protestantští Kašubové germanizovali. Teprve na konci 20. století nastoupila v katolické církvi (de facto téměř všichni Kašubové žijící v polském státě jsou katolíky) v této oblasti jakási renesance. Jako první díla překladu náboženských knih do kašubštiny se objevily práce kněze Franciszka Gruczy (*Kaszëbskô Biblëjô. Nowi Testament. IV Ewanjelje*; 1992) a Eugeniusze Gołąbka (*Swięté Pismiona Nowégo Testameńtu*; 1993). Druhý z nich navíc přeložil *Knihu žalmů* (1999), zároveň se v roce 2000 ukázal jeho lekcionář (*To je Słowò Bòżé*), který je souborem biblických textů využívaných jako čtení a zpěvy mezi čteními na mších o nedělích a svátcích. V 21. století nejvíce textů přeložil Adam Ryszard Sikora, františkán, profesor Univerzity Adama Mickiewicze w Poznani. V jeho podání byla přeložena evangelia sv. Marka (2001), sv. Jana (2007), sv. Matouše (2009) a sv. Lukáše (2010) a také *Genesis* (2015). V roce 2016 vyšla také *Exodudus* (v kašubštině: *Knéga Wińdzeniô)*.

Šířením kašubštiny ve školství a církvi se již mnoho let zabývají kašubské organizace. Zvláštní zásluhy má v této oblasti Kašubsko-pomořské sdružení (Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie), které v roce 2016 oslavilo šedesáté výročí existence (bylo založeno v roce 1956 jako Zrzeszenie Kaszubskie). Na tomto místě je nutno poznamenat, že v roce 2016 došlo ke změně ve funkci předsedy této organizace – po Łukaszovi Grzędzickém, jenž funkci zastával od roku 2010, vedení organizace převzal prof. Edmund Wittbrodt. V roce 2016 oslavil výročí existence i Kašubský institut (založen byl v roce 1996), vědecká společnost, jejímž hlavním statutárním cílem je „organizace badatelské práce a popularizace jejích výsledků, dále pak obohacování a rozvoj regionálního kašubsko-pomořského hnutí, integrace kašubsko-pomořského vědeckého prostředí a podpora aktivit za účelem jeho dalšího rozvíjení."

V roce 2016 se kašubština rozšířila také v různých oblastech společenského života Kašubů. Zde sehrálo důležitou roli Sdružení osob kašubské národnosti Kaszëbskô Jednota, které bylo založeno v roce 2011. V roce 2016 se tato organizace rozhodla klást zvláštní důraz na přítomnost kašubského jazyka ve veřejném prostoru. Pod heslem Rok kašubského jazyka ve veřejném prostoru (kašubsky: Rok kaszëbiznë we wszednym rëmie) se mimo jiné podařilo vydat kašubskojazyčnou verzi deskové hry Monopoly, prosadit kašubský jazyk v názvech zastávek městské dopravy ve Wejherowě, propagovat myšlenku zavést v kašubštině názvy na nádražích a železničních zastávkách, byli osloveni podnikatelé, aby používali tento jazyk např. v reklamě. Kašubská jednota (Kaszëbskô Jednota) nabízela všem zájemcům profesionální pomoc v oblasti překladů. Je nutno dodat, že v roce 2016 také došlo ve sdružení Kaszëbskô Jednota ke změně na místě předsedy – stal se jím Karol Rhode (v letech 2011–2015 zastával funkci Mateusz Meyer).

Kaszëbskô Jednota se v roce 2016 stala členem – pozorovatelem European Free Alliance (EFA) – organizace reprezentující národy bez státu. Kašubové jsou díky přičlenění organizace k EFA určitým způsobem reprezentováni v Evropském parlamentu. Díky členství v EFA bylo možné ve Wejherowě zorganizovat v polovině července roku 2016 mezinárodní konferenci na téma role médií v procesu vzdělávání malých národů. Kaszëbskô Jednota se stala rovněž jedním ze signatářů *Protokolu práv jazyků menšin* přijatém 17. prosince 2016 v místě Donostia-San Sebastián (v Baskicku) představiteli 30 evropských národních a etnických menšin. Dokument obsahuje 185 bodů, které jsou doporučením pro samotné uživatele menšinových jazyků, stejně jako pro úřady všech stupňů, jak ochraňovat, rozvíjet a prosazovat jazyky ve veřejném prostoru. V souvislosti s aktivitami Kašubů v mezinárodní oblasti je ještě třeba vzpomenout, že Radio Kaszëbë (jediný kašubský rozhlas) bylo přizváno do projektu Podpora nezávislých lokálnícha a regionálních stanic v Gruzii, jenž je financován v rámci programu Podpora demokracije, realizovaného Ministerstvem zahraničních věcí Polské republiky v roce 2016. Projektu se účastnilo 12 gruzínských rozhlasových stanic, z toho 4 vysílající v jazycích národních menšin žijících v Gruzii. Anna Kościukiewicz-Jabłońska, hlavní redaktorka Radia Kaszëbë, se tohoto projektu účastnila jako expertka a poradkyně v oblasti menšinové problematiky.

Kašubsko-pomořské sdružení vyhlásilo v roce 2016 Rok prof. Gerarda Labudy. V rámci oslav připomínajících tohoto vynikajícího kašubského historika, který žil v letech 1916–2010, byly zorganizovány četné akce různého charakteru (konference, výstavy, nakladatelské projekty). Nejdůležitější akcí svázanou s uctěním památky prof. Labudy byla inaugurace projektu na vybudování Knihovny prof. Gerarda Labudy. Knihovna má být součástí wejherowského Muzea kašubsko-pomořského písemnictví a hudby. Její součástí má být historikova pozůstalost (v rámci ní především soubor knih zahrnující kolem 26 tisíc svazků). Knihovna bude otevřena v roce 2018.

Jako každý rok, tak i v roce 2016 proběhl 19. března Den jednoty Kašubů a 18. srpna Svátek kašubské vlajky. Každoroční, již osmnáctý, Kašubský sjezd proběhl v obci Wdzydze. Vedle toho se uskutečnily i další tradiční akce, např. Verba Sacra (celopolský umělecko-vědecko-náboženský projekt zaměřený na tradici slova v kultuře), recitační soutěž Rodná řeč (Rodnô Mòwa) nebo mezinárodní folklorní festival Kašubská setkání s folklórem světa.

Mezi mnoha kulturními podniky, jež proběhly v roce 2016, si zasluhuje připomínku i I. Kongres mladých Kaszubů, zrealizovaný z iniciativy Klubu kašubské mládeže „Cassubia" a pobočky Kašubsko-pomořského sdružení v Benině (Banino je obec nedaleko Gdaňsku). Kongres proběhl v listopadu 2016 v Kartuzách. V rámci sjezdu byly vypracovány závěry a návrhy, které se týkají rozvoje kašubštiny v různých sférách společenského života. Jedním z výsledků kongresu bylo založení spolku Klub Młodëch Kaszëbów „Òska" (Klub mladých Kašubů „Osika") v lednu 2017.

Dariusz Szymikowski
(překlad z polštiny Petr Kaleta)

Letní škola mladých historiků zemí Společenství nezávislých států

Při příležitosti 100. výročí ruských revolucí roku 1917 uspořádal Ústav obecných dějin Ruské akademie věd (RAN) ve spolupráci s Petrohradskou státní univerzitou mezinárodní letní školu mladých historiků zemí Společenství nezávislých států (SNS) s názvem *Revoluce 1917 – nové pohledy a nové přístupy*. Vědecké setkání, na kterém přednášeli nejen historici ze SNS, ale také Francie, Německa, České republiky a Litvy, proběhlo ve dnech 4.–10. června 2017 v Petrohradě za přítomnosti několika desítek účastníků.

Po zahájení představiteli pořádajících institucí byly připraveny první tři lekce. Vedoucí vědecký pracovník Ústavu obecných dějin RAN Vadim Damje svou přednášku nazval *Velká ruská revoluce – lid a moc*. Místa spjatá s revolučním hnutím v Petrohradě demonstrovala profesorka Ruské státní pedagogické univerzity Julija Kantor. S tvrzeními sovětské historiografie o kontrarevolučním povstání československých legií polemizoval profesor Masarykovy univerzity v Brně Jaroslav Vaculík. Jednání prvního dne pokračovalo podrobným výkladem o vzniku Dobrovolnické armády v roce 1917, jehož autorem byl docent Alexandr Pučenkov z Petrohradské univerzity. Velkou diskuzi vyvolala přednáška profesora Viktora Dänninghause z Hamburku, který hovořil o formování názorů Lenina a Stalina na národnostní otázku.

Druhý přednáškový den zahájil ředitel Německého historického ústavu Nikolaus Katzer, který hledal v revoluci roku 1917 tvůrčí impuls pro literaturu 20. století. O století státní nezávislosti Finska hovořila Julija Mošnik z muzea ve Vyborgu. Profesor Philippe Comte z pařížské Sorbonny se v duchu alternativní historie zamýšlel nad tím, co by následovalo, kdyby Lenina v červenci 1917 zastřelili. Genderovou problematiku vnesla do jednání běloruská historička Irina Čikalova, zatímco Alexandr Šubin z Ústavu obecných dějin RAN se zabýval základními problémy historie Velké ruské revoluce.

Třetí den byl zahájen přednáškou o demokratické alternativě eserů v roce 1917, kterou přiblížil profesor Konstantin Morozov z Ústavu společenských věd Ruské akademie národního hospodářství. Litevský profesor Česlovas Laurinavičius přiblížil okolnosti vzniku litevského národního státu v letech 1914–1920. Zdůraznil roli Litvy nikoliv jako mostu mezi Ruskem a Západem, ale pevnosti Západu proti Rusku. Okolnosti identity Bessarábie mezi ruskými revolucemi roku 1917 popsal Oktavian Cyku z Moldávie.

Čtvrtý den byl zahájen přednáškou Arutjuna Ulgujana z Ústavu obecných dějin RAN o vztahu Velké Británie k problému Turkestánu. Tatjana Kotjukova ze stejného ústavu se zaměřila na rolnická povstání roku 1916 v asijské části Ruska. Rok 1917 v osudech národů Střední Asie přiblížil Šuchrat Muchamedov z Uzbekistánu, který ocenil i pozitivní stránky existence SSSR. Poslední přednáškou tohoto dne bylo vystoupení Galiny Ksenžik z Historického ústavu Velichanova v Kazachstánu, která se zaměřila na využití map jako pramene k poznání rolnických povstání roku 1916.

Ekonomickým otázkám se pátý den letní školy věnoval Michail Chodjakov z Petrohradské univerzity. Arménská otázka v kontextu ruských revolucí roku 1917 byla předmětem zájmu tamních historiků Karena Chačatrjana a Vaana Melikjana. Jednání uzavřel ředitel Historického ústavu Kyrgyzstánu Abylabek Asenkanov, který ozřejmil řešení národnostní problematiky v této zemi po revoluci 1917. Týden naplněný novými informacemi a bohatými diskusemi byl uzavřen výjezdním seminářem *Revoluce 1917 den za dnem*, který proběhl ve Státním muzeu Petěrhof.

Jaroslav Vaculík

CENTRAL Project Workshop Meeting, Institut für Osteuropäische Geschichte, Universität Wien, 9.–10.12.2016

The CENTRAL project meeting in Vienna in December of last year brought together researchers from Charles University in Prague, the University of Vienna and Humboldt University in Berlin, all of whom are engaged in long-term cooperation. The main focus of their common activities revolves around developing and putting into practice interdisciplinary approaches to the history and contemporary affairs in Central and Southeastern Europe. This event was devoted to the exchange of ideas, presenting and discussing research-in-progress, planning future cooperation and also presenting the results of a very interesting separate project carried out by junior researchers from the respective cooperating institutions.

The whole program was coordinated and chaired by Konrad Petrovszki from the Institute for East European Studies (University of Vienna) and began with presentations from the Institute of International Studies (Faculty of Social Sciences, CU Prague) led by Kateřina Králová. She opened the first day by introducing a new PRIMUS research project, "Beyond Hegemonic Narratives and Myths Troubled Pasts in the History and Memory of East-Central & South-East Europe", presenting its general content, aims and intended results. She was followed by Maria-Alina Asavei, who laid out its theoretical framework and the PhD researchers participating in the project. All of them presented foundational points of departure for their individual case studies: Karin Hofmeisterová for Serbia, Nikola Karasová for Greece, Tereza Auzká for Hungary and Jiří Kocián for Romania. All of the presentations propelled interesting discussions about the methodological challenges; this trend remained present throughout the whole conference. Furthermore, Lilijana Radonić (University of Vienna) presented her long term research on museums of communism in post-communist countries.

The bulk of the first day's latter part was dedicated to the already aforementioned CENTRAL-Kolleg: "Friedhof als Artefakt und Erinnerungsort in Zentraleuropäischen Grenzräumen" [Graveyard as an Artefact and a Place of Memory in Central European Area]. This one-year research project, formed as an extension of the already-existing cooperation among the participating universities, involved a group of BA and MA students coordinated by senior PhD students and junior post-docs. As it became apparent, this form of collaboration was very successful and once again proved how important and productive it is to provide younger researchers with opportunities since the presented results were more than remarkable considering the extremely short time-period designed for the project realization. From the project team, two coordinators – Ferdinand Kühnel (University of Vienna) and Snežana Stanković (Humboldt University, Berlin) – introduced the aims and methodology of this endeavor and three junior researchers presented their case studies: Tereza Auzká (Charles University, Prague) presented her study of the identity constructs at the cemeteries in the Slovak town of Medzev, Julian Nitzsche (Humboldt University, Berlin) presented his research on the linguistic origin and symbolics of grave inscriptions in Sorbian areas in Germany and Lukas Tröger (University of Vienna) investigated the influence of ethnic homogenization on the use of langue of the Val Canale population after 1918 in Italy. The project team is also aiming at publishing the project results in 2018.

The second day was opened by Christian Voß from the Institute of Slavic Studies (Humboldt University, Berlin) with a partially hands-on session and a study on vernacular languages as well as their formalization in Macedonia. The panel followed with Roswitha Karsten-Pejanić (Humboldt University, Berlin) who carried out research on post-conflict graffiti in Croatia along with Andreea Petruescu who presented her research on the emergence and purge of the Old Calendarist movement during the interwar period in Romania.

The rest of the day and the official conclusion of the conference dealt with summarizing and planning for further cooperation. It was agreed upon that the activities of CENTRAL-Kolleg junior platform should continue since the ongoing collaboration at the institutional level proved to be very fruitful. Despite the fact that this event gathered researchers from various disciplinary backgrounds, areas of focus and degrees, it projected an outstanding level of coherence in regards to its program, its open discussions and its work-efficient atmosphere. Such an academic environment is hopefully going to be recreated and maintained in the future, and more results of this joint project are to be expected.

Jiří Kocian

SEZNAM AUTORŮ

Stefan Gužvica, BA
Department of History
Central European University
Nador u. 9, H-1051 Budapest, Hungary
Guzvica_Stefan@student.ceu.edu

PhDr. Karin Hofmeisterová
Katedra ruských a východoevropských studií
Institut mezinárodních studií
Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy
U Kříže 661/8, 158 00 Praha 5 – Jinonice
karin.hofmeisterova@fsv.cuni.cz

PhDr. Slavomír Horák, Ph.D.
Katedra ruských a východoevropských studií
Institut mezinárodních studií
Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy
U Kříže 661/8, 158 00 Praha 5 – Jinonice
slavomir.horak@post.cz

Mgr. Michal Macháček
Ústav českých dějin
Filozofické fakulty Univerzity Karlovy
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
MichMach1@seznam.cz

Mgr. Vojtěch Pícha
Katedra slavistiky
Filozofické fakulty Univerzity Palackého
Křížkovského 10, 771 80 Olomouc
V.Picha@seznam.cz

Krzysztof Popek, M. A.
Institute of History
Jagiellonian University in Cracow
Gołębia 13, 31-007 Kraków (Poland)
popek.kj@gmail.com

SLOVANSKÝ PŘEHLED | *SLAVONIC REVIEW*

Journal for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

Redakce / Editorial Board:
Vedoucí redaktoři / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček
Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl
Redakční kruh / Associate Editors:
Roman Baron, Eva Irmanová, František Šístek, Jana Škerlová
Redakční rada / Editorial Council:
Lukáš Babka, Pavel Boček, † Mečislav Borák, Marcel Černý, Vladimír Goněc, Petr Kaleta, Miroslav Kouba, Kateřina Králová, Bohuslav Litera, Nicolas Maslowski, Jan Němeček, Jiří Padevět, Jan Pelikán, Marek Příhoda, Přemysl Rosůlek, Josef Šaur, Václav Štěpánek, David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal
Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:
Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha), Ivo Pospíšil (Brno), Irena Gantar Godina (Ljubljana), Tatiana Ivantyšynová (Bratislava), Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Miloš Řezník (Warszawa), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / *Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.*
Časopis vychází třikrát ročně / The journal is published three times a year
Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek
Tel.: +420 532 290 509; E-mail: slovanskyprehled@hiu.cas.cz

Pokyny pro autory / Submission Guideliness for Authors:
http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 103.

Distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s. p.,
Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.
Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné lince zpracovatele 800 300 302; na webu zpracovatele www.postabo.cz; písemně na adrese Česká pošta, s. p., oddělení předplatného tisku, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz.

Objednávky přijímá též:
Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)
Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)
Jednotlivá čísla je možné koupit též v Knihkupectví Academia nebo přímo v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i., Prosecká 76, 190 00 Praha 9, tel. 286 882 121, l. 230
e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.
Výrobu zajišťuje nakladatelství Aleš Skřivan ml., Praha 9 – Letňany